

e-ISSN: 2459-0185

ISSN: 2548-091X

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>

TTAD

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 7, Sayı 1, Haziran 2022

Journal of Turkish History Researches

Volume 7, Issue 1, June 2022

Ordu

2022

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,
uluslararası hakemli bir dergidir.

Yılda iki kez, Aralık ve Haziran
aylarında yayımlanır. Derginin
elektronik versiyonuna

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>
adresinden erişilebilir.

Dergiye gönderilen makaleler,
intihal olaylarının tespiti ve
engellenmesi amacıyla intihal
tespit programı ile
denetlenmektedir.

Journal of Turkish History

Researches is a peer-reviewed bi-
annual international academic
journal, published in December
and June. Also a special issue will
be published every year. The
electronic version of the journal
can be read at

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>
Author guidelines and
editorial policies on submission of
manuscripts can be found on the
same website. Journal of Turkish
History Researches is using
plagiarism detection software in
order to detect and prevent
plagiarism.

Yıl 7, Sayı 1, Haziran 2022

Volume 7, Issue 1, June 2022

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (TTAD)

Journal of Turkish History Researches

❖ Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Fatih ÜNAL

❖ Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Fatih ÜNAL

❖ Editörler / Editors

Mehmet ALPARGU, Fatih ÜNAL, Murat
ÖZKAN, Mesut KARAKULAK

❖ Editör Yardımcıları

Harun ARSLANTÜRK, Zafer SEVER

❖ E-Dergi Yöneticisi / E-Journal Director

Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK

❖ Dergi Sekreteryası / Journal Secretariat

Kamil YAVUZ

ISSN (Çevrimiçi) 2459-0185

ISSN (Basılı) 2548-091X

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL
IS INDEXED IN

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asos Index)

Scientific Indexing Services

Directory of Research Journals Indexing

ResearchBib - Academic Resource Index

Eurasian Scientific Journal Index

Citefactor

Advanced Science Index

İSAM (İslam Araştırmalar Merkezi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1 Tarihten Günümüze Bir Manipülasyon ve Kitle Aldatma Aracı Olarak Siyasi Mit
Fuzuli BAYAT
- 24 Kenesarı Kasımoğlu Önderliğinde Kazakların Kurtuluş Mücadelesi
Hava SELÇUK-Kerim GÜMBÜR
- 42 Şifacı Buddha Bhaisacyaguru "Otacı İliği Bodisatav"
Tilla Deniz BAYKUZU
- 64 Abılay Han Döneminde Kazak-Cungar İlişkileri Üzerine
Gülnar KARA
- 77 Mihail P. Vronçenko'nun 1834'te İzmir ve Civarındaki Sosyo-Ekonomik Yaşama Dair İzlenimleri
Ayşen MÜDERRİSOĞLU-Leila KUTLU
- 112 Çağatay Hanlığı'nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han'ın Merkezileşme Politikası ve Emir Kamerüddin İsyanı
Ömer GÖK-Özgür TÜRKER
- 129 Moğolistan Tarih Ders Kitaplarında Türk Algısı
Samet KALYONCU
- 154 Altın Orda Tarihi Çalışmalarında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası (Tahlil-Tercüme)
Alihan BÜYÜKÇOLAK
- 172 Çeviri: Barbarlar
Serkan ACAR
- 183 Kitap Tanıtımı: Türkistan'a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu
Abdullah GÜNDOĞDU
- 186 Kitap Tanıtımı: Türkistan'da Büyük İsyan 1916
Asena GÖKMEN

YAYIN KURULU

- Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Taşğıl, Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, Uluslararası Türk Akademisi / Kazakistan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi/ Kırgızistan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi

DANIŞMA KURULU

- Prof. Dr. Ali Merthan Dündar**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Telliogđlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaycan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Serkan Acar, Ege Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ

- Doç. Dr. Hakan Güngör**, Ordu Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Cumhuri Kaygusuz, (Rusça)

SAYI HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu**, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Şimşek, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Yıldız, Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Ali Rıza Yağlı, Giresun Üniversitesi
Doç. Dr. Derya CoŐkun, Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Hikmet Demirci, Kahramanmaraş Sütçü İmam
Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kıldıroğlu, Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Tural, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Müslüme Melis Savaş, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay Berber, EskiŐehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, UŞak Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cüneyt Özata, Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Çetin Kaya, Kastamonu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ensar Macit, Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli
Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur Ada, Tokat GaziosmanpaŐa Üniversitesi
Dr. Mehmet Önder Duran, UŞak Üniversitesi
ArŐ. Gör. Volkan Özkan, Ardahan Üniversitesi

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University

Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Fine Arts University

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara University

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe University

Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Russia Academy of Sciences

Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, International Turkish Academy/
Kazakhstan

Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kyrgyz-Turk Manas University
/ Kyrgyzstan

Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University

Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu University

Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya University

Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University

Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University

BOARD OF ADVISERS

- Prof. Dr. Ali Merthan Dünder**, Ankara University
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara University
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul University
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Civilization University
Prof. Dr. İbrahim Tellioğlu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Marmara University
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ University
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaijan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat University
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü University
Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu University
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes University
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya University
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara University
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University

LANGUAGE EDITORS

- Assoc. Prof. Dr Hakan Güngör**, Ordu University (English)
Assist. Prof. Dr. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli University (English)
Dr. Cumhuriyet Kaygusuz, (Russian)

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

- Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu**, Ankara University
Prof. Dr. Ahmet Şimşek, İstanbul University
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Mustafa Yıldız, Ardahan University
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University
Assoc. Prof. Dr. Ali Rıza Yağlı, Giresun University
Assoc. Prof. Dr. Derya CoŐkun, Erzurum Technical University
Assoc. Prof. Dr. Hikmet Demirci, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Kıldıroğlu, Kastamonu University
Assoc. Prof. Dr. Murat Tural, Ondokuz Mayıs University
Assoc. Prof. Dr. Müslüme Melis Savaş, Karadeniz Technical University
Assoc. Prof. Dr. Oktay Berber, EskiŐehir Osmangazi University
Assoc. Prof. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, UŞak University
Assist. Prof. Dr. Cüneyt Özata, Ordu University
Assist. Prof. Dr. Çetin Kaya, Kastamonu University
Assist. Prof. Dr. Ensar Macit, Atatürk University
Assist. Prof. Dr. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assist. Prof. Dr. Uğur Ada, Tokat GaziosmanpaŐa University
Dr. Mehmet Önder Duran, UŞak University
ArŐ. Gör. Volkan Özkan, Ardahan University

TAKDİM

Genel Türk Tarihi alanındaki süreli yayın eksikliğini gidermek maksadıyla yayınlamaya başladığımız Türk Tarihi Araştırmaları Dergisinin 7. yılına girmiş bulunuyoruz. Başlangıçta yayın ilkelerini tespit etmiş ve bu ilkelere riayet edeceğimize dair söz vermiş ve bir ölçüde de taahhütte bulunmuştuk. Bu sözümüzü yerine getirmenin mutluluğu içinde olduğumuzu özellikle belirtmek istiyoruz.

Alandaki çalışmacıların sayısının az olmasına rağmen bu yayın süresi içinde araştırmacılar dergimize büyük ilgi göstermişler, birçok araştırmacı gerçekleştirdiği yayın faaliyeti ile dergimize güç katmıştır. Kendilerine teşekkür ediyoruz. Dergimizin kuruluşunun üstünden çok uzun bir süre geçmemiş olmasına rağmen Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Genel Türk Tarihi çalışmalarının daha organize olması için planlanan ve çok sayıda katılımı ile gerçekleşen, çeşitli kuruluşlarla işbirliği içinde "Genel Türk Tarihi Çalıştayları"nın düzenleyicisi olarak önemli bir faaliyet göstermiş ve çalıştaylarda sunulan görüş ve düşüncelerin yer aldığı bildirilerin bir bölümünün yayınlanmasını da başarıyla gerçekleştirmiştir.

Bu dergide yayın yapan araştırmacıların emekleri ile birlikte dergideki yazıların hakemleri de gerçekten dikkatli ve sabırlı bir mesai içinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlara da gösterdikleri ilgi ve titiz çalışmaları için teşekkür ediyoruz.

Bu sayımızın hayırlı olmasını diliyor, saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

INTRODUCTION

The Turkish History Research Journal, which started to publish in order to overcome the lack of journals in the field of General Turkish History, is celebrating its 7th year. The journal determined its principles before it went on publishing and it is our pleasure to announce that it has proved to comply with these principles.

Although there is a small number of researchers in the field, researchers showed great interest to the Turkish History Research Journal during this period of publication. As the board of the journal, we thank those who has contributed. Although it has not been a long time since the establishment of our journal, the Turkish History Research Journal has been an important organizer of the “General Turkish History Workshops” in collaboration with various organizations. The journal has also successfully published some of the papers containing the opinions and thoughts presented in the workshop.

Along with the efforts of the researchers publishing in this journal, the referees of the articles in the journal also made important contributions in a careful and patient work. We thank them for their interest and meticulous work.

We wish this volume to be beneficial and we offer our respect.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

EDİTÖRLERDEN

Sevgili okuyucular,

Genel Türk Tarihi alanında yedi yıldır yayın hayatına devam eden Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin son sayısında 8 özgün araştırma, 1 çeviri ve 2 kitap tanıtımı yer almaktadır. Bu sayının ilk makalesi Fuzuli Bayat tarafından kaleme alınmıştır. "Tarihten Günümüze Bir Manipülasyon ve Kitle Aldatma Aracı Olarak Siyasi Mit" adlı çalışmada mit ve tarih ilişkisi bağlamında siyasî mitlerin tarihi olayları yansıtması ve onu kendi lehine çevirmeğe çalışan iktidar veya muhalefetin rolü, kurtarıcı lider ve etnik bağlamı siyasî mitler araştırma konusudur. "Kenesarı Kasımoğlu Önderliğinde Kazakların Kurtuluş Mücadelesi" adlı yayımda Hava Selçuk ve Kerim Gümbür, Sultan Kenesarı döneminin karanlık kalan yanlarını farklı bir bakış açısı ile değerlendirdi ve Kenesarı'nın Milli Hareketi'nin geniş kitlelere ulaşmasının ayrıntılı sebeplerini irdeledi. Tilla Deniz Baykuzu, "Şifacı Buddha Bhaişacyaguru "Otacı İliği Bodisatav" başlıklı çalışmada "Şifacı Buddha" inancının köklerini, ikonografisini ve Türk kültüründeki yerini, ona adanmış mağara tapınaklarından örnekler vererek ortaya koydu. Gülnar Kara tarafından kaleme alınan "Abılay Han Döneminde Kazak-Cungar İlişkileri Üzerine" adlı çalışmada Rus, Çin, Kazak arşiv belgeleri ve modern araştırmalar ışığında Abılay Han dönemindeki Kazak-Cungar ilişkileri incelendi. Ayşen Müderrisoğlu ve Leila Kutlu, "Mihail P. Vronçenko'nun 1834'te İzmir ve Civarındaki Sosyo-Ekonomik Yaşama Dair İzlenimleri" başlıklı makalesinde bir Rus ajanının istatistikleri ve topladığı bilgiler ışığında İzmir ve civarının başta iktisadi olmak üzere, askeri, mimari, etnik ve kültürel yönlerini tasvir etmiştir. "Çağatay Hanlığı'nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han'ın Merkezleşme Politikası ve Emir Kamerüddin İsyanı" adlı makalede Ömer Gök ve Özgür Türker, bir dönemin panoramasına ışık tutmuştur. Samet Kalyoncu, "Moğolistan Tarih Ders Kitaplarında Türk Algısı" başlıklı araştırmada Moğolistan'da okutulan tarih ders kitaplarındaki Türk algısını, Türk kimliğine yönelik bakış açısını analiz etti. Avrupa tarih ders kitapları üzerinde benzer nitelikli çalışmalar mevcut olmakla birlikte Asya dünyasındaki Türk kimliğine yönelik bu türden çalışmaların sayısı oldukça kısıtlıdır. Bu bağlamda Samet Kalyoncu'nun çalışması, Türk imgesinin Batı dünyası dışındaki tarih müfredatlarındaki karşılığını ortaya koyması ve karşılaştırmalı çalışmalara zemin hazırlaması bakımından literatür için oldukça önemli bir çalışma olarak değerlendirilmiştir. Alihan Büyükçolak, "Altın Orda Tarihi Çalışmalarında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası" adlı çalışmada Berke'nin iktidarı nihai olarak ele geçirmesinin arifesinde Saray'dan Rostov'a göçmüş Hristiyan bir Moğol asilzadesinin ve onun soyundan gelen kimselerin hayatlarını konu edinmiştir.

Serkan Acar, Denis Sinor'un "The Barbarians" çalışmasını Türkçe'ye tercüme etti. Bu çalışma Barbar olarak tanımlanan topluluklar hakkında önemli veriler sunmaktadır. Bu sayıda Arminius Vámbéry'nin meşhur eseri "Türkistan'a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu" Abdullah Gündoğdu tarafından tanıtılmıştır. Eser Resul Kürşat Şahsi tarafından ilk defa tam olarak çevrilmiştir. Son olarak Asena Gökmen, Baktıbek Maksütov'un kaleme aldığı "Türkistan'da Büyük İsyân 1916" adlı çalışmanın tanıtımını yapmıştır. Bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden ve değerli vakitlerini bize ayıran başta yazarlara, hakemlere, maddi manevi katkı sunan tüm dostlarımıza müteşekkirimiz

Editör Kurulu Adına
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

FROM EDITORS

Dear readers,

In the last issue of the Journal of Turkish History Studies, which has been publishing in the field of General Turkish History for seven years, includes eight academic articles, a translation and two book reviews. The first article of this issue was written by Fuzuli Bayat. The subject of the study named "The Political Myth as a Tool of Manipulation and Mass Deception from History to Present" is the political myths reflecting historical events in the context of the relationship between myth and history, the role of the government or opposition trying to turn it in their favour, the liberator and the ethnic political myths. In the publication called "The Liberation Struggle on Kazakhs Under the Leadership of Kenesari Kasimoglu", Hava Selçuk and Kerim Gümbür evaluated the dark sides of the Sultan Kenesari period from a different perspective and researched thoroughly the detailed reasons why Kenesari's National Movement reached large masses. In the work titled "Medicine Buddha Bhaisacyaguru "Otaci İliği Bodisatav", Tilla Deniz Baykuzu revealed the roots, iconography and place of the belief in 'Buddha Healer' in Turkish culture by giving examples from the cave temples dedicated to him. In the study titled "About the Kazakh-Dzungar Relations in the Period of Ablai Khan" written by Gülnar Kara, Kazakh-Cungar relations in the period of Abilay Khan were examined in the light of Russian, Chinese, Kazakh archive documents and modern research.

Ayşen Müderrisoğlu and Leila Kutlu, in her article titled "Mihail P. Vronçenko's Impression on the Socio-Economic Life in Izmir and its Surroundings in 1834", described the economic, military, architectural, ethnic and cultural aspects of İzmir and its surroundings in the light of the statistics and information gathered by a Russian agent. Ömer Gök and Özgür Türker in the article titled "After the Disintegration of The Chagatai Khanate, the Centralization Policy of Tughluk Timur Khan and the Amir Qamar Al-Din Rebellion", shed light on the panorama of a period. In the article titled "The Perception of the Turkish in Mongolia's History Textbooks", Samet Kalyoncu analyzed the Turkish perception and perspective on Turkish identity in Mongolia history textbooks. Although there are similar and plenty studies on European history textbooks, the number of such research on Turkish identity in the Asian world is quite limited. In this context, Samet Kalyoncu's work is very important for the literature in terms of revealing the equivalent of the Turkish image in history curricula outside the Western world and laying the groundwork for comparative studies. Alihan Büyükçolak, in his article titled "Hagiography of Peter Ordinsky as a Source for Golden Horde Researches", deals with the lives of a Christian Mongolian nobleman and his descendants who migrated from Saray to Rostov on the eve of Berke's seizure of power terminatively.

Serkan Acar translated Denis Sinor's work titled "The Barbarians" into Turkish. This study provides considerable data about the communities defined as Barbarian. In this issue, Arminius Vámbéry's famous work "Travels in Central Asia" was introduced by Abdullah Gündoğdu. The work has been fully translated for the first time by Resul Kürşat Şahsi. Finally, Asena Gökmen introduced the work "Great Rebellion in Turkestan 1916" written by Baktibek Maksütov. We are grateful to the authors, referees, and all our friends who contributed materially and morally to the publication of this issue.

On behalf of the Editorial Board

Prof. Dr. Fatih ÜNAL

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 21.02.2022

Makale Kabul | Accepted: 30.04.2022

Atf | Cite as: Fuzuli Bayat, “Tarihten Günümüze Bir Manipülasyon ve Kitle Aldatma Aracı Olarak Siyasî Mit”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 1-23.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1076618>

TARİHTEN GÜNÜMÜZE BİR MANİPÜLASYON VE KİTLE ALDATMA ARACI OLARAK SİYASİ MİT

Fuzuli BAYAT*

Öz

Çağdaş dünyanın mit-yaratma yollarından biri olan siyasî mitler uzun tarihi geçmişine bakmaksızın, XX. yüzyılda, özellikle Birinci ve İkinci Cihan savaşlarından sonra daha da gelişerek yeni bir değer kazanmıştır. Siyasî mitlerin temelinde varlığını koruyan mitik olanla tarihin veya mittarihin paradigmatik değerini uzak geçmişle beraber aynı zamanda daha çok yakın geçmişte aramak lazımdır. Ayrıca her bir siyasî mitin gerçek tarihi bağlamı vardır. Dünyanın kutuplaşarak iki kampa ayrılması, postkolonyal dönemin başlaması, onun arkasınca Doğu blokunun dağılması, Sovyetler Birliği'nin çökmesi, yeni bağımsız cumhuriyetlerin kurulması siyasî mitlerin işlevsizleşmesine neden olmuştur. Küreselleşme, turuncu inkılaplar, siyasî atmosferi daha da karmaşık hâle getirmiştir. Kitle iletişim araçlarının hızlı gelişimi siyasî mitlerin yaygınlık kazanmasına sebep olmuş, iç ve dış düşman imajı oluşturmakla siyasî mitin aktüalitesi daha da artmıştır. Siyasî mit, hâkimiyetin meşruluğunu garanti altına almanın en etkili yoluna dönüşmüştür.

Siyasî mitlerin oluşumunda kitle iletişim araçlarının manipülasyon rolünü oynadığı, tarihsel süreç içinde gelişerek yeni değerler kazandığı araştırmanın asıl amacıdır. Bir diğer amaç siyasî liderin karizmasının oluşturulmasında ve etnik karşı durmaların toplumu kontrol altında tutmakta rolünü belirtmektir.

Toplumu manipüle etmenin etkili aracı olan siyasî mitlerde ulusu kurtaran siyasî lider imajı yaratmak için eski tarihi ve mitolojik kahramanlara başvurulur. Yeni siyasî lider miti oluşturmak için eski kurtarıcı hükümdar ve kahraman prototip rolünü oynar. Böylece siyasî lider miti ve hem de etnik mit, kitle bilincini canlı tutmak için iktidarların elinde ideolojik bir vasıtaya çevrilmiş olur.

Bu yazıda mit ve tarih ilişkisi bağlamında, siyasî mitlerin tarihi olayları yansıtması ve onu kendi lehine çevirmeğe çalışan iktidar veya muhalefetin rolü, kurtarıcı lider ve etnik bağlamlı siyasî mitler araştırma konusudur.

Anahtar kelimeler: Siyasî mit, Etnik mit, Mit ve tarih, Mittarih, Mityaratma.

* Prof. Dr., AMEA. Folklor Enstitüsü Bölüm başkanı, fuzulibayat58@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0811-5852

THE POLITICAL MYTH AS A TOOL OF MANIPULATION AND MASS DECEPTION FROM HISTORY TO PRESENT

Abstract

Political myths, which are one of the ways of mythmaking of the contemporary world, regardless of their long historical background, in the 19th century, especially after the First and Second World Wars, it developed further and gained a new metaphor. It is necessary to look for the paradigmatic value of mythistory, which stands on the basis of political myths, in the recent and distant past. Also, each political myth has its real historical context. The polarization of the world into two camps, the beginning of the postcolonial period, the disintegration of the Eastern bloc after it, the collapse of the Soviet Union, and the creation of new independent republics have led to the functionalization of myths in the political arena. Globalization, the orange revolutions have further complicated the political atmosphere. The rapid development of mass media has caused political myths to become widespread, and the actuality of political myth has increased further by creating the image of internal and external enemies. Political myth has become the most effective way to guarantee the legitimacy of domination.

The main purpose of the research is that the mass media play the role of manipulation in the formation of political myths and gain new values by developing in the historical process. Another aim is to indicate the role of political myths in establishing the charisma of the political leader and in keeping the ethnic oppositions under control of the society.

In political myths, which are an effective tool to manipulate society, ancient historical and mythological heroes are applied to create the image of political leader who save the nation. The former savior monarch and hero plays the role of prototype to create the myth of the new political leader. Thus, the myth of the political leader, as well as the ethnic myth, was turned into an ideological tool in the hands of the rulers to keep the mass consciousness alive.

In this article, in the context of the relationship between myth and history, the political myths reflecting historical events and the role of the government or opposition trying to turn it in their favor, the savior leader and political myths with ethnic context are the subject of research.

Key words: Political myth, Ethnic myth, Myth and history, Mythistory, Mythmaking.

Giriş

Yönetici kesimin oluşturduğu ideolojik propaganda biçimi olarak siyasî mit, toplumun büyük bir çoğunluğu tarafından yanlış olduğuna inanılan, ancak siyaset dünyası ve belirli bir lider hakkında anlatılan, medya aracılığıyla hızla yayılan yeni bir mit türüdür. Siyasî mitlerin temel özelliği, sadece siyasî meseleler hakkında konuşmaları, bir grup insanı kahraman olarak tasvir etmeleri ve içlerinden birini seçerek bir kahraman-kurtarıcı seviyesine yüceltmeleridir. Bugün, siyasî söylemde, özellikle medya alanında, çeşitli iletişimsel eğilimlerde yeni mitler oluşturmakla karşılaşırız ki bunlardan en önemlisi ve aynı zamanda belirsiz olanı siyasî mit meselesidir.

O zaman biz siyasî mit deyince neyi anlıyoruz? Siyasî mit, sosyo-kültürel gerçekliği değiştirme veya bir alternatif yaratma potansiyeline sahip ve ideolojik olarak değiştirilmiş özel bir kategori olarak anlaşılmaktadır. Bu soruyu yanıtlayan Henry Tudor'a göre siyasî mit, gelişmiş toplumların temel özelliği niteliğindedir ve o üç ana temel üzerinde inşa edilmiştir. Özetle Henry Tudor, soruyu aşağıdaki formda cevaplar: inanma yeteneği, gerçeklerin

karşılaştırılması, olayları dramatik şekilde öyküye dönüştürmesi¹. B. Lincoln, siyasî miti, yalnızca gerçeğin statüsüne değil, paradigmatik gerçeğin statüsüne ilişkin başarılı iddialarda bulunulan bir anlatı olarak tanımlar². Bu soruyu, Christopher Flood mitin, kutsal ve siyasal olmak üzere iki yönünü birbirinden ayırarak cevaplar. Ayrıca Flood siyasî miti “geçmiş, şimdiki veya tahmin edilen bir dizi siyasî olayın doğru bir hesabını vermeyi iddia eden ideolojik olarak işaretlenmiş bir anlatı” olarak tanımlar³. Chiara Bottici’ye göre siyasî mit felsefe ile siyaset arasındaki bağlantıyı oluşturmakla medeniyetler çatışması gibi modern olaylarla uzlaştırmayı öneren bir türdür. Diğer taraftan mit, “sürekli tekrarlama sürecine açık” olduğu için bir hikâyedir ve insanları harekete geçirmekte uyarıcılık görevini üstlenmiştir⁴. Diğer bilim adamları da bu soruya, miti anlatım türü veya bir iletişim aracı olarak cevaplamakla betimlemişlerdir⁵. Siyasî mitler, kendi politik dünyamız hakkında kendimizi yönlendirdiğimiz, hareket ettiğimiz ve hatta hissettiğimiz anlatılardır. Siyasal mit kavramı ve terimi üzerine yazılan onca makale ve kitaplara rağmen yine de bazı bilim adamları siyasî miti, ilkelliğe dönüş olarak kabul etmektedirler. Bu bilim adamları toplumun siyasî manipülasyonuna dair siyasî mitlerin yerini rasyonalizasyon ve bürokrasinin alması gerektiğini ve devletin mitler tarafından değil, akıl tarafından yönetilmesi gerektiğini ifade ederler.

Doğal olarak XX. yüzyılda siyasî mitlerin hızla artması, genellikle modern dünyanın çok da fazla kabullenmediği olaylardan biri olarak kabul edilir. En azından bu mitler totaliter rejimlerin insanlığa benzersiz bir ölçekte sefalet getirmesinin başlıca araçlarıdır. Seçilmiş ırk ya da sınıf gibi kavramları ve mitsel bir dil ve sembolik ayinler gibi kavramları etkin bir şekilde kullanan bu tür sistemler, Batı medeniyetinin ve özellikle demokrasinin üzerine kurulduğu varsayılan ahlaki normlara olduğu kadar rasyonel normlara da meydan okudu. Siyasî mit yaratmanın korkunç sonuçlarının çok canlı bir şekilde gösterildiği İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra, ilahiyatçılar ve filozoflar, psikologlar ve sosyologlar, siyaset bilimciler ve tarihçiler bu gizemli gücü farklı bakış açılarından analiz etmeye çalıştılar⁶.

“Bugün siyasî mit terimi, dar anlatılar ve olay örgüleriyle sınırlı kalmamalıdır. Hatta “söylem” (discourse) bile mit ile eşanlamlı kabul edilemez. Bugün siyasî mit, göstergebilim, inançlar ve iktidar kategorileriyle ilgili yeni bir alandır. Ayrıca siyasî mitler memi⁷, sosyal

¹ Henry Tudor, *Political Myth*, Macmillan, London, 1972, s. 14-17.

² Bruce Lincoln, *Discourse and the Construction of Society. Comparative Studies of Myth, Ritual, and Classification*, Oxford University Press, Oxford, 1989, s. 24.

³ Christopher Flood, *Political Myth: A Theoretical Introduction*, Routledge, New York 2002, s. 24-26, 44.

⁴ Chiara Bottici, *A philosophy of Political Myth*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, s. 183.

⁵ Bkz. Ernest Cassirer, *The Myth of the State*, Yale University Press, New Haven 1973; Roland Barthes, *Mythologies*, The Noonday Press, New York 2000; Harold Lasswell, *The Analysis of Political Behavior: An Empirical Approach*, Routledge & Kegan Paul, London 1966; Harold Lasswell, *Abraham Kaplan, Power and Society: A Framework for Political Inquiry*, Yale University Press, New Haven, 1950.

⁶ C. A. Tamse, “The Political Myth”, *Britain and the Netherlands*, vol. 5, Some Political Mythologies, ed. J. S. Bromley and E. H. Kossman, Martinus Nijhof, The Hague 1975, s. 1.

⁷ Yunanca “mimeme”den türeyen mem ya da mème, nesiller değiştikçe, kültürel ve sosyal içeriğin bir sonraki nesle aktarılması anlamında kullanılan bir terimdir. Bu kavramı ilk defa 1976 yılında Richard Dawkins'in ortaya atmıştır.

Ezgiler, düşünceler, sloganlar, moda, mimari, mem örnekleridir. İnternet memi, İnternette veya medyada birkaç gün boyunca popüler hâle gelen bir kişi, hayvan, olay, video, nesne, resim vb. denir. Youtube, Facebook ve

medyanın bir parçası olarak insan zihninde ve medyada gerçekliği şekillendirmek için kullanılmaktadır”⁸. Siyasî mitlerin güncelleşmesi genelde XX. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Özellikle Birinci Dünya Savaşından sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması, Arabistan Yarımadasında ve Balkanlarda devlet kurma çabaları siyasî paradigmayı değiştirdi ve yeni mitlerin oluşmasına sebep oldu. Siyasî mit, XX. yüzyılda, özellikle Birinci ve İkinci Cihan savaşlarından sonra daha da gelişerek yeni bir anlam kazanmıştır. Bu nedenle siyasî mitin temelinde yer alan mittarihin paradigmatik değerini hem yakın hem de uzak geçmişte aramak lazımdır. Dünyanın kutuplaşarak iki kampa ayrılması, postkolonyal dönemin başlaması, onun arkasınca Doğu blokunun dağılması, özellikle Sovyetler Birliği'nin çökmesi, yeni bağımsız cumhuriyetlerin kurulmasından sonra yeniden inşa edilen ve kurgulanan mit veya mitologem en geniş anlamda bireyin ve toplumun kendini tanımlamasının önemli bileşeni hâline geldi ve bu durum siyasî mitin geniş bir alanda işlevselleşmesine neden oldu. Küreselleşme, turuncu inkılâplar, siyasî atmosferi daha da karmaşık hâle getirdi. Kısacası mit, yeni bir ideoloji ve politika oluşumunun ana paradigması hâline geldi.

Mit, Tarih ve Mittarih Bağlamında Siyasî Mitler

Hem arkaik hem de modern mitler her ne kadar birçok bilim adamları tarafından irrasyonel, uydurma, eski çağların doğaüstü varlıkları, ilahi güçleri, kahramanları hakkında bir yaratılış öyküsü olarak kabul edilse de tarihin dışında değildir. Mit, tarihöncesi dünya görüşünün bir tezahürü olsa da bu onun tarih olmadan önceki mevcudiyeti hakkında olmayıp tarihin ruhunu yaşattığı anlamındadır. Mitle tarih ilişkisi eskilere dayanmakla beraber ilmi literatürde bu konuyla ilgili yüzlerce makale, kitap ve bildiri yazılmıştır. Bazı önemli farklarına bakmayarak mitle tarih arasındaki ilişkiyi onaylayanlarla beraber, çağdaş tarihçilerin birçoğunun miti tarihten ayırmağa çalıştıkları da bilinmektedir. Aynı şekilde mitologlar (terim R. Barthes'a mahsustur) da miti eskilerin felsefesi, ideolojisi, ilkel bilgisi olarak görmektedirler. Bu konuyla ilgili olarak R. Barthes şöyle der: “Antik olup olmamasına bakmaksızın, mitolojinin yalnızca tarihsel bir temeli olabilir, çünkü mit, tarihin seçtiği bir konuşma türüdür, muhtemelen şeylerin “doğasından” tekâmül edemez”⁹.

P. Heehs bir makalesinde bu konuyu şöyle açıklar: “mit ve tarih, genellikle karşıt açıklama biçimleri olarak kabul edilir. Her birinin yazarları diğerinin verilerine güvenmeme eğilimindedir. Modern dönemin pek çok tarihçisi, görevlerini tarihi kayıtlardan mitin tüm izlerini silmek olarak görür. Birçok mit araştırmacısı tarihin geleneksel anlatılardan daha az açıklayıcı güce sahip olduğunu düşünür”¹⁰. Küresel kapitalizmin büyümesi, bireyciliğin arttığı bir zamanda tarihin, bizim çağdaş dünyamızda mite dönüşmesi doğal karşılanmalıdır.

En bilinen akademik anlamda mit ve tarih tamamen zıt disiplinler gibi görünür. Mit ve tarih, olayların daha sonra anlatılabilecek olan birleşik öyküler halinde düzenlenmesidir. Mit,

---

Twitter gibi belirli web siteleri ve sosyal ağlar aracılığıyla internet fenomenleri veya internet memleri geniş kitleler arasında yayılır.

⁸ Maria Shteynman, “Political Myth and Political Glory: Shaping Media Reality”, *Russian Sociological Review*, Vol. 15, No 4, (2016), s. 109.

⁹ Barthes, s. 110.

¹⁰ Peter Heehs, “Myth, History, and Theory”, *History and Theory*. Vol. 33, No. 1 (Feb., 1994), s. 1.

hem ilkel bir zamanda ortaya çıkanların anlatısı hem de bir şeylerin kökenini açıklayan anlatılardır; tarih ise, yakın geçmişteki olayların anlatısıdır ve insan zamanında yer alan olayları içerecek şekilde düzenlenir. Bu karmaşık ilişkiler ağını niteleyici birçok açıklama da mevcuttur. İlk önce, mit tanrıların hikâyelerini, kahramanların ve ataların tarihini kapsayacak şekilde genişledikçe, mitten tarihe bir geçiş görülebilir. Bunlar daha doğru bir ifadeyle efsanevî anlatılar olarak bilinir ve kökenlerin zamanı ile yakın olayların tarihi arasındaki bir zamanda ortaya çıkar¹¹.

Mit ve tarih, geçmişe bakmanın alternatif yollarını temsil eder. Tarihi tanımlamak, miti tanımlamaktan daha kolay değildir, ancak tarihsel bir yaklaşım zorunlu olarak hem olaylar için kronolojik bir çerçeve oluşturmayı hem de tutarlı bir açıklama üretmek için rakip gelenekleri karşılaştırıp zıtlılaşımaya içerir. Özellikle ikinci süreç, geçmişin çelişen versiyonlarının kaydedilebilmesi ve değerlendirilebilmesi için yazının varlığını gerektirir. Yazının olmadığı veya okur-yazarlığın kısıtlı olduğu yerlerde, sözlü aktarım yoluyla mitlere yerleştirilmiş gelenekler, geçmiş için başlıca otorite kaynaklarını oluşturabilir¹². Otorite oluşturacak kaynaklar sadece geçmişle sınırlı kalmayıp siyasî mitin de temel veri tabanını oluşturur.

Genellikle modern bilim mit ve tarih ilişkisini karşıt açıklama tarzı olarak kabul etse de mittarih anlayışının olduğunu da unutmamak gerekir. Mittarih, tarihin mite veya mitin tarihe karşı olmasının aksine mit ile karışık tarih; tarihin mitolojik bir versiyonudur. Joseph Mali, *Mittarih* adlı eserinde¹³ tarih yazımındaki bu en eski tartışmayı yeniden canlandırmaktadır. J. Mali'nin de yazdığı gibi mittarih fenomeni, Herodot'tan Machiavelli'ye Scott, Burckhardt, Michelet ve Kantorowicz'e kadar devam eden bir geleneğe sahiptir. Mit ve tarih arasındaki geleneksel karşıtlığa karşı çıkan yazar, bunun yerine ikisini uzlaştıran ve mitin kişisel ve toplumsal kimliklerin inşasında oynadığı önemli rolü kabul eden bir tarih yazımını savunur. Tarih yazımının görevi, bu kurguları tarihsel gerçekliğe nasıl geçtiklerini ve şekillendirdiklerini göstererek onları ortadan kaldırmak değil, aydınlatmak olduğu öne sürülür. Mali, modern tarihçiliği yeniden tanımlar ve onu daha eski "mittarih" kavramı ve geleneğiyle ilişkilendirir.

Mittarih kitabında gelinen sonuç, mitlerin tarihi yarattığı kanaattir. Yazara göre mitler, masal, yalan veya hata anlamına gelmez. Mitler sadece kendimiz hakkında anlattığımız hikâyelerdir. Kim olduğumuzu, bizden olmayanı ve ayrıca onlardan neden nefret ettiğimizi tanımlar. Bu anlamda, mit ve onun modern tezahürü olan tarih, bir tür gerçeği içermesi bakımından kurguya benzer, ancak evrensel veya ebedi bir gerçek değil, belirli bir grupla ilgili kolektif ve sosyal bir gerçeği içerir¹⁴. Burada bizim konumuz ilk defa mittarih

---

¹¹ Paul Ricoeur, *Myth: Myth and History*, 1987, <https://www.encyclopedia.com/about> (Erişim tarihi 30.01.2022).

¹² Kees W. Bolle and Richard G. A. Buxton, *Myth and History*, <https://www.britannica.com/topic/myth/The-alter-ego-or-life-index> (Erişim tarihi 30.01.2022).

¹³ Joseph Mali, *Mythistory: The Making of a Modern Historiography*, University of Chicago Press, Chicago 2003.

¹⁴ Michael Carhart, "Mythistory: The Making of a Modern Historiography", *CLIO*, vol. 34, no. 1-2, fall 2004, s. 184.

kavramını ilmi devriyeye getiren ünlü tarihçi Joseph Mali'nin tezlerini tartışmak değil, mittarih kavramına vurgu yapmaktır.

Çünkü mitolojinin malzemesi çoğunlukla olgusalıktan uzak veya kanıtlanması zor olan belgelerden oluşmuş tanrısal veya doğaüstü varlıkların efsaneleri, hikâyeleri ve masallarındır. Oysa efsanevî ve masalvarî olsa da tarihî anlatıları geçmişin gerçek insanları ve olayları ilgilendirir. Mitin anlatı alanı tanrılar ve insan varlığıysa, tarihin ilgi alanı da yalnız insan varlığıdır. Modern tarih ilminin oluşumuna kadar tarihçilerin ana kaynağı sözlü kültür – mit, efsane, şarkı, masal vb. olmuştur. Yine de eski sözlü tarih mitolojik kosmogoniyle, teolojiyle, eskatolojiyle ilgilenmez. Bugün modern dünyanın dışında kalan ilkel toplumlarda tarihin misyonunu kabile mitleri yerine getirir. Burada tarihle mit arasında önemli bir kesişimin olduğu aşikârdır.

A. Rønning'in tespitlerine göre; "Yaygın olarak kabul edilen bir görüş, mitin tarihin geçmiş bir aşamasını temsil ettiği'dir. Bu fikir, belirli mitleri neden artık kabul etmediğimizi açıklamanın bir yolu olarak desteklenmiştir. Ancak bu bir yanılgıdır. Çoğu zaman farklı bir biçimde de olsa mitler hâlâ bizimledir. Baudrillard'dan alıntı yapmak gerekirse: `tarih, modern çağda mite dönüştü. (...) Tarih bizim kayıp referansımızdır, yani mitosumuzdur"¹⁵.

İnsan kültürünün genel diyalektik hareketi içinde mit, genellikle bazı siyasî toplulukların dengelenmesi ve ruhsal olarak birleştirilmesi rolüne sahiptir. Tarihsel olayların mitleştirilmesi, toplulukların iç uyumunu güçlendirme, böylece onları parçalanma ve asimilasyondan koruma işlevine sahiptir. Kendi başına bu rolün apriori olumsuz bir çağrışımı yoktur; aslında, her kültürün, kaçınılmaz sosyal ve kültürel değişimler sürecine sürekliliği garanti etmesi gereken tek bir ortak yöne sahip olması gerektiğinden bir zorunluluk sunar¹⁶.

Burada kısa da olsa mitlerin işlevleri ve bu bağlamda siyasî mitlerin ortaya çıkma işlev ve koşulları hakkında bilgi vermek gerekir. J. Campbell mit ve mitolojiyle bağlı kitaplarında, özellikle de *Batı Mitolojisi* adlı eserinde mitin dört işlevini belirlemiştir¹⁷:

1. Mistik İşlev: mit mistiktir, evrene bir merak ve gizem duygusu verir.
2. Kozmolojik İşlev: bilimin unsuru olup evrenin nasıl çalıştığını açıklar.
3. Sosyolojik İşlev: bize bir toplumsal aidiyet duygusu verir ve toplumsal düzene etik yasalar kazandırır.
4. Pedagojik İşlev: bize bir insan ömrünü nasıl yaşayacağımızı öğretir.

Ancak mitin; varoluşsal, epistemolojik, muhafazakâr ve sağlamaştırıcı işlevleri de vardır. Mittarih kavramı bağlamında siyasî mitlerin temel anlatılar için analitik bir çerçeve oluşturduğunu dikkate alarak aşağıdaki hedef ve referans gruplarını belirlemek mümkündür.

---

¹⁵ Anne Holden Rønning, "Some Reflections on Myth, History and Memory as Determinants of Narrative", *Coolabah*, Vol.3 (2009), s. 146.

¹⁶ Branislav Stevanovic, "From Archaic to Modern (Political) Myth: The Causes, Functions and Consequences", *Facta Universitatis*, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History Vol. 7, No 1 (2008), s. 31.

¹⁷ Joseph Campbell, *The Masks of God: Occidental Mythology*, Vol. 3., Penguin Books, USA 1964.

A. Siyasî mitler, yönetilen toplumsal grupları hedef alır. Bu ise mitin siyasal anlam kazanmasıdır. Mitin kabul edilebilirliği siyasî beklentileri “ateşleme” yeteneğine göre değişir.

B. Siyasî Ahlak Sistemi: mit genellikle neyin iyi, kimin iyi, neyin kötü ve kimin kötü olduğunu tanımlayan bir ahlak sistemine sahiptir. Bunlar, tercih edilen siyasî davranış, en iyi yaşam biçimi, reddedilen, suçlu, ahlaksız veya hain davranışlar ve en önemlisi, hedef grubun yüzleşmesi gereken düşman veya tehdit veya meydan okumanın bazı tanımlarına çevrilir.

C. Bir Zaman Hesabı: siyasî mitler, genellikle zamanın, işlerin başlama olasılığını, sonun nasıl görüneceğini ve zamanın olası gidişatlarından birini tercih edebilir. Ayrıca siyasî mitler sorunlardan kaçınılabilir şekilde anlatılır ve sunular. Bir varsayımın değerine tercih edilmesi, mitin ana hatlarını çizdiği ahlak sistemine bağlıdır. Bu nedenle mit, olayların kendi mitolojik anlatımına göre kozmoloji (başlangıçlar), epistemoloji (semboller), aksiyoloji (ahlak) ve zaman kronolojisi unsurlarını içerir.

D. Nedensellik ve Sorumluluk Sistemi: her siyasî mitin kendi nedensellik sistemi vardır. Bu sistem çok benzersizdir ve herhangi bir yaygın siyasî neden-sonuç ilişkisine uyması gerekmez, çünkü mitos olarak hiçbir gerekçeye ihtiyaç duymaz. Kendisine yöneltilen aşağı gerçekliğin çerçevesini benimsemesi de gerekmez. Bu nedenle, farklı mitler, aynı olgunun nedenleri ve sonuçları arasında farklı benzersiz içsel ilişkilere sahiptir.

E. İlahi Misyon: genellikle siyasî mit, hikâyesinin hedef aldığı şahıslar veya siyasi liderler için bir misyon belirtir. Ya istenen amaca ulaşmak ya da yaklaşan çöküşü önlemek için yapılması gereken eylemleri ana hatlarıyla belirtir ya da en azından kendini olayların gidişatına nasıl adapte edeceğini gösterir¹⁸.

Tarih, siyasî mitlerin doğruluğunu kanıtlamakla ilgilenirken liderler ve etnik çatışmalar hakkındaki mitleri tarihin dışına itmemez imkânsızdır.

“Mit doğası gereği zaman ve tarihle benzersiz bir ilişkiye sahiptir. Siyasî mit ve genel olarak mitler, kendi kronolojilerini dikte ettikleri için zaman kronolojisinin dışında yer almaları anlamında tarih dışı/zaman dışı olarak kabul edilebilir. Tüm bunlara rağmen farklı kronolojilerin varlığı miti tarihin veya zamanın dışına atmaz. Mit, tarihseldir ya da tarihsel değildir şeklinde bir değerlendirme yapılamaz, çünkü mitler sadece kendi tarih hikâyelerini anlatırlar. Mit, tarihin dışında durur ve kendi kronolojisini çizer. Sonuç olarak, böyle bir kronoloji başka bir kronoloji tarafından değerlendirilemez. Çünkü mit bu konuda temel referanstır”¹⁹.

En önemlisi de arkaik toplum insanı ile modern insan arasındaki en büyük farkın bu sonucu için tarihin karakteristik özelliği olan gerçek zamanın ve mekânın, gerçek olayların arkaik insan için bir olgu olmamasıdır. Mitler tarih/zaman dışıdır, çünkü hiçbir şeyin öncesinde veya dışında algılanamayacağı başlangıçlar ve kökenler hakkında hikâyeler içermekle beraber aynı zamanda tarihsel ve zamansal kronolojiler için açıklamalar sunmaya da müsaittir. Mit sadece geçmiş ve olayların nasıl başladığını anlatmakla kalmaz, bu

¹⁸ Ramy Magdy, “Mythos Politicus: A Theoretical Framework for the Study of Political Myths”, *Athens Journal of Mediterranean Studies*, Vol. 6, No. 2, April 2020, s. 167-168.

¹⁹ Magdy, s. 158.

başlangıç hikâye ile geleceğin nasıl görüneceğini de belirler. En derin temelinde mit, en üstün gerçeklikten, tüm evrenin özünden ve fenomenlerinin gerçek anlamlarından bahseden tarih ötesi bir hikâyedir²⁰.

Mittarih, eskiyle yeniye, geçmişle geleceği birbirine bağladığından ve mitik hükümdarların modern çağda yeni anlamlarını özümlediğinden siyasî mitlerin yaranmasında yapı taşı rolünü üstlenir. R. Magdy, siyasî mitlerin oluşmasında eski Mısır örneğinden yola çıkarak meseleyi açıklığa kavuşturur. Çünkü siyasî mitoloji zengin bir alandır. Temel olarak siyasî tarihin mit yaratmayı nasıl formüle ettiğini ve mitin politik eylemleri nasıl etkilediğini inceler. Aslında böyle bir konu tek bir makalede veya bir kitapta mükemmel bir şekilde ortaya konulamaz. Yine de, mit/tarih/siyaset ilişkisini anlamak istersek, ana tanımlarını, özelliklerini, yaklaşımlarını, koşullarını ve işlevlerini tanıtmak, üstlenilmesi gereken zorunlu bir görevdir²¹.

Mittarih bağlamında böyle bir çalışma mitolojik düşünce tarzının bilimsel ve rasyonel düşünce tarzına karşıt olduğunun yaygın olarak hissedildiği XVII. yüzyılın sonlarından beri, bilim adamlarını sistematik olarak bu konuya yöneltti. Örneğin Babil, Mısır, Hint, Greko-Romen, Germen ve Yahudi-Hıristiyan mitleri incelenmeye çalışıldı. XIX. ve XX. yüzyıllarda araştırmalar, Afrika, Amerika, Avustralya ve Asya uygarlıklarının mitolojisine kadar genişletildi. Sonuç, insan algısı ve zekâsının doğası, dil ve dinin işlevleri ve sosyal davranışın kapisleri ile ilgili yeni soruları ve hipotezleri teşvik etmeye kadar genişledi²².

Modern siyasî mitler Ortadoğu, Asya, Afrika, Avrupa vb. medeniyetlerin tarihi faktografisini ve mitolojik olgusunu yeniden gündeme getirmekle ortaya çıktı. Mittarih, siyasî mitin ilham kaynağı oldu. Ne yazık ki mittarihin yerini alan siyasî mitler muhafazakârlık bataklığına yuvarlanmış, toplumu rejimin mevcut siyasî çerçevesine hapsedmiştir. Mittarihin geniş özgürlük davası dar siyasî amaçlara uygun hâle getirilmiştir. Bu ise zamanla özgürlükçü bakışların dinî ve mistik nitelikli siyasî mitlere dönüşümüdür²³

M. Eliade mitin tarihle bağlantısını ve mitin tanımını yaparken şöyle bir sonuca varır:

“Genel olarak denilebilir ki, antik toplum tarafından deneyimlenen mit, (1) doğaüstü varlıkların eylemlerinin tarihini oluşturur; (2) bu tarihin kesinlikle doğru (gerçeklikle ilgili olduğu için) ve kutsal (doğaüstü olanın işi olduğu için) kabul edilir; (3) mitin her zaman bir “yaratılış”la ilişkili olduğu, bir şeyin nasıl var olduğunu ya da bir davranış kalıbının, bir kurumun, bir çalışma tarzının nasıl kurulduğunu anlatır, bu nedenle mit, tüm önemli insan eylemleri için gerekli paradigmayı oluşturur; (4) miti bilmekle kişinin şeyin “kökenini” bildiğini ve dolayısıyla onları istediği zaman kontrol edip manipüle edebileceğini, bu “dış”, “soyut” bilişle ilgili bir şey olmasa da, bilginin, kişinin miti ya törensel olarak anlatarak ya da doğruladığı ritüeli gerçekleştirerek “deneyimlediği” bir

²⁰ Stevanovic, s. 29-31.

²¹ Magdy, s. 55.

²² Tamse, s. 1-2.

²³ Tamse, s. 2-3.

bilgidir; (5) birinin miti, hatırlanan ya da yeniden canlandırılan olayların kutsal, yıkıcı gücü tarafından şu ya da bu şekilde ele geçirilip, bir anlamda “yaşadığı” bilgisidir”²⁴.

Buradan anlaşıldığı kadarıyla mittarih kavramının ortaya çıkması, zamanla mitin ve tarihin özelliklerinin yaklaştırılmasıyla mümkün olmuştur.

Mit Yaratma Aracı Olarak Siyasî Mitler

Mitik çağın eskilerde kalması, ilmi-teknoloji devrin başlaması ile mit ölmez, aksine yeni bir oluşumla var olmaya devam eder. Yeni mit yaratıcılığı, siyasî mitlerin oluşumu, etnik ağırlıklı manipülasyona dayalı bir mit sistemi ortaya çıkar. Siyasî mit de yeni yaratılan mitler veya mitologemler gibi her zaman birilerinin icadıdır. D. Mihaylov’a göre “Siyasî mit de bir gerçeklik olarak kabul edilir, ancak arkaik mittekiyle aynı kesinlik ve derinlikte değildir. İdeolojik oluşum açısından düşünürsek, siyasî mit gerçekten de birileri tarafından oluşturulmuştur. Öyle ya da böyle, siyasî mit birileri tarafından yaratılır ve ancak o zaman -önce olası bir gerçeklik, sonra da -açık bir gerçeklik olarak algılanır”²⁵.

Bazı bilim adamlarının genel görüşüne göre, siyasî mit, sadece siyasî konularla ilgilenir ve her zaman bir grup insanı kahraman veya başkarakter olarak kullanır²⁶. Siyasî miti, geçmişin, şimdiki zamanın ve tahmin edilen gelecek zamanın olaylarının gerçek bir temsili olduğunu iddia eden, sosyal grup tarafından ana özelliklerinde doğru olarak algılanan ideolojik bakımdan işaretlenmiş bir anlatı türü olarak yorumlayanlar da vardır²⁷. Siyasî mit sosyal gerçekleri yansıtmaya da ona ışık tutan bir anlatıdır²⁸. Siyasî mit bir toplumsal grubun politik koşullarına ve deneyimlerine önem veren ortak bir anlatı üzerine kurulu bir çalışmadır²⁹. Siyasî mit, siyaset hakkında kesinlikle doğru bir hikâye olduğunu iddia eden bir anlatıdır, ayrıca olayların nasıl başladığına, herhangi bir hedef gruba ve yargı kriterlerine dair bir açıklamaya sahiptir³⁰. Siyasî mit, siyasî hedeflere ulaşmak için kullanılan bir anlatı türüdür ve iktidar mücadelesidir yani iktidarın meşrulaştırılmasıdır³¹. Siyasî miti kafa karıştırıcı gerçekleri ve olayları düzenlemeye ve yorumlamaya izin veren, kolektifin şimdiki ve gelecek vizyonunu yapılandıran, inançlara dayanan statik bir imaj gibi görenler de vardır³². Siyasî mitin gerçeği yansıtmadığı ve onu açıklamaya çalışmadığı³³, ancak insan kitlelerinin kolektif bilincini ve davranışını kontrol etmek için tasarlandığını savunanlar da yok değildir³⁴.

---

²⁴ Mircea Eliade, *Myth and Reality*, Translated from the French by Willard R. Trask. Harper & Row, Publishers, New York and Evanston 1963, s. 18-19.

²⁵ Denis Mihaylov, “Političeskaya Mifologiya: Problema Opredeleniya Struktura i Funktsii”, *Vestnik VGU*, Seriya: Filosofiya, No. 2, 2010, s. 121.

²⁶ Tudor, s. 20-34.

²⁷ Flood, s. 17-22.

²⁸ Stefan Arvidsson, *Style and Mythology of Socialism: Socialist Idealism*, Routledge, New York 2017, s. 43.

²⁹ Chiara Bottici and Challand Benoit, *The Myth of The Clash of Civilizations*, Routledge, New York, 2010, s. 152.

³⁰ Magdy, s. 155-178.

³¹ Avtandil Tsuladze, *Političeskaya Mifologiya*, Eksimo, Moskova 2003, s. 56.

³² Andrey Kolyev, *Političeskaya Mifologiya*, Logos, Moskova, 2003, s. 34.

³³ Andrey Toporkov, “Mifi i Mifologiya XX vv. Traditsii i Sovremennoe Vospriyatie”, *Čelovek i Obščestvo: Poiski, Problemi i Reşeniya*, 1999, <http://www.ruthenia.ru/folklore/toporkov1.htm> (Erişim tarihi 21.12.2021).

³⁴ Yuriy Şaygorodskiy, *Politika: Vzaimodeystvie Realnosti i Mifa*, Znannya Ukraini, Kiyev 2009.

W. Lippmann'a göre biliş süreci, yeninin algılanması, henüz bilinmeyen bir fenomeni, sabit bir genel formül altında bir olguyu mekanik olarak uydurma, özetleme sürecidir. Bireysel ya da toplumsal bilincin derinliklerinde tutulan mit, sembol, arzu edilen gerçek, imkânsız olanlar vs. aslında mümkün olabilecekler gibi sunulur. Bir efsane, bir sembol, bir kişinin veya bir halkın kendini aldatmasının yanında bireysel veya toplu bir gönüllülük sürecinin yanılmasıdır³⁵. L. Vasileva'nın da aktardığı gibi W. Lippmann, kamuoyunun oluşumunda duygusal ve irrasyonel faktörlerin rolünü ve önemini kanıtlamayı başardı. Klişelerin, mitlerin ve tarihi olayların evrensel önemini meşrulaştırdı. İnsan eylemlerinin doğrudan ve açık bilgiye değil, bireyin kendisinin çizdiği veya bir başkasından aldığı "resimlere", mitolojik imgelere, klişelere dayandığını itiraf etti. Bu "resimlerde" dünya gerçek, düzensiz olandan farklıdır; kategorilere ayrılmıştır ve kategorilere etiketler atanmıştır. Bu iç dünya öznel ve güvenilmezdir, ancak görünürdür, sabittir, içinde gezinilebilir ve hareket edinilebilirdir. Ona göre bu hükümler, kamuoyunun oluşumunda medyanın yerinin tanımını etkilemektedir. Bir efsanenin, sembolün, klişenin istikrarı, bir etikete, bir önyargıya dönüşmelerine katkıda bulunur, çünkü dünyayı algılayan bir kişi "sonsuzluğu kucaklayamaz". Dünyanın çeşitliliğinin üstesinden gelen bir kişi, yalnızca klişelerinin algılamayı beklediğini algılar. Bu, yeninin içindeki tanıdık olanı tanımanın, onu yeni bir tanıdık hâline getirmenin yaratıcı sürecidir. Yetişkin eğitimcilerin deneyimine hâkim olmakla birincil sosyalleşme sürecinde başlar ve yaşam boyunca devam eder. Mitlerin, sembollerin, stereotiplerin yayılması, kök salması ve toplumsal senkronizasyon böyle gerçekleşir. "Toplumsal gerçeklik" olarak bilinen tüm sistemleri kapsayan, ana mit ve stereotipe kadar kanıt ve kesinlik karakterini kazanırlar³⁶.

Böylece toplum üzerinde psikolojik etki yaratmağı amaçlayan propagandanın temelini –eski mitler, klişeleştirme, yanıltıcı klişeler oluşturmaya yardımcı olan diğer unsurlar, kitle bilincinin teknoloji yönetimi vb. oluşturur. Tarihi gerçekler, tarihi kurtarıcı kahramanlar siyasî mitin oluşumunu sağlayan unsurların başında yer alır.

Mitik ve tarihi olay ve kavramının zenginliği ve gücü, iletişim kanallarında yayınlanan metinlere yansır. Bunlar aracılığıyla, dış dünya, grubun algılama yetkisi vs. ortak mittarih sistemleri, klişeler ve benzeri imgeler üzerinden paylaşılan metinlerde kendi gerçekliğini bulur. Mittarihin örneklemeyle koruyucu duygusal tepkiler şekillendirilir, değişime karşı dayanıklılık ve direnç oluşturulur. W. Lippmann, mevcut soruna standart olmayan bir çözüm varyantı önermektedir: Temel mesele, demokratik bir toplumun üzerine kurulduğu kamuoyunun nasıl oluşturulacağıdır. Yazara göre bu bağlamda asıl sorun, "kamuoyunun toplumda oluşmasının ve etkisinin nasıl sağlanacağı ve bunun hem devlette hem de siyasette makul ve rasyonel olarak değerlendirilmesi ve incelenmesi"dir³⁷. Bu durumda manipülâtör, belirli inanç ve tutumları insanların zihnine dâhil ederek, sosyal deneyimden bağımsız olarak alıcının gerçeğe karşı tutumunu değiştirme fırsatına sahip olur.

³⁵ Walter Lippmann, *Obşestvennoe Mnenie*, Perevod s Angliyskogo T. V. Barçunova, İnstitut Fonda Obşestvennoe Mnenie, Moskova 2004, s. 257-258.

³⁶ Lyudmila Vasilyeva, *Mifotvorçestvo I Mifologizatsiya v Peçatnih SMİ: Retrospektiva I Sovromennost*, Doktorskaya Dissertatsiya, Sankt-Peterburg 2017, s. 71-72.

³⁷ Lippmann, *Obşestvennoe Mnenie*, s. 258.

Siyasî manipülâtör, kitleleri ideolojik baskı altında tutmak için mit ve tarihten yararlanır. Eskilerin yaşadıklarından ve mitik olaylardan, insanları tanrısal olanlara ve tanrısal düzene inanç ruhunda eğitmek için yararlanılır. Bu bağlamda siyasî mit modern insanı rejime inanç ruhunda tutmak için oluşturulur. Nihayetinde siyasî mitler, diğer kültür ve bilgi aygıtı gibi kitlelerin bilincine görünmez bir şekilde yerleştirilir ki, bu da çoğu insanın manipülâsyonun varlığından habersiz olduğu anlamına gelir. Bununla da iktidar kitleleri belli bir amaca yönlendirmek için muazzam bir güç kazanır.

Lippmann, mit oluşturma ve mitologemlerin yardımıyla kitlelerin ideolojik olarak tabi kılınma olasılığını belirtmekle siyasî mit fenomenini incelemeye yönelik kendi tutumunu şöyle kanıtlar: “Mitler, insanları itaatkâr tutmak için yaratılır. Mitler, bir kültür ve bilgi aygıtı olarak hissedilmeden kitlelerin zihinlerine enjekte edildiğinde büyük bir güç kazanır, çünkü çoğu insan devam eden manipülâsyonun varlığından şüphelenmez.”³⁸ Lippmann’ın mitten kastettiği siyasî mitlerdir, çünkü insanları yönlendiren manipülâtörler otoritelerdir, “siyasî seçkinler”in kendileridir. Siyasî mit, sadece yöneticilerin toplumu empoze etmek aracı olmayıp hem de onların kitlelere belirli anlamlar “uygulamak” fırsatı vermekle, onları siyasî rakiplerinin prestijini azaltmağa yönlendirmektir. Aynı şekilde güçlü muhalefet de siyasî mitlerin yardımıyla mevcut iktidarın tüm olumsuzluklarını topluma ulaştırmağa amaçlar.

Devreye giren manipülâsyon teknolojilerinin özellikleri, türleri ve uygulanma yolları hakkında Herbert Schiller, sürdürülebilir sağlam temel oluşturan beş tür siyasî mit tanımlar:

1. Bireysellik ve kişisel tercih miti;
2. Tarafsızlık miti;
3. İnsan doğasının değişmezliği miti;
4. Sosyal çatışmaların, hoşnutsuzlukların olmadığı miti;
5. Medya çoğulculuğu miti³⁹.

H. Schiller’e göre siyasî manipülâsyon, insanların siyasî bilinçleri ve davranışları üzerinde örtülü bir kontrolün yanı sıra onları kendi çıkarlarına karşı hareket etmeye zorlamanın en etkin bir biçimidir. Bu süreci gerçekleştirmenin temel araçları hiç kuşkusuz siyasî mitlerdir. Toplumda siyasî mitlerin varlığı, kamu bilincini etkileme sürecini büyük ölçüde kolaylaştırır. Onun siyasî mit alanına getirdiği en önemli kavram “bireycilik ve kişisel seçim miti”dir. Schiller’in kitabını inceleyen L. Carltrill’in belirttiğine göre:

“Schiller’in öne sürdüğü bireycilik miti ve kişisel seçim, özgür konuşma, her erkeğin başkan olabilmesi vb. ideallerle ilgilidir. Gerçek şu ki, yukarı doğru hareketlilik istatistiksel olarak nadirdir, serbest girişim sistemi büyük işletmelere fayda sağlar, ancak görüşlerini, düşüncelerini dünyaya iletme fırsatına sahip olan kişiler değil medyadır. Tarafsızlık miti bizi medyanın nesnellğine inanmaya yönlendirir - örneğin, haberlerin tarafsız bir şekilde bildirilmesi, toplumsal huzursuzluğun nesnel olarak bildirilmesi önerilmektedir. Bu mit bizi eğitim, hükümet, bilim gibi toplumsal

³⁸ H. Schiller, *Manipulyatorı Soznanie*, Perevod s Angliskogo V. M. Pogastina, Misl, Moskova 1980, s. 42.

³⁹ Vladimir Verhoglazenko, “Obşestvennoe Soznanie kak Obyekt Manipulyatsii”, *Jivaya Psihologiya*, Nauçno-Praktičeskiy Jurnal, T. 2, No. 3 (2013), s. 238.

kurumların ihtiyaçlara, baskılara ve önyargılara yanıt olarak bireyler gibi işlemediğine, ancak bir şekilde “bunun üzerinde” olduklarına ve nadir bulunan bir adanmışlık atmosferinde kamu yararına çalıştıklarına inanmamıza neden olur. Ancak Schiller’in öne sürdüğü tüm bunlar yanlış kavramlardır”⁴⁰.

Günümüzde, mit yaratma sorunu giderek daha alakalı hâle gelmektedir. Mitler, insan yaşamının tüm alanlarına nüfuz eder; sanatta, politikada, reklamcılıkta, bilimde vb. Özellikle yeni mitlere geniş bir alanda rastlamak mümkündür. Modern mit veya mitologem ontolojik statüsünü değiştirerek yeniden doğar. Geçmişte, arkaik dönemde mit, gerçekliği anlamak için naif bir girişim idiyse, şimdi mit, modern kültürün önemli bir gerçekliği hâline gelmiştir. Mit, toplumu yönetmenin etkili bir aracı olarak görülür; seçmenlerin davranışlarını etkilemek için mitlerin kullanılması siyasî hedeflere ulaşmanın yollarından biridir, mitler, ideolojik süreçte ve propagandada aktif olarak kullanılır; sosyal iletişim ve reklamcılıkta marka yaratırken; kitle bilincinin manipülasyonunda mitolojik yöntemler de kullanılmaktadır. Ch. Bottici’ye göre bir ideolojinin siyasî bir mit oluşturabilmesi için iki koşulun karşılanması gerekir. İlk olarak, fikirler dizisi bir anlatı biçimini dramatik bir şekilde ortaya konan bir dizi olay örgüsünü almalıdır. Ancak, tüm ideolojiler bu özelliği paylaşmaz. Örneğin ideolojiler bir anlatıdan ziyade bilimsel bir teorinin yapısına sahip olabilir⁴¹.

Siyasî mit/mitoloji kavramının ortaya çıkmasını, modern toplumlarda sadece ideolojiyle bağlamak doğru değildir. Siyasî mit, politik gerçeklere ilişkin bilgileri temel almakla sembolleri, mitleri, efsaneleri ve bunlara ilişkin inancı siyasal bilincin dönüştürülmüş bir biçimi olarak kullanır. Siyasî mitler, birçok yönden arkaik mitlere benzer ve bilginin yerini alan bir duygusal-duyusal genetiğe sahiptir. Olayları kendi tarzında yorumlayan mit ve mitologemleri, onların nedenlerini ve katılımcıların rollerini ayırt eder. Tarihsel mitler, geçmişin olaylarını ve hareketlerini anlatan mitlerdir. Bundan başka istismlara son veren, gelenekleri yeniden inşa eden kahraman liderler hakkında mitler de vardır. Bununla birlikte, siyasî mitlerde önemli farklılıklar vardır:

Birincisi, siyasî mitler, mevcut politik duruma uygulamayı somutlaştırır, İkincisi, siyasî mitler, genellikle propagandacı karakter tarafından yürütülür ve belli bir ideolojiyi içerir, Üçüncüsü, siyasî mitler, genel miti gerçek, yani tarihsel olarak algılamaya çalışan kitle bilinci tarafından rasyonelleştirilir⁴².

Siyasî mit yaratmanın iki yolu vardır - kendiliğinden ortaya çıkma (örneğin, yüce bir fikir için coşkunun bir ifadesi olarak) ve toplumda belirli bir ruh hali yaratmak için mitik entrikaların amaçlı bir şekilde yayılması. İkinci varyantta, mit önce bireysel bilinçte ortaya çıkar ve daha sonra kolektifleşerek kamu bilincinin bir gerçeği hâline gelir. Siyasî mit, seçimlerin, hükümet ve parti programlarını teşvik eden, başarıya olan inancın, amaçlanan planlara ve hedeflere ulaşma gerçeğine sahip olabilir, ancak aynı zamanda son derece olumsuz, önyargılarla dolu metne izin vermez ve izin vermeyecektir. Örneğin ırkçılığı

⁴⁰ Lucie Carltrill, “The Mind Managers -A Review”, *Canadian Journal of Communication*, Vol. 3, No. 2, 1976, s. 16-17.

⁴¹ Chiara Bottici, “Myth”, *Political Concepts A Critical Lexicon*, 2014, s. 10.

⁴² Yuliya Balahanovskaya, “Otličitelnie Osobennosti Političeskoj Mifologii”, *Filosofiya, Sotsiologiya*, No 3, 2015, s. 189.

onaylayan ve ona karşı olası protestoları felç eden aşırı ırkçı münhasırlık mitine yol açmaz⁴³. Siyasî mit, kendi içinde tarihsel ve mitsel özellikleri barındırmakla bütün zamanlarda aşırıcılıktan kaçmıştır.

Siyasî Mitlerin Oluşumunda Kitle İletişim Araçlarının Rolü

Kitle iletişim araçları siyasi mitlerin popülerlik kazanmasında önemli bir işlevi yerine getirmektedir. Özellikle totaliter ve otoriter rejimlerin çökmesinden sonra medyanın rolü hızlı bir şekilde artım gösterir. L. Vasilyeva, post Sovyet mekânında medyanın rolünün güçlenmesini Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle açıklar. Çünkü Sovyetler Birliği'nin çöküşü önemli değişikliklere yol açtı. Radyo, televizyon ve bilgisayar tekniklerinin artan rolü ile “kitle iletişim araçları” terimi ortaya çıktı. Bu da:

“Politik bağlamda semantik öneme sahip bilgilerin yazılı ve elektronik medya, kurum ve kuruluşlar, ayrıca gayri resmi kanallar aracılığıyla iletilmesi anlamına gelir. Kitle iletişiminin ve kitle iletişim araçlarının sınırsız ve çok yönlü olanakları, bireylerin ve bir bütün olarak toplumun zihninde bir mit yaratmak, onların çevredeki gerçekliğe ilişkin algılarını değiştirmek için mevcut hükümetler tarafından kabul edilmiştir. Yazılı basının önemli bir özelliği olan siyasî mit oluşumuna ilişkin mit kavramını anlama kapsamlı bir çalışma, bilgi, siyasal olaylar ve medyada mit yaratma olayı arasındaki iletişim mekanizmasının açığa çıkarılmasıyla mümkündür. Bütün bunlar, siyasî mitlerin oluşturulması sırasında ortaya çıkan mitolojik sorunları; iletişim zincirindeki siyasî bilgi alışverişini, kitle iletişim olgusunu anlamaya yönelik teorik yaklaşımların analizini, karmaşık ve çok yönlü bir kurumu taşımak için tasarlanmış olanları belirlemeden yapılamaz”⁴⁴.

Galina Melnik, “kitle iletişimi” terimini “teknik iletişim kanalları ve işaret sistemleri aracılığıyla büyük sosyal grupların özel bir iletişim biçimi” olarak tanımlar⁴⁵. Böyle bir durumda, iletişimci, topluluk üyeleriyle doğrudan veya medya aracılığıyla iletişim kurar. Siyasî mitler de esas olarak medya aracılığıyla yayılır ve toplumu siyasî, kültürel ve ideolojik bakımdan yönlendirmeyi hedefler. Siyasî mit insanları yalnızca manipüle etme aracı olarak bir ideoloji biçimidir.

Kitle iletişiminin siyasî süreçler üzerindeki etkisi kavramının teorik temeli, ünlü Amerikalı sosyolog ve gazeteci W. Lippmann'ın eserlerinde ortaya konulmuştur. İlk olarak 1922'de yayımlanan ve daha sonra tekrar yayımlanan kitabında Lippmann, yeni mitler oluşturma sürecinde siyasî mitlerin rolünün neler olduğunu teorik olarak şekillendirmiş oldu⁴⁶. Bu bilim adamına göre siyasî mitlerin ortaya çıkmasının temel nedeni, siyaset dünyasının toplumun çoğunluğu tarafından bilinmemesi, erişilemez olması ve orada olanların toplumun bilinç alanının dışında baş vermesidir. Lippmann'a göre göremediklerimiz ve siyaset dünyasında nelerin olup bittiği hakkında bizi bilgilendiren kitle iletişim araçlarıdır. Dolayısıyla siyasî mit yaratma toplumu kontrol altında tutmak araçlarından biridir. Kitle iletişim ve enformasyon, toplum üzerinde doğrudan etkiye sahiptir,

⁴³ Balahanovskaya, s. 189-190.

⁴⁴ Vasilyeva, s. 65-66.

⁴⁵ Galina Melnik, *Massovaya Kommunikatsiya kak Faktor Politicheskogo Vliyaniya*, Avtorereferat Dissertatsii, SPB, 1998, s. 12.

⁴⁶ Bkz. Walter Lippmann, *Public Opinion*, Free Press Paperbacks, Published by Simon and Schuster, 1922.

insanları siyasî süreçler ve bu süreçlerin konuları hakkında bilgilendirir. Ve sonuçta kaçınılmaz olarak, ön yargıların etkisi altında toplumda belirli bir kanaat oluşur, hâkimiyetin meşrulaştırılması garanti altına alınmış olur.

Medya, siyasal rejimin tepesindeki ideologların topluma verdiği mesajları, rejimin siyasal paradigmasının gerektirdiği biçim ve yönde değiştirerek halk arasında her türlü tepkiyi veya beğeniye uyandırmayı planlamaktadır. Medyanın yardımıyla, herhangi bir bilgi ve propaganda, insanların zihnine belli klişeler, davranış standartları, sosyal mitler ve siyasî yanılsamalar sistemi şeklinde sokulur. Medyadaki politik stereotipler yeni bir mitos biçimi olarak hareket etmekte ve siyasî mit kavramı ortaya çıkmaktadır. Medyanın etkisiyle toplumda “gönüllü aldatılmak isteyen” yeni bireyler oluşturulur. Medya aracılığıyla yayılan metinlerde yeni mitlerin ve stereotiplerin oluşturulması, toplumsal gruplar içinde daha belirgin özellik kazanır. İktidarın siyasî emelleri, istekleri, beklentileri, ortak mitler ve klişelerin yardımıyla grup üyelerinin veya toplumun beynine lehimlenir. Sonuçta ortaya siyasî amaçlı siyasî mitler çıkmış olur.

Antroposentrik⁴⁷ paradigmanın amacı, insan doğasının ve sosyal ön koşulların, kültürel ve manevi koşulların kendi gelişimi ve kendini geliştirmesi, manipülasyon ve özellikle teknolojik manipülasyon yoluyla dönüşüm mekanizmasının tanımlanmasıdır. Antroposentrik paradigmlar, kitle iletişimini izleyicinin zevklerine, tercihlerine ve ihtiyaçlarına göre yönlendirir. Kitle iletişim araçları da kullanma sürecinde insanların sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilir⁴⁸. Ancak bu veriler Sovyetler sonrası oluşan cumhuriyetler, postkolonyal ülkeler için geçerli değildir, çünkü oralarda toplumun değil iktidarların tercihi ön plandadır.

L. Vasilyeva bu konuya değinerek şöyle der:

“Siyasî mitolojinin kitle iletişim yoluyla uygulanmasının iki paradigmasından bahsedebiliriz: - Medya merkezli ve insan (antroposentrik) merkezli. Medya merkezli paradigma, kitle iletişiminin izleyici üzerindeki bilgi etkisi ve yanlışlığın oluşumu sorununa asıl dikkatin verildiği monolojik özne-nesne etkileşiminin yönünü temsil eder. Antroposentrik paradigmanın amacı, insan doğasının ve sosyal ön koşulların, kültürel ve ruhsal koşulların dönüşüm mekanizmalarını ve insan gelişimi ve kendini geliştirme araçlarında bilinci ve davranışı etkilemek için manipülasyon stratejilerini ve teknolojilerini tanımlamak ve tasvir etmektir. Antroposentrik paradigmlar, kitle iletişimini izleyicilerin zevklerine, tercihlerine ve ihtiyaçlarına göre yönlendirir ve kitle iletişim araçlarını kullanma sürecinde ihtiyaçlarını karşılamaya dayanır”⁴⁹.

---

⁴⁷ Antroposentrizm, Yunanca ánthrōpos, “insan”; ve kéntron, “merkez”, kelimelerinden türeyip insanın evrendeki merkezi veya en önemli varlık olduğu inancıdır. Terim, insan-merkezcilik ile birbirinin yerine kullanılabilir. Antroposentrik bir bakış açısıyla, insanoğlu doğadan ayrı ve ondan üstün olarak görülür ve diğer varlıklar (hayvanlar, bitkiler, mineraller vb.) insanların kullanması için kaynaklar olarak görülür. Kısacası antroposentrik görüş 1. insanı evrenin en önemli varlığı olarak kabul etmek, 2. dünyayı insani değerler ve deneyimler açısından yorumlamak olarak algılanır.

⁴⁸ Carltrell, s. 22.

⁴⁹ Vasilyeva, s. 90-91.

Ayrıca “değişmeyen insan doğası miti”, toplumun yetersizliklerinin ortaya çıktığı, şiddetin patlak verdiği, yoksulluğun görünür hâle geldiği zamanın mazeretidir. Herbert Schiller bu konuyu şöyle özetler:

“İnsan doğası olarak görülen şey, nihayetinde insanların davranış biçimini etkiler, yaptıkları gibi davranmaları gerektiği için değil, kendilerinden bu şekilde davranmalarının beklendiğine inandıkları için”, aynı şekilde “sosyal çatışmanın yokluğu miti” de medyanın kişisel şiddete karşı toplumsal çatışmayı ele almaktaki isteksizliğine dikkat çekmektedir. Televizyon, saatte yarım düzine cinayet haberleri sunabilir, ancak barış yürüyüşleri ve işçi anlaşmazlıkları (grevler hariç) gibi faaliyetler, eğer varsa, çok az yer kaplar. Bu ise elit kontrolün, sosyal gerçekliğin atlanmasını veya çarpıtılmasını gerektirir”⁵⁰.

Yani medya aracılığı ile bireysel olumsuzluklara rağmen toplumsal çatışma, ekonomik kriz belirtileri, pahalılaşma vb. yoktur imajı oluşturulur. Arkasınca o, “medya çoğulculuğu”nda TV kanallarının çokluğuna değinir, insanın istediği kanalı seyretmek imkânının olduğunu, önümüzde çok sayıda dergi ve gazete bulunduğunu anlatır, bizi, aralarından seçim yapabileceğimiz gerçek bir bilgi bolluğuna ve röportaja sahip olduğumuza inanır olarak görür ve tüm bunların aslında kendimizi kandırdığımızı öne sürer⁵¹.

Mite bir iletişim aracı olarak baktığımızda siyasetin de mit gibi iletişimsel bir süreç olduğu anlaşılır. Bu bakımdan kitle iletişiminde siyasî mücadele aracı olarak kullanılan siyasî mitin yardımıyla politikacılar, modern toplum üzerinde muazzam bir etkiye sahip olurlar. İletişim kanalları aracılığıyla yayın yapma sürecinde yeni bir siyasî mit yaratmak, sosyal sistemleri modernize etmek ve işlevsel özellikler açısından onlardan farklı olmamak öncelikli rol oynamaktadır. İletişim kanalları, siyasî mitleri ve gerçekliğin sosyo-politik gelişimine alternatifleri izleyicilerine sunmakla siyasî alandaki olayları ve süreçleri belirli bir bilgi düzeyi ile donatır. Ayrıca üretilen siyasî mitlere erişim sağlamak işi de kolaylaştırılır.

Toplumsal Kriz ve Kurtarıcı Lider Miti

Toplumsal krizi yönetmek ve lider imajı yaratmak için birkaç çeşit mitoloji kavramından yararlanır. Bunlar: Mutlak (sonsuz) mitoloji, ebedi mitler, ulusal mitler, siyasî mitler, mit teknolojileri vb. Mutlak mitoloji, herhangi bir mitin gelişmesinde arzu edilen bir standarttır, varoluşunun en yüksek noktasıdır. Bazı çekincelerle bu mitolojiye siyasete uygulandığı şekliyle örnek olarak totaliter ve otoriter rejimleri, özellikle de mutlak devlet ideali için çabalayan Sovyet rejimini getirmek mümkündür. Diğer taraftan mutlak mit kavramını sonsuz mitler adlandırmak mümkündür. Sonsuz mitler aslında pratik olarak insan aklının ve ruhunun hemen hemen tüm tezahürlerinde bulunur. En önemlisi de bu tür mitlerin herhangi bir etkiye tabi olmamasıdır. Bir de ebedi mitler vardır ki her zaman arketipsel özellik gösterirler. Ebedi mitler genel arketipsel zıtlıkları, örneğin İyi ve Kötünün savaşını, Kahraman ve Anti-Kahraman arasındaki karşıtlığı vb. gösterir. Ebedi mitler insanın zihinsel yapılarına derinden gömülü olduklarından her zaman vardır. Siyasî mit yaratmakta diğer mit kavramlarından daha çok ebedi mitlerden faydalanılır. Mesela bu tür mitler, siyasî teknoloji uzmanlar tarafından toplumun bilinçaltını etkilemek için aktif olarak kullanılmaktadır.

⁵⁰ Herbert I. Schiller, *The Mind Managers*, Beacon Press, Boston 1973, s. 17.

⁵¹ Schiller, *The Mind...*, s. 20.

Ulusal mitlerde lider imajı, mite ustaca uyum sağlamakla ülkeyi kurtaran ve kahramanlık gösteren bir tür karaktere dönüştürülür. Bilinçaltında var olan ebedi mitle ulusal miti kullanmakla siyaset sahnesine çıkarılan liderin halk arasındaki popülaritesinin artması kaçınılmazdır. Ve nihayet özel siyasî mitolojinin, genellikle gerçek tarihsel, sosyal veya kültürel temellere dayandığını söylemek gerekir. Bununla birlikte, bazen hiç var olmayan olayları anlatan mitler ve yanılsamalar da yaratılır. Bu tür mitler, politikacıların genellikle propaganda için kullanılan belirli pragmatik hedeflere ulaşmalarına yardımcı olur. Eylemdeki mit yanılsaması aynı anda hem yüceltir hem de dehşete düşürür. Nazi ideologlarının, Aryan ırkının seçilmişliği hakkındaki mitleri veya Alman propagandasının istismarlarını aktif olarak destekleyen Goebbels tarafından icat edilen “kurt adam” (Werwolf) çeteleri hakkındaki mitlerini hatırlamak yeterlidir. Mit yanılsamasının kullanımı, her şeyden önce manipülatif karakter taşır⁵².

Gerçek siyasî hayatın kademeli olarak farklı bir sanal alana girdiği bir durum var ve biz bu gerçekliğin simülasyonunu artık gözlemleyebiliriz. Bu yeni gerçekliğin ana yayıncıları medyadır. Siyasî bir kahramanın imajı, siyasî kültürün önemli bir unsuru hâline gelir. Politikacının bir tanımı var. Bu tanımdan hareketle siyasî lider, nüfusun büyük bir bölümünün çıkarlarının ifade edilmesinde, güvenini kaybedenlerin ve yoksulların savunucusu olarak hareket eder. Liderin toplumdaki rolü üç aşamadan geçer: Birincisi, lider – “arkadaş”tır, eşitler arasında ilktir; ikincisi, lider – “babadır”; üçüncüsü, lider – “kral”dır⁵³. Bu dost lider, baba lider ve kral lider toplumun siyasî yapısına, yönetim şekline göre belirlenir, liderin siyasî nüfuzu hakkındaki mitler de duruma göre oluşturulur.

“Siyasî gazetecilikte ‘mit’ teriminin kullanılması, genellikle yazarın, iktidarda olan çevrelerin olaylar hakkında çarpıtılmış bilgiler sunarak kamuoyunu etkilemeye yönelik başarılı girişimlerinin arkasındaki gerçeği ortaya çıkarma arzusunu yansıtır”⁵⁴. Siyasî lider hakkında oluşan mitler, kısmen de olsa politik gerçeklikle doğrudan bir bağlantı içindedir. Siyasî lider mitleri en azından toplumun geldiği sosyo-ekonomik veya etnik kriz olaylarının hallinin, işaret edilen liderle gerçekleşeceğini haklı çıkarmak için tasarlanmıştır. Bu durumda yukarıda işaret ettiğimiz üç tip liderden biri ortaya çıkar.

Doğu blokunun dağılması, Sovyetler Birliği’nin çökmesi, XXI. yüzyılda turuncu inkılaplar, pandemi, etnik ve dinsel çatışmaları körüklemek, soykırımlar, otoriter rejimlere karşı itirazlar, hakkını talep edenleri terörist adlandırmalar (Kazakistan’daki son olaylar), dış güçler tarafından tetiklenme ve finanse edilme miti (genelde post Sovyet cumhuriyetlerinde muhalefet partileri için kullanılan mit) vb. yaşanan toplumsal dönüşümler dünyanın siyasî ve ekonomik manzarasını değiştirmiştir. Tüm bunlar kimlik krizi olan toplumlarda siyasal sistemin krizi olarak yorumlanabilir. Bu kriz genellikle, mitler olmadan yaşama imkânını yitirmiş olan ulusal dünya görüşünün kriziyle ilişkilendirilir. Etnik yaşam biçiminin, dünya görüşünün kademeli olarak kamusal alandan ayrılmasıyla toplumsal alan kısmen de olsa özgürleşmiştir. Doğal olarak kamusal bilincin ulusal arketiplerle ilişkisini tanımlayan yeni semboller ve ritüeller icat edilmeye başlandı. Bunlardan en etkili olanı da siyasî lider miti

⁵² N. İ. Berezina, “Mif kak Politiceskiy İnstitut: Problemy Opredeleniya”, *Filosofii Prava*, No. 1, 2005, s. 65.

⁵³ Balahanovskaya, s. 190.

⁵⁴ Ttayana Kozireva, V. A. Slobodçikova, “Dualističnost Politiceskogo Mifa”, *Vestnik Yugorskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Vıp. 1(44), 2017, s. 72.

oluşturmaktır. Siyasî lider miti, krizi kendi lehine yöneltmek isteyen iktidarlar ve siyasî elitler için bir manipülasyon aracıdır. Ayrıca siyasî lider miti toplumu vaatlerle kandırılmanın birçok alternatifleri arasında öne çıkan en etkili vasıta. Çünkü insan, doğası gereği seçim ağırlarını, sorumlulukları taşımak eğiliminde değildir. Bu nedenle de toplum aldanmağa gönüllüdür.

A. Toporkov'un da yazdığı gibi:

“Totaliter mitler, sıradan insanın ona nasıl yaklaşmasına bakmaksızın, devletin ölçeğine kesinlikle egemen oldu. Bu mitler monolog özelliği taşımakla, iman, inanç gibi anlayışlar da gerektirmez. Kesinlikle düşmanca gördüğü eleştiriye tahammül etmez ve rakiplerinin fiziksel olarak ortadan kaldırılmasına odaklanır. Devletin ilan ettiği idealler insanların günlük yaşamıyla çarpıcı bir şekilde tutarsız olsa da totaliter mitoloji, askeri geçit törenlerinin ve kitlesel yürüyüşlerin, ulusal bayramların ve parti kongrelerinin sembolik gerçekliğinde, devasa inşaat projelerinde ve sosyalist gerçekçilik sanatında vücut bulur. Aynı zamanda, gerçekliğin devasa parçaları (örneğin, Gulag⁵⁵) totaliter mitoloji tarafından dikkate alınmadığından resmi kültür için var görünmez. Sovyet ideolojisi kendisini sadece teorik bir kavram olarak değil, tek doğru öğreti olarak görür. Karakteristik olarak, sadece Marksizmi bilmek yeterli değil, ona inanmak gerekir. Marksizme inanmamak imkânsızdır: Bu, bir kişiyi otomatik olarak “bizim” çemberinden dışlamakla onu gerçek yokluğa veya sembolik yokluğa itebilir. Marksizmin reddi, bir inanç değişikliği olarak değil, bir ihanet olarak değerlendirilir”⁵⁶.

Burada insan psikolojisi, toplumsal istek öne çıkmış olur. Nitekim insan ruhunun doğası öyledir ki, belirsiz koşullarda endişelenir ve çoğu insan anlamını bilmediği bir şeyden korkar. Bu nedenle insan hem eski mitlerde hem de siyasî mitlerde kendisine ait olayları akılcılaştırmaya ve yorumlamaya çalışır. Bu nedenle de mit genelde bilimle açıklanamayan bir yapıya sahiptir ve gerçek mitolojinin, bazen bilim dilinde açıklanamayan birçok anlamı vardır. Bu durumda daha önce de kaydettiğimiz gibi insanın kendisi aldatılmaya meyillidir ve siyasî lider mitinin ortaya çıkışı işte böyle anlarda yoğunlaşır. Çünkü bu kasıtlı aldatılma arzusu toplumda gelecek için umut yaratır.

Siyasî mitin bir lider etrafında kümelenmesi genelde onun birçok işlevinin öne çıkmasına olanak tanır.

“Siyasî mitin toplumsal işlevleri vardır. Sosyo-felsefi literatürde en sık bulunan en önemlilerini şöyle listelemek mümkündür:

---

⁵⁵ GULAG, Zorunlu Çalışma Kampları Genel Müdürlüğü'nün kısaltması olup SSCB NKVD'sinin, SSCB İçişleri Bakanlığı'nın, SSCB Adalet Bakanlığı'nın bir bölümüdür. 1930-1959 yıllarında gözaltı yerlerini yöneten merkeze Gulag denilirdi. Zamanla bu terim Islah Çalışma kamplarına gönderilen tüm tutsaklar için de kullanıldı. GULAG, SSCB'nin cezaevi sisteminin bir parçası olarak var oldu ve bu anlamda tarihi, ayrılmaz bir şekilde Stalin'in baskısına bağlıydı. 1930'larda ve 1950'lerde mahkûmlar tarafından zorla çalıştırmanın kullanılması SSCB'nin ekonomisinde önemli bir rol oynadı. Yeni kamplar yaratmanın amacı, Sovyetler Birliği topraklarındaki uzak ve elverişsiz yerlerin kolonizasyonu için hapis cezasına çarptırılan kişilerin emek kaynağını kullanmaktı. Büyük bir kamp ağının yaratılması, kolektivizasyon ve sanayileşmenin başlamasıyla gerçekleşti. Tarımın zorla kolektifleştirilmesi, köylülere, özellikle de onların zengin tabakaları olan Kulaklara karşı baskılara yol açtı. “Gulak” terimi aynı zamanda Sovyet hükümetine karşı çıkan veya bundan memnun olmadığı düşünülen herkesle de ilişkilendirildi.

⁵⁶ Toporkov, (Erişim tarihi 21.12.2021).

1. Kümülatif siyasî deneyimin alegorik bir biçimde depolanması, mutlak istikrar fikirleriyle ilişkilendirilmesi;
2. Bu deneyimin ideolojide, siyasî (ulusal-devlet) törenlerde ve ritüellerde yeniden üretilmesi;
3. Toplumun, bireysel sosyal grupların ve şirketlerin ve bir bütün olarak insanların arzu ve ihtiyaçlarının, arketipler düzeyinde genelleştirilmiş toplam deneyim ile korelasyonu;
4. Siyasî mitin en önemli işlevi, ülkedeki iktidar kurumlarının ve üstün iktidar sahiplerinin meşrulaştırılmasıdır. Mit, iktidarın meşruiyetinin temeli ve aynı zamanda onun koruyucusudur.”⁵⁷

Mitin, hakikatin kendisi veya en azından işareti olması, onun bu anlamının yalnızca sağduyu mantığıyla değil, aynı zamanda “doğru” ya da akademik mantıkla (logos) derin bir çatışma içinde olduğunun kanıtıdır⁵⁸. Mesela, Osmanlı Devleti’nin eksiksiz kuruluş anlatısı her ne kadar mükemmel olsa da çağdaş Türkiye Cumhuriyeti’nin Mustafa Kemal Atatürk’ün eşsiz liderliğinde yeniden inşa edilmesi siyasî mitin hükümdardan karizmatik milli lidere kaymasıdır. Azerbaycan devletçilik tarihinde I. Şah İsmail’in kuruluş mitleri önemli rol oynasa da modern Azerbaycan Cumhuriyeti’nin siyasî mit lideri M. E. Resulzade’dir. Diğer taraftan hem Atatürk hem de Resulzade’yle ilişkili siyasî mit, etnik bir düşünce sistemi üzerine oturtulmuştur. Nitekim İngiliz-Fransız-Yunan kuvvetlerinin Osmanlı topraklarını işgal etmesi, etnik bağlamda milliyetçilik ruhunun yükselmesine, Türklerin, İngiliz, Fransız, Rus, Yunan ordularına ve Rum-Ermeni çetelerine karşı ayağa kalkmasına neden olmuştur. Aynı şekilde XX. yüzyılın başlarındaki olaylar M. E. Resulzade önderliğinde Rus, Ermeni kuvvetlerine karşı yeni bir etnik mit ortaya koymuştur.

Kendisi Rus milliyetçisi ve monarşist-meşrutiyetçi olan A. Savelyev’in fikrinde, etnik mitleri yaratan siyasî ideoloji, gerçekliğin eskatolojik resmini, halkın ve düşmanın aldatmalarının bir göstergesini, düşmanın aldatmacalarının ve gizli planlarının sebeplerini ortaya çıkarır⁵⁹. Siyasî mit, halkı manüpile etmenin en etkili yollarından birini de düşman imajı oluşturmada görür. Buna siyasal bağlamı etnik mit demek mümkündür. Etnik mitin amacı başka bir etnik gruba karşı çıkmak, biz-onlar zıtlığı bağlamında yeni düşman oluşturmaktır. Örneğin Kafkaslarda Ermeni toplumunu canlı tutmak için “Büyük Ermenistan” topraklarını “istila eden” Türkiye ve Azerbaycan düşmanlığı miti önemli rol oynamaktadır. Bu miti destekleyici diğer bir unsur da sözde Ermeni soykırımını yalanıdır ki dünya tarihinde ulusal kimliğin merkezinde duran en uzun ömürlü siyasî-etnik mittir. Bu mitler oluşturulurken hiçbir şekilde Ermenilerin ihaneti, Türklere yaptıkları mezalim, Azerbaycan’da 1905 yılından başlayan kırımlar gündeme getirilmemiştir. Dağlık Karabağ’ın tarihsel olarak Azerbaycan toprağı olması, Ermenilerin bu topraklara 1828 yılında Çarlık Rusya’sı tarafından yerleştirilmesi dikkate alınmamakla birlikte oluşturulan etnik mitler toprak ihlal eden tarafın Azerbaycan ve Türkiye olduğuna atıfta bulunur. Sonuçta Dağlık Karabağ’ı işgal eden Ermeni siyasî liderleri kurtarıcı olarak topluma sunulur. Bunun aksi

---

⁵⁷ Mihaylov, s. 123-124.

⁵⁸ Mihaylov, s. 125.

⁵⁹ Andrey Savelyev, *Politiçeskaya Mifologiya*, Logos, Moskova, 2003, s. 8.

olarak 2020, 27 Eylül ve 10 Kasım aylarında gerçekleşen 44 günlük Karabağ savaşını kaybeden siyasî elite düşman ilan edilir.

Bazı etnik merkezli siyasî mitler, tarih boyunca yaşanmış etno-travma sonucunda oluşturulmuştur. Azerbaycan için bu, 1905 yılında baş veren Azerbaycan-Ermeni savaşı, 1918 Bakü, Kuba ve diğer Azerbaycan şehirlerinde boy gösteren soykırım, 26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı katliamı, Karabağ'ın işgali, Azerbaycan Türklerinin ata topraklarından Göyçe'den, Dereleyez'den, Zengezur'dan, İrevan'dan vb. yerlerden zorla sürülmesi, Ermenistan'ın etnik temizleme politikası vb. olaylarla körüklenmiştir. Ulusal merkezli mitlerin ortaya çıkışı Kanlı 20 Ocak 1990 siyasî olayları, M. Gorbaçov'un düşman olarak algılanması, ulusal kurtuluş hareketi, bilinen ve bilinmeyen kahramanlar hakkında mitlerin yaratılmasına neden olmuştur. Etnotravma, genelde siyasî lider imajını ya da bir kurtarıcı lider mitini yaratır. Topluma, tarihi misyonun taşıyıcısı olarak sunulan bu tip insanlar, toplum için hazırlanan kurgusal mitlerle desteklenir, mevcut sorunlar görmezden gelinir. Kitle iletişim araçları yaratılan siyasî miti yaymakla gerçek problemleri gizletmiş olur. Bu tip siyasî mit post Sovyet mekânı için olmazsa olmazdandır.

Gerçek veya sunî şekilde yaratılmış düşman tipleri, halkı lideri etrafında birleşmeye zorlamış, siyasî duygularını, yurtseverliklerini ve gruplaşmalarını güçlendirmiştir. Gerçek düşmanlarla savaşma fırsatı olmadığında, siyasî mit, mitikleşmiş düşmanlarla savaşmamıza izin verir. Kötü adamın rolünde, örneğin Usame bin Ladin, Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad, 42 Türk diplomatını öldüren Ermeni ASALA terör örgütü, DHKP/C, PKK ve Suriye kolu PYD/YPG, DAESH son dönemlerde FETÖ ve diğerleri gibi belirli kişilikler ve terör örgütleri çıkış etmektedir. Ayrıca siyasî mitler soyut kavramlar - kötü imparatorluk, radikal İslam, Avrupa ırkçılığı, kıyamet, komünizm ve diğerleri hakkında da oluşturulmaktadır.

V. Polosin, "siyasî ritüelin, herkes tarafından İvan Petroviç olarak bilinen sıradan bir kişinin pes etmesini ve ölmesini sağlamayı amaçladığına inanır. Dinde, bu ritüel ölümle sembolize edilmelidir, siyasî mitolojide, bir politikacı tarafından tanımlanan efsanevi bir prototip şeklinde sembolik bir ölüm ve diriliştir"⁶⁰. Arkaik mitin inanç kategorisi siyasî mitin sembolik işlevine, arkaik mitin ritüel yorumu, yeni mitte metne önem vermeğe dönüşmüştür.

Bir siyasî lider ya da kahraman hakkında bir mit yaratmanın en iyi bilinen yolu, toplumdaki sorunun karmaşıklığını, olumsuz duygusal kaygı ve hayal kırıklığını pekiştiren medya aracılığıyla görsel bir imajını yaratmaktır. Ardından bu sorunu/sorunları, kişisel nitelikleri ve yetenekleriyle çözebilecek bir lider miti oluşturmak gerekir. Bu durumda, olumlu ve olumsuz uyarıyı birleştirerek, sorunu çözenin hayali bir senaryosu kullanılır. Medya aracılığıyla yaratılan ve siyasî alana sürülen bir lider imajı hakkında yeni siyasî mitler yayılır. Böylece yaratılan siyasî lider mitleriyle bir yandan mevcut siyasî rejimin olumsuz yönlerinin, politik ve ekonomik sorunlarının üstü kapatılırsa, diğer yandan toplum birliğini sürdürmeyi ve en önemlisi mevcut siyasî rejimin korunmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Burada önce basit bir şekilde sorunlarla ilgili siyasî mitler yayılmaya başlar, alarm zilleri çalınır, daha sonra ikinci aşamada halkın refahını artıracı, sorunlarla baş edebilecek, kişisel nitelikleriyle odak noktasına getirilen bir lider (eski veya yeni lider) imajı ortaya çıkar.

⁶⁰ Vyaçeslav Polosin, *Mif, Religiya, Gosudarstvo: İssledovanie Politiçeskoj Mifologii*, Ladimir, Moskova 1999, s. 164.

Bu durumda, bazen toplum seçimi, hakkında mit oluşturulan lider lehine çevirmek için yapay şekilde oluşturulmuş iç ve dış görünümlü düşman imajı yaratılır.⁶¹ Demokratik hukuk devletlerinde ülkenin imajına, devletin egemenliğine, insanlığa engel olacak yabancı düşman imajı tercih edilirken, gelişmekte olan ülkeler ise iç düşman imajına odaklanılmaktadır. Tüm bunların gerçekleşmesi için medyanın fikirleri manipüle etmek imkânlarından yararlanılır.

Siyasî ve etnik mitin yoktan yaratılmasını düşünmemiz mümkün değildir. Bu tür oluşumların temelinde, prototip rolünde ilahi kelâm, doğaüstü olayların ortaya çıkması, kehanet, kozmik katstroflar, kaos vb. durmaktadır. Bilim adamlarının da yazdığı gibi kozmik drama, insan için bir rol olmadan asla anlaşılabilir. Mitte insanın rolü genellikle mitsel bir yönetici/kurucu/kahraman ve seçilmiş bir grup ya da insan şeklini alır. Bu kahraman, ilahi bir mitsel misyon aracılığıyla, ulusu kurtarmak, zorlukları yenmek, bozuk düzeni yok etmek veya yeni daha iyi düzeni başlatmak ya da toplumu yenilemek için gönderilir. Modern dönemin siyasî mitinde de lider eskinin ilahi güçlerden görev alan kurtarıcı hükümdarının yeni versiyonu olarak siyasî alana getirilir. Onun da misyonu tıpkı arkaik mit kahramanındaki gibi toplumu yeniden inşa etmektir. Mitin ulusla ilgili en belirgin özelliklerinden biri de meşruiyeti az çok karizmatik ve sistematik olmayan siyasî liderin vurgulanan rolüdür. Bu siyasî hükümdara/kahramana eşlik eden, yalnızca kahramanca zafer ve kuruluş eylemini temsil eden veya efsanevi hükümdarın ellerinden ilahi görevi alan seçilmiş insanlardır. Yani seçilen kişiler ya kurucudur ya da kurucunun takipçisidir. Her iki durumda da kahramanca ve ilahi bir göreve girişmek onun kaderindedir⁶². Bunun için her halkın tarihinde önemli rol oynamış kahramanları, hükümdar figürü örnek olarak alınır ve bu model üzerinde oluşturulan lider imajı dini ve laik, manevi ve ekonomik güçleri uyumlu hâle getirmekle ulusu inşa eder.

Mit yaratımının aslında bilinen yapılarla dayanılarak oluşturulan yeni siyasî mitleri önemli bir teorik varsayımdır. Böylece, ideal bir politikacı, bir lider imajının efsanevi bir kahraman imajı üzerinde oluştuğu ilk bakıştan aşikâr olur. Bu durumda, toplumda yeni bir liderin siyasî veya etnik miti, bilinçaltı bir düzeyde insanlar tarafından kabul edilir. Çünkü insan zihni, kadim mitleri koruyan bir hafıza mekanizmasıdır. Her milletin kendi kahramanlık miti olmasına rağmen, siyasî lider imajının mitolojik bağlama dâhil edilmesinin bazı belirli özellikleri vardır. Bunlar daha çok mitsel zaman ve mekânın politik mekânla yer değiştirmesi, kutsal bir mit kavramının aldatılmaya meyilli bir toplumun psikolojisine uyarlanmasıdır.

Sonuç

Siyasî mit kavramının politik alana girmesi ve yaygınlık kazanması XX. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Kitle iletim araçlarının gelişmesi, çap endüstrisinin, radyo-televizyonun, daha sonra da internetin yaşamımızın her safhasına dâhil olduğu günümüzde bilgi bolluğu içinde kaybolan toplum siyasî mitlere, bu mitlerin baş aktörü olan lidere ihtiyaç duymaktadır veya bu ihtiyaç onun zihninde oluşturulmaktadır. Ayrıca kamu yönetiminde politik süreçlerin ve sosyal gelişimin kriz niteliğinde olması da siyasî mitlerin aktifleşmesini sağlamaktadır.

⁶¹ Toporkov, (Erişim tarihi 21.12.2021).

⁶² Stevanovic, s. 37; Lee C. McDonald, "Myth, Politics and Political Science", *The Western Political Quarterly*, 22 (1) 1969, s. 144; C. A. Tamse, s. 17.

Yeni mit yaratmanın temel araçlarından biri olan siyasî mitler, mittarih bağlamında toplumsal psikolojiyi etkilemekle kalmayıp, toplumu manipüle etmekle mevcut sorunları askıya almağı veya aşmağı planlamaktadır. Toplumun manipülasyonu siyasî ve etnik mitin başlıca özelliğidir.

Mit, sadece geçmiş zamanların, tarihöncesi kültürlerin bir ürünü olmayıp bugünün en önemli kültür bilişimidir. Tarihle mitin sıkı sıkıya bağı olduğu çağlardan günümüze kadar işlevi ve rolü, yapısı ve içeriğı değışmiş, ancak varlığını koruyabilmiştir. Mit, sadeliğı ve mantıksal kayıtsızlığı ile siyasette toplumsal talep biçiminde düzenli olarak yeniden üretilir. Siyasî mit hâkimiyetin meşruluğı prensibine dayanarak yönetici elitin cephaneliğinde, toplumu yönetme mekanizmasına çevrilmiştir. Siyasî mit, şu veya bu şekilde iktidarı meşrulaştırmakla kalmamış hem de onu kutsallaştırmıştır. Somut bir gerçekliğin yerini alan sembolik gerçekler üzerine tasarlanmış siyasî mitin temel dayanağı yapay olarak oluşturulan ideolojidir. Bu bağlamda etnik mitler bir alt yapı olarak biz-onlar karşı durması bağlamında her zaman toplumu diri tutmağı amaçlamış, gerçek iç ve dış antagonist güçlerle beraber bazen de yapay düşman imajı oluşturulmuştur. Sonuçta ister siyasî mit isterse de etnik mit, iktidar ideolojisinin temel bileşeni hâline getirilmiştir. Kısacası, geldiğimiz kanaat mittarih kavramı üzerinde yaratılan siyasî mitin bir propaganda aracı olduğu varsayımıdır.

Kaynakça

- Arvidsson, Stefan, *Style and Mythology of Socialism: Socialist Idealism*. Routledge, New York, 2017.
- Balahanovskaya, Yuliya Vitalyevna, “Otličitelnie Osobennosti Politiçeskoj Mifologii”, *Filosofiya, Sotsiologiya*, No. 3, 2015, s. 189-194.
- Barthes, Roland, *Mythologies*. Selected and Translated from the French by A. Lavers. Vintage, London, 2000.
- Berezina, N. İ., “Mif kak Politiçeskiy İstitut: Problemy Opredeleniya”, *Filosofiya Prava*, No. 1, 2007, s. 61-67.
- Bolle, Kees W. and BUXTON, Richard G.A., Myth and History. <https://www.britannica.com/topic/myth/The-alter-ego-or-life-index> (Erişim tarihi 30.01.2022).
- Bottici, Chiara, *A philosophy of Political Myth*, Cambridge University Press, Cambridge, 2007.
- _____, “Myth”, *Paper Presented at the Conference Political Concepts. A critical Lexicon*, New School, 2014.
- Bottici, Chiara and Benoit, Challand, *The Myth of The Clash of Civilizations*. Routledge, New York, 2010.
- Campbell, Joseph, *The Masks of God: Occidental Mythology*, Vol. 3. Penguin Books, USA, 1964.

- Carhart, Michael. "Mythistory: The Making of a Modern Historiography", *CLIO*, vol. 34, No. 1-2, 2004, s.184-195.
- Carltrill, Lucie, "The Mind Managers - A Review", *Canadian Journal of Communication*, Vol. 3 No. 2, 1976, s. 16-22.
- Cassirer, Ernest, *The Myth of the State*, Yale University Press, New Haven, 1973.
- Eliade, Mircea, *Myth And Reality*, Translated from the French by W. R. Trask. Harper & Row, Publishers, New York and Evanston, 1963.
- Flood, Christopher, *Political Myth: A Theoretical Introduction*. Routledge, New York, 2002.
- Heehs, Peter, "Myth, History, and Theory", *History and Theory*. Vol. 33, No. 1, 1994, s. 1-19.
- Kolyev, Andrey Nikolayeviç, *Politiçeskaya Mifologiya*, Logos, Moskova, 2003.
- Kozireva, Tatyana Viktorovna, Slobodçikova V. A., "Dualistiçnost Politiçeskogo Mifa", *Vestnik Yugorskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Vip. 1(44), 2017, s. 72-76.
- Lasswell, Harold, and Kaplan, Abraham, *Power and Society: A Framework for Political Inquiry*, Yale University Press, New Haven, 1950.
- _____, *The Analysis of Political Behavior: An Empirical Approach*, Routledge & Kegan Paul, London, 1966.
- Lincoln, Bruce, *Discourse and the Construction of Society. Comparative Studies of Myth, Ritual, and Classification*, Oxford University Press, Oxford, 1989.
- Lippmann, Walter, *Obşestvennoe Mnenie*, Pervod s Angliyskogo T. V. Barçunova, İstitut Fonda Obşestvennoe Mnenie, Moskova, 2004.
- _____, *Public Opinion*, Free Press Paperbacks. Published by Simon and Schuster, 1922.
- Magdy, Ramy, "Mythos Politicus: A Theoretical Framework for the Study of Political Myths", *Athens Journal of Mediterranean Studies*, Vol. 6, No. 2, 2020, s. 155-178.
- Mali, Joseph, *Mythistory. The Making of a Modern Historiography*, University of Chicago Press, Chicago, 2003.
- McDonald, Lee C., "Myth, Politics and Political Science", *The Western Political Quarterly*, 22/1, 1969, s. 141-150.
- Melnik, Galina Sergeyevna, *Massovaya Kommunikatsiya kak Faktor Politiçeskogo Vliyaniya*, Avtorereferat Dissertatsii, SPB., 1998.
- Mihaylov, Denis Nikolayeviç, "Politiçeskaya Mifologiya: Problema Opredeleniya Struktura i Funktsii", *Vestnik VGU, Seriya: Filosofiya*, No. 2, 2010, s. 118-127.
- Polosin, Vyaçeslav Sergeyeviç, *Mif, Religiya, Gosudarstvo: İssledovanie Politiçeskoy Mifologii*, Lodomir, Moskova, 1999.
- Ricoeur, Paul, *Myth: Myth and History*, 1987, <https://www.encyclopedia.com/about> (Erişim tarihi 30.01.2022).

- Rønning, Anne Holden, "Some Reflections on Myth, History and Memory as Determinants of Narrative", *Coolabah*, Vol. 3, 2009, s. 143-151.
- Savelyev, Andrey Nikolayevič, *Političeskaya Mifologiya*, Logos, Moskova 2003.
- Schiller, Herbert I., *The Mind Managers*, Beacon Press, Boston, 1973.
- _____, *Manipulyatorı Soznainie*. Perevod s Angliyskogo. V. M. Pogostin, A. N. Burmistenko. Mısl, Moskova, 1980.
- Shteynman, Maria, "Political Myth and Political Glory: Shaping Media Reality", *Russian Sociological Review*, Vol. 15. No 4, 2016, s. 96-113.
- Stevanovic, Branislav, "From Archaic to Modern (Political) Myth: The Causes, Functions and Consequences", *Facta Universitatis. Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 7, No. 1, 2008, s. 25-41.
- Şaygorodskiy, Yuriy Janoviç, *Politika: Vzaimodeysvie Realnosti i Mifa*, Znannya Ukraini, Kiev, 2009.
- Tamse, C. A., "The Political Myth", *Britain and the Netherlands. Vol. 5. Some Political Mythologies*. Ed. J. S. Bromley and E. H. Kossman. Martinus Nijhof, The Hague, 1975, s. 1-18.
- Toporkov, Andrey Lvoviç, "Mifi i Mifologiya XX veka: Traditsii i Vospriyatie", *Çelovek i Obşçestvo: Poiski, Problemi i Reşeniya*, 1999, <http://www.ruthenia.ru/folklore/toporkov1.html> (Erişim tarihi 21.12.2021).
- Tsuladze, Avtandil Mihayloviç, *Političeskaya Mifologiya*, Eskimo, Moskova, 2003.
- Tudor, Henry, *Political Myth*, Macmillan, London, 1972.
- Vasilyeva, Lyudmila Alekseyevna, *Mifotvorçestvo i Mifologizatsiya v Peçatnih SMİ: Retrospektiva i Sovromennost*, Doktorskaya Dissertatsiya, Sankt-Petersburg, 2017.
- Verhoglazenko, Vladimir Nikolayevič, "Obşçestvennoe Soznanie kak Obyekt Manipulyatsii", *Jivaya Psihologiya, Nauçno-Praktičeskiy Jurnal*, T. 2, No. 3, 2013, s. 235-256.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 01.04.2022

Makale Kabul | Accepted: 25.04.2022

Atıf | Cite as: Hava Selçuk, Kerim Gumbür, "Kenesarı Kasımoğlu Önderliğinde Kazakların Kurtuluş Mücadelesi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 24-41.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1096907>

KENESARI KASIMOĞLU ÖNDERLİĞİNDE KAZAKLARIN KURTULUŞ MÜCADELESİ

Hava SELÇUK*

Kerim GÜMBÜR**

Öz

Çarlık Rusya'nın, Kazaklardan aldığı ağır vergi, kıtlık dönemlerinde de bu vergileri alarak halkı zor durumda bırakması ve topraklarını işgal etmesi Kazak milli hareketini başlatmıştır. 18. Yüzyıl sonlarında Küçük (Kişi) Cüz'de Rus işgalleri ve sömürgeciliğine karşı ayaklanmalar çıkmıştır. 1822 yılına gelindiğinde Rusların bölgede gücünü artırması ve Kazakların hanlık kurumu kaldırması Kenesarı Kasımoğlu ve kardeşlerinin milli harekete başlamalarında etkili olmuştur. Kenesarı'nın başında bulunduğu milli hareketin etkisi sadece dönemini değil, kendinden sonraki Kazak tarihini de etkilemiştir. Kenesarı Kasımoğlu, Rus işgaline karşı ağabeyleri Sarjan ve Esengeldi ile birlikte mücadeleye başlamış fakat Sarjan ve Esengeldi'nin 1836 yılında Taşkent Hanlığı tarafından öldürülmesinden sonra milli hareketin başına tek başına geçmiştir. 1837-47 yılları arasında milli hareketin başkanlığını yapan ve Çarlık Rusya'ya karşı mücadeleyi devam eden Kenesarı Kasımoğlu, 1841 yılında hanlığını ilan ederek Kazak halkını yeniden bir araya toplamıştır. Fakat Rusların bölgede yaptırdığı kaleler, Kenesarı'nın konar-göçerlerle bağlantısı kesildiği için bu mücadele büyük sekteye uğramıştır. Kenesarı'nın mücadelesi bu şekilde büyük sekteye uğramıştır. Başlattığı milli mücadele 1847 yılında Kırgızların Sarıbağış boyu ile giriştiği savaş neticesinde hayatını kaybetmesi ile yarım kalmıştır. Rusların etkisinde kalan Kırgız beyleri Kenesarı'yı yargılayarak öldürülmesi yönünde karar vermişlerdir. Bu çalışmada Rusların Kazak toplumuna karşı yürüttüğü politika ele alınırken aynı zamanda ticari menfaatleri için asimile ve sömürge politikasını ne kadar ileri götürebileceği ortaya konulması amaçlanmıştır. Sultan Kenesarı döneminin karanlık kalan yanlarını farklı bir bakış açısı değerlendirilerek Kenesarı'nın Milli Hareketi'nin bu kadar geniş kitlelere ulaşmasının ayrıntılı sebepleri açıklanmaya çalışılmıştır. Türk, Rus ve batılı tarihçiler tarafından yazılan eserler çalışmamızın kaynağını teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kenesarı, Rusya, Milli Kazak Hareketi, Sultan Sarjan

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, hselcuk@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9136-9158

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, gumburkerim@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3819-2223

THE LIBERATION STRUGGLE ON KAZAKHS UNDER THE LEADERSHIP OF KENESARI KASIMOGLU

Abstract

The heavy tax taken from the Kazakhs by Tsarist Russia and the fact that it took these taxes in times of famine, leaving the people in a difficult situation and occupying their lands, started the Kazakh national movement. At the end of the 18th century, uprisings against Russian occupation and colonialism broke out in Küçük (Person) Juz. When it came to 1822, the increase of the power of the Russians in the region and the abolition of the khanate of the Kazakhs were effective in the start of the national movement of Kenesari Kasımoğlu and his brothers. The influence of the national movement led by Kenesari affected not only his period, but also the Kazakh history after him. Kenesari Kasımoğlu started to fight with his older brothers Sarjan and Esengeldi against the Russian occupation, but after Sarjan and Esengeldi were killed by the Tashkent Khanate in 1836, he took the lead of the national movement alone. Kenesari Kasımoğlu, who was the head of the national movement between 1837-47 and continued the struggle against Tsarist Russia, declared his khanate in 1841 and gathered the Kazakh people again. However, this struggle was interrupted as the castles built by the Russians in the region and Kenesari were cut off from the nomads. Kenesari's struggle was interrupted in this way. The national struggle he started was left unfinished in 1847, when the Kyrgyz lost his life as a result of the war with the Saribagis tribe. The Kyrgyz lords, who were under the influence of the Russians, decided to put Kenesari on trial and kill him. In this study, while the policy of the Russians against the Kazakh society is discussed, it is also aimed to reveal how far the assimilation and colonial policy can be taken for their commercial interests. It has been tried to explain the detailed reasons why Kenesari's National Movement reached such a large audience by evaluating the dark sides of the Sultan Kenesari period from a different perspective. The works written by Turkish, Russian and western historians constitute the source of our study.

Keywords: Kenesari, Russian, National Kazakh Movement, Sultan Sarjan.

Giriş

18. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın İdil-Ural Bölgesi ve Sibiryaya Bölgesi üzerinden Kazak coğrafyasına olan baskısı artmıştır. Rusların, Kazak coğrafyası üzerine baskıyı arttırmasında önemli etken 1730 yılı sonrasında Kazak Cüzleri arasında ayrılığının belirgin hale gelmesidir. Küçük, Orta ve Ulu Cüz olarak ayrılan Kazaklar, kendi aralarında büyük han olabilmek için mücadelelere başlamıştır. Bunun yanı sıra Kazak-Kalmuk (Cungar)¹ mücadeleleri de Rusların bölgeye yayılmasını kolaylaştırmıştır².

---

¹ Kalmuk adı literatür içerisinde farklı isimlendirmelerle de geçmektedir. Moğollar, Kubilay Han döneminde iki gruba ayrılmıştır. Bu ayrılık sonucunda doğu kısımda kalanlara Moğol, Batı kısımda kalanlara Oryat denilmiştir. Oryat grubu içerisinde Torgutlara Kalmuk denilmiştir. Aynı zamanda Kalmukların bir diğer adı da Cungar'dır. Tarih literatüründe ise Kalmuk olarak yer edinmiştir. Kalmuk adını, dönem içerisinde "eski dinde kalanlar" anlamında Türkler kullanmıştır. Bu kelime Türkçede ilk defa Uygur Kağanı Moyun Çor döneminde "Kamısı" olarak görülmekte ve "yerinde kalan" anlamında kullanılmıştır. Bkz, Muhittin Kavık, "XVIII. Yüzyılda Kazak-Kalmuk Mücadeleleri", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2-Sayı:3-Yıl:2020, s. 78; Oktay Berber, *Kalmuk İstilas ve Türk Dünyasına Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, s.

Çarlık Rusya'nın Kazak topraklarında yayılım göstermesi, Türkistan bölgesinin geleceğini ilgilendiren önemli bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Çalışma içerisinde, Çarlık Rusya'nın ilerleyişine karşılık Kenesarı Kasımoğlu özelinde Kazak toplumunun tepkisi aktarılmıştır. Çarlık Rusya'nın emperyalist hedefleri doğrultusunda, farklı milletlerin sosyokültürel, ekonomik ve siyasi yapılarına müdahalesi özellikle Kenesarı Kasımoğlu dönemi öncesi ve sonrasında açıkça görülmektedir. Rus emperyalizminin nasıl gerçekleştiği sorusuna cevap vermek adına, Kenesarı Kasımoğlu'nun mücadelesi özelinde cevaplar aranmış ve okuyucuya aktarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Rus yayılımına karşılık, Türkistan bölgesindeki hanlıkların, toplumların askeri teknolojilerinin yetersizliğine de değinilmiştir. Bu yetersizlik, Rusya'nın bölgede yayılımını kolaylaştıran önemli bir etken olmuştur. Tüm bu konuları, çalışma içerisinde örneklendirerek, okuyucuya Türkistan bölgesinde Rus yayılımı yöntem olarak kronolojik bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır.

Kazak Cüzleri arasında Çarlık Rusya ile ilk iletişime geçen Küçük Cüz Hanlığı olmuştur. Ebu'l-Hayr Han, Çarlık Rusya ile iletişime geçmiş, Rusya'nın desteği ile Kazak toplumunun en büyük hanı olmak istemiştir. Bu konuda Çarlık Rusya'nın özel diplomatı Tevkelev³ görevlendirilmiş ve Ebu'l-Hayr Han, Tevkelev'den en büyük han olacağına dair söz almıştır⁴. Çarlık Rusya, Küçük Cüz topraklarını kendine bağladıktan sonra Orta Cüz üzerine yoğunlaşmıştır. Orta Cüz'ün başında bu dönemde Ebu'l Mambet Han ve Abılay Sultan⁵ bulunmaktadır. Ebu'lMambet, han olmakla birlikte yönetim alanında daha çok Abılay Sultan'ın sözü geçmektedir. Abılay Sultan, Çin ile

---

26-27; Abdrasul İsakov, *Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2007, s. 25.

² Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığının Siyasî Tarihi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 101.

³ Tevkelev, I. Petro dönemi ve sonrasında Rusya'nın Türkistan bölgesine yayılmasında önemli faaliyetlerde bulunmuş bir diplomattır. Doğum ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 1680-1766 yılları arasında yaşadığı kesindir. Gerçek adı Kutlu Muhammet olan ve daha sonra adını Aleksey İvanoviç Tevkelev olarak değiştirmiştir. Soyu ile alakalı ilk bilgiler, 16. Yüzyılda Moskova Knezliği hizmetine giren Tevkel isimli birinden gelmektedir. Tevkel'in de soyunun Kazan Hanlığına dayandığı aynı kayıta geçmektedir. Ancak araştırmacılar soyu konusunda farklı fikirler de öne sürmüştür. Bunlar arasında Levşin soyunu Tatarlara, Puşkin ise Başkurlara dayandırmaktadır. Zeki Velidî Togan da Tevkelev'in Tatarlardan olduğunu belirtmektedir. Rusya içerisinde diplomat ve tercümanlık görevinde bulunan Tevkelev, Petro'nun Türkistan politikalarında kilit isim olmuş ve bu alanda birçok proje hazırlamıştır. Bkz, Osman Yorulmaz, "Aleksey İvanoviç (Kutlu Muhammet) Tevkelev (Şeceresi, İdil-Yayık ve Kazak Tarihindeki Rolü)", *Bilig Dergisi*, Sayı:34, 2005, s. 117-144; Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981, s. 175.

⁴ Osman Yorulmaz, "Aleksey İvanoviç (Kutlu Muhammet) Tevkelev (Şeceresi, İdil-Yayık ve Kazak Tarihindeki Rolü)", *Bilig Dergisi*, Sayı:34, 2005, s.125.

⁵ Abılay Sultan'ın asıl adı Ebu'l Mansur olduğu ve 18. asırda Türkistan'ı yöneten Abılay'ın torunu olduğu bilinmektedir. Kalmuk saldırılarında tahrip olan ülkesinden kaçarak, adını, soyunu gizlemiş ve fakir bir kimse olarak hayatına devam etmiştir. Oldukça yoksul durumda olmasından dolayı insanlar kendisine "paspal" demişlerdir. "Abılay" adını ise Kalmuklar ile olan bir savaş neticesinde almıştı. Dönemin hanı Ebu'l Mambet, savaşta Kalmuklar karşısında mağlup duruma düşünce Abılay savaşa girmek için izin istemiştir. Meydana çıktığında "Abılay" diye bağırarak, Kalmuk komutanın başını kesmiş ve savaşın Kazaklar tarafından kazanılmasını sağlamıştır. Daha sonra neden böyle bağırıldığı sorulunca, kendinin Gaddar Abılay'ın torunu olduğunu, savaşta belki yardımı olur diye düşündüğünü söylemiştir. Böylece Abılay, Orta Cüz'de hem nüfuz sahibi olmuş hem de Abılay adını almıştır. Orhan Doğan, "Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı için Çin ve Çarlık Rusya arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt:97, Sayı:92, 2011, s. 67-68.

Çarlık Rusya arasında denge siyaseti izleyerek 19. yüzyılın başına kadar Orta Cüz'ün bağımsızlığını korumuştur⁶.

Abılay Han'ın 1781 yılında vefat etmesi üzerine Orta Cüz topraklarında Rus hâkimiyeti daha belirgin hale gelmeye başlamıştır. Abılay Han'dan sonra yerine kısa süreliğine Abdullah Han (1781-1782) geçmiştir. Abdullah Han'dan sonra Veli Han (1782-1819) Orta Cüz topraklarına han olmuştur. Veli Han döneminde Çarlık Rusya ile Çin arasında denge politikası yeterince uygulanamamıştır. Bu durum, Çarlık Rusya'nın Orta Cüz topraklarına yayılması ile sonuçlanmıştır. 1822 yılında Mihail Mihailoviç Speranskiy⁷ tarafından hazırlanan *Sibir Kazakları Tüzüğü* ile Orta Cüz'de hanlık kurumu tamamen kaldırılmıştır. Bu tüzük ile beraber Rusya, Kazaklar üzerinde yeni bir yönetim sistemi uygulamıştır. Buna göre, Kazak toplumu sırasıyla okrug (vilayet), volost (nahiye) ve aul (oba) denilen idari birimlere ayrılmıştır⁸.

Sultan Sarjan Döneminde Kazakların Kurtuluş Mücadelesinin Başlaması

Speranskiy'nin düzenlediği *Sibir Kazakları Tüzüğü* ile Kazak Coğrafyasında *Okrug (bölge) Sistemi* oluşturulmuştur. Oluşturulan bu sistemin en küçük birimi 50-70 aileden oluşan *avıl* (köy veya oba)'dır. 10-12 avıl bir *volost*, 15-20 volost bir *okrug* şeklinde düzenlenmiştir. Tüm bu sistemin başında dört kişiden oluşan yönetici bir komite bulunmaktaydı. Komitenin 2 üyesi Rus asıllı olacaktı. Diğer iki üye ise Kazaklar arasından seçilecekti. Saygın adı verilen bu kişiler Kazak aksakal ve beylerinden seçilerek iki yıllığına atanmaktaydılar. Avıl yöneticileri üç yıl süreyle *aksakallar*, volost yöneticileri *sultanlar*, okrug yöneticileri ise *ağa sultanlar* tarafından belirlenmiştir. Oluşan yeni sistemde bölgedeki Çarlık otoritesinin güvenliği Kossaklara (Rus Kazakları) verilmiştir⁹.

Rusların Kazak topraklarındaki bu faaliyetleri, Abılay Han'ın son oğlu Kasım Sultan, torunları Sarjan, Esengeldi ve Kenesari'nin tepkilerine neden olmuştur. Kasım Sultan Sibir Kazakları Tüzüğü'nün ilanından sonra Kökşetav bölgesini ele geçirmiştir. Kasım Sultan, Orenburg ve Sibiryaya valilerine mektup yazarak bölgelerini terk etmelerini, kardeşi Abdullah Han'ın neden tutuklandığını sormuş ve işgalin devam ettiği taktirde mücadelenin başlayacağını bildirmiştir. Ancak bu mektuplar Valiler tarafından

⁶ Mehmet Saray, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 102.

⁷ Mihail Mihailoviç Speranskiy, 1772-1839 yılları arasında Rusya imparatorluğu bünyesinde yaşamış hukukçu ve devlet adamı kimliği ile tanınmış diplomattır. Uzun süre Rus devlet yapısı içerisinde görev almış, I. Aleksandr'a sekreterlik yapma görevine kadar yükselmiştir. 1810 yılından sonra taşralara göreve yollanmıştır. 1819 yılında Sibiryaya valiliği görevine getirilmiştir. Bu dönemde Sibir Kırgızları (Kazakları) Tüzüğü'nü hazırlamış ve onaylatmıştır. Daha önceki çalışmalarında gubernatorluk (valilik) kurumu hakkında da düzenlemeler gerektiğini savunmuş ve her bölgeye uygulanacak yasalarında bölge şartlarını dikkate alarak hazırlanması gerektiğini savunmuştur. Bu düşüncesini muhtemelen Sibiryaya Valiliği görevinde iken bu tüzükle uygulamaya koymuştur. Ayrıca bu çalışmalarla yetinmeyerek 45 ciltlik Rusya İmparatorluğu Yasalarının Tam Toplanması ve Yasaların Özeti isimli çalışmalara da öncülük etmiştir. Orkhan Gafarov, *Rus Dış Politikasında Kimlik Arayışı: "Batı"dan Kopuşun Tarihsel Analizi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020, s. 246; Tekin Aycan Taşçı, "Rus Devlet Teşkilatında Namestniklik Kurumunun Tarihçesi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt:5, Sayı:8, 2019, s. 206; Fatih Ünal, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesari*, İlgili Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s. 78.

⁸ Füsun Kara ve Yavuz Haykır, "Rus Kolonizasyonuna Karşı Kazak Mukavemeti", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkishor Turkic*, Sayı:9, 2014, s. 624.

⁹ A. Kayyum Kesici, *Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 90-91.

ciddiye alınmadığı gibi asker sevkiyatı da hızlandırılmıştır. Bu sevkiyat üzerine Sarjan mücadeleye başlamıştır¹⁰.

Sarjan bu kardeşler arasında en büyük olması sebebiyle kurtuluş hareketinin lideri olarak ön plana çıkmıştır. Sarjan, Ruslara karşı başkaldırı başlattığında etrafına birçok kişi toplamayı başarmıştır. Sarjan'ın kısa sürede çok fazla insana ulaşabilmesinde Kazaklara ait otlak bölgelerin, nehirlerin ve tuz madenlerinin Ruslar tarafından kapatılması etkili olmuştur. Sarjan Sultan etrafına toplanan bu kalabalık ile ilk ciddi harekâtını 1826 yılında gerçekleştirmiş ancak ordu sisteminin yetersizliği nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştır¹¹.

Sarjan, 1826 yılındaki başarısız saldırısından sonra Rusların bölgeye gönderdiği askeri birliklerin baskısı sonucunda Hokand Hanlığı bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır. 1830 yılına kadar Hokand bölgesinde faaliyet gösteren Sarjan, askerlerini düzenlemeye çalışmıştır. 1832 yılından sonra Ruslarla işbirliği yapan beyler ve sultanlar ile mücadeleye başlamış ancak Rusların bölgeye asker göndermesi ile geri çekilmek zorunda kalmıştır¹².

Bu başarısız baskınlar sonucunda Taşkent bölgesinin hâkimi Taşkent Kuşbeği ile ittifaka yönelen Sarjan, Ruslara karşı güç birliği oluşturmak istemiştir. Sarjan, ittifak teklifine sıcak bakan Taşkent Kuşbeği birlikte hareket ederek kısa zamanda bir askeri birlik meydana getirmişlerdir. Bu yeni askeri grup ile Rus kuvvetleri üzerine baskınlar düzenleseler de başarılı olamamıştır. Çünkü topladıkları birkaç bin kişiden oluşan düzensiz birlikle, düzenli ve ağır silahlı Rus ordusu karşısında başarılı olmaları pek mümkün olmamıştır. Rus hükümeti, Sarjan'ın rahatsız edici hareketlerinden kurtulmak amacıyla Tümgeneral Bronevski komutasında 1.000 kişilik ağır silahlı birlik yollamıştır. Ulutav bölgesine gelen bu birlikler karşısında tutunamayacağını anlayan Sarjan, Büyük Orda civarlarına yönelmiştir. Sarjan'ın bu süreçte amacı Hokand Hanlığı'nın desteğini almaktır. Ancak Rus hükümeti Sarjan'dan önce davranarak Taşkent Kuşbeği ile iletişime geçmiş ve Sarjan'ın ortadan kaldırılmasını, kardeşlerinin ise tutuklanmasını istemiştir. Bunun yanında Sarjan'ın, Taşkentlileri de birlik olmaları yolunda isyana teşvik etmesinden çekinen Hokand Hanı ve Taşkent Kuşbeği; Sarjan'ı, Sarjan'ın oğlunu ve Esengeldi'yi 1836 yılında öldürmüştür¹³.

Kenesarı'nın ağabeyleri Sarjan ve Esengeldi'nin öldürülmesinden sonra Kenesarı bir yıl kadar tutsak kalmış daha sonra Hokand Han'ı Muhammed Ali tarafından Hokand Hanlığı'na bağlı kalmaları, vergilerini vermeleri şartı ile serbest bırakılmıştır. Ancak Kenesarı kısa süre Çu Vadisi'nde dolaştıktan Hokand görevlileri ile giriştiği mücadelede Hokand askerlerini öldürmüş ve ağabeyinin intikamını almıştır. Ulutav bölgesine yönelen Kenesarı bölgeden taraftar toplamak için çalışmalara başlamıştır¹⁴.

Sarjan'ın başlattığı mücadele, Kenesarı'ya yön gösterici nitelikte olmuştur. Özellikle Sarjan'ın hanlığa sahip çıkması, Kenesarı'nın da bu yönde adımlar atmasını

¹⁰ Ünal, s. 102-103.

¹¹ E. Valikhanov, "Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi", *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 100-101; Ünal, s. 104.

¹² Ünal, s. 105.

¹³ Gulnaz Gafurova, *Ermuhan Bekmahanoviç Bekmahanov'un "1820-1840 Yılları Arasındaki Kazakistan" Adli Eserinin Çeviri ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2018, s. 217-218.

¹⁴ Ünal, s. 107-108.

sağlamıştır. Yine bu olayın yaşanması sebebiyle Kenesarı hanlık kurumunu kurduğunda Türkistan hanlıkları ile olan münasebetlerinin şekillenmesini sağlamıştır. Türkistan hanlıkları ile olan münasebetlerinde onları birbirine karşı kullanmış ve iktidarını güçlendirmiştir.

Kenesarı Kasımoğlu Döneminde Kurtuluş Mücadelesi (1837-1847)

Kenesarı 1802 yılında Kökşetav'da dünyaya geldi. Abılay Han'ın 30 oğlundan en küçüğü olan Kasım Sultan'ın birinci hanımından olan torunudur¹⁵. İsmi ise azminden ve yılmak bilmeyen cesaretinden dolayı kendisine Kene Sarı (*Bozkır Kartalı*) halk tarafından verilmiştir¹⁶. Ayrıca İlya Kazantzev adının verilmesi ile ilgili duyduğu hikâyelerden birini şöyle aktarmıştır: “*Kenesarı doğduğu sırada başında ve boynunda arslan yelesine benzer fevkalade bir saçı bulunuyordu. Bu yüzden ona zamanı geldiğinde bütün (Kazakları kastederek) Kırgız ordalarını yönetsin, eski fetihçiler Ogus(Oğuz) ve Çingis(Cengiz) gibi bütün Asya'yı fethetsin diye bilinçli olarak 'Kanisara' adı verildi.*”¹⁷

Kenesarı Kasımoğlu'nun mücadeleye başlamasında Çarlık Rusya'nın Kazak topraklarındaki sömürge faaliyetlerinin etkisi oldukça fazla olmuştur. Sibir Kazakları Tüzüğü'nün ilanından sonra mevsimsel şartların kötü geçmesi bile sömürge politikalarının değişmesinde etkili olmamıştır. 1826 yılının kışının sert geçmesi nedeniyle birçok hayvanı ölen Kazaklar, hayatta kalan hayvanlarını otlatmak için verimli arazilere taşımak isteyince Çarlık Rusya tarafından buna izin verilmemiştir. Bu duruma ek olarak, Kazakların ellerinde kalan hayvanlar da vergi olarak alınmıştır¹⁸.

Kenesarı'nın mücadeleye girmesinde diğer bir etken de Kossaklardır. Çarlık Rusya tarafından 1808 yılında çıkartılan kanun ile Kossaklara, Kazak topraklarında geniş haklar verilmiştir. Kossaklara, Kazak topraklarında Rusya adına vergi toplayacak, mahkemelerde yargılama yapacak ve bölgede Rusya otoritesini tesis etme hakkı verilmiştir. Kazakların verimli araziler kiralananmış, kira vermek istemeyen Kazaklar ise öldürülmüştür. Kossakların bu faaliyetleri Kazak halkının tepkisine neden olmuş ve Kenesarı'nın etrafında toplanmalarında etkili olmuştur¹⁹.

Kenesarı Kasımoğlu, Taşkentliler tarafından serbest bırakıldıktan sonra ilk iş olarak kendisini takiple görevli Hokand Hanlığı'nın kuvvetleri ile Çu Nehri civarında mücadeleye girişmiş ve onlara karşı başarı kazanmıştı. Bu başarısı Kenesarı'nın şöhretini Kazaklar arasında yayılmasına ve daha fazla taraftar bulmasına katkı sağlamıştır. Kenesarı, kurtuluş mücadelesinin başına 1837 yılında geçmiş olsa da 1825 yılından itibaren mücadele içinde aktif rol oynamış ancak söz hakkının ağabeyi Sarjan'da olması dolayısıyla ön plana çıkamamıştır. Kendi ırkdaş ve dindaşları tarafından ağabeylerinin öldürülmesi sonucunda başa geçerek mücadeleyi oldukça geniş bir alana yaymıştır. Kenesarı'nın Kazak toplumundaki önemi; kendinden önceki

¹⁵ Ünal, s. 109.

¹⁶ Ahmet Cebeci, “Çarlık Rusya'sı Devrinde Türkistan'da İsyanlar”, *Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Sayı:50, 1975, s. 23.

¹⁷ Ünal, s. 109.

¹⁸ Mehmet Saray, *Kazak Türklerinin Tarihi “Kazakların Uyanışı”*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993, s. 36.

¹⁹ Ünal, s. 98.

kurtuluş hareketlerinin yayıldıkları alandan çok daha fazla bölgeye hitap etmiş olmasındır. Bu yayılma neticesinde 1841 yılında “Hanlığını” ilan etmiştir²⁰.

Kenesarı Hokand Hanlığı’ndan kurtulduktan sonra 1837 yılında kurtuluş mücadelesi için kendi liderliğinde harekete geçmeden önce Çarlık Rusya’nın bölge sorumlusu ile iletişime geçmiştir. Orenburg valisi Perovski’ye hitaben yazdığı mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır:

“Ulu padişahımızın babası (Pavel’i Kastederek) ak padişah merhum atamız Abılay’a geniş serbestiyet tanıyıp, herkesin kendi ülkesinin sahibi olacağını, Ruslarla Kazaklar arasında ticaret yapılacağı ve herkesin kendi meşguliyetiyle uğraşacağı vaadinde bulunmuştu. Bu cümleden olarak padişah-ı a’zamin himayesinde biraz yıl sükûnet içerisinde yaşamış idik. Şimdiki padişahın devrinde atamız Abılay’dan bize miras olarak kalan Esil, Nura, Ultav, Karkaralı, Kazılık, Jarkayın, Obagan, Tobul, Kusmurın, Okıyat, Tokızak çevresinden başlayarak Yayık’a kadarki toprakların tamamı elimizden alınıp, buralara kaleler inşa edildi. Bundan evvelki padişahların bizim topraklarımızı almak istese ölçmeye dayanağı, kale inşa edeyim dese ağacı, eziyet edeyim dese gücü yetmiyor muydu? Gücü de imkânı da vardı. Fakat onlar adaletli idi. Şimdi bizim topraklarımızı ele geçirip, kaleler inşa etmekte. Hâsıla halkı giderek gerginleştirmekte. Bu bizim sadece geleceğimizi değil, şu anki hayatımızı da büyük bir tehlike altına sokuyor²¹”.

Kenesarı bu ve bu tarz gönderilen mektuplarının cevapsız kalması üzerine Kurtuluş Mücadelesine başlamak için 1837 yılı içerisinde Akmola civarına hareket etmiştir. Kenesarı’nın Akmola bölgesine hareketi, Rusların bölgedeki etkinliği önemli ölçüde azaltmıştı. Akmola bölgesi bağımsız yaşamak isteyen Kazakların çoğunlukta bulunduğu bir yerdi. Bu nedenle Kenesarı, yanında bulunanlarla beraber buraya gelerek taraftar toplama arzusundaydı. Kenesarı Akmola bölgesine geldiğinde bölge halkı Rusların sömürge faaliyetlerine başlamasından rahatsız, bu duruma müdahale edecek bir lider arayışında idi²².

Kenesarı bölgeye geldiğinde kendisine ait 6.000 at ve 2.000’den fazla koyun, çok miktarda altın ve gümüş, değerli deriler, yüklü develer ve bunların yanında oldukça fazla tölengit²³ mevcuttu²⁴. Bölgede taraftar topladıktan sonra ilk faaliyetine girişen Kenesarı, Akdağ ve Akmola kalelerine baskınlar düzenlemiştir. Kenesarı kazandığı bu mücadelelerin akabinde Rus ticaret kervanlarından vergi vermesini istemiştir. Bu istek üzerine Rusya bölgeye askeri birlik yollamış ancak bu birlik de yapılan savaşı kaybetmiştir. Rus ticaret kervanlarının Kazak ülkesinden geçişini yasaklayan Kenesarı, Rusya’nın bölgede 8 milyon ruble zarar etmesine neden olmuştur. Ayrıca Kenesarı,

²⁰ Canıbek Cakıpbekov, “Kazak, Kırgız Halkları Arasındaki Siyasî-Askerî İlişkiler (XIX. Asrın İlk Yarısı)”, *Tübar Dergisi*, Sayı:17, 2005, s. 107.

²¹ Ünal, s. 114; Kesici, s. 108.

²² Kesici, s. 108.

²³ Tölengit kelimesi Kazakça bir kelime değildir. Aslen Altay Kalmuklarından (Ortay) alınmış bir kelimenin türetiliş halidir. Kesin olarak köle sınıfına girmemekle beraber Han’ın veya Sultan’ın yakın hizmetinde bulunmuş, gerektiğinde asker olarak görev yapmış kişilere denilmektedir. Kölelere göre statüleri biraz daha yukarıda olmakla beraber tam olarak sınıflandırmak mümkün değildir. Kendi içerisinde iki gruptan Tölengit oluşmaktadır; bunlardan ilki daha önce köle olmuş ve statüsü zaman içerisinde Tölengit olarak değiştirilmiş kişilerdir. İkinci grup ise, fakir ve yoksul düşmüş özgür Kazakların statüsünün düşmesi ile oluşur. İkinci durum daha çok zenginlerin fakirleri hizmetlerinde çalıştırarak onlara barınma, giyinme ve karınlarını doyurma şeklinde görülebilir. Gafurova, s. 108-111.

²⁴ Cakıpbekov, s. 108.

Kazak ülkesinden geçecek olan ticaret kervanlarından vergi alınacağını ilan etmiştir. Kenesarı'nın bu isteği üzerine Ruslar askeri bir birlik çıkartarak Kenesarı'yı aramaya başlamışlardır. Ancak bozkırda Kenesarı karşısında tutunamayan bu ufak birlik kayıplar vererek geri çekilmiş ve merkezden takviye birlik istemek zorunda kalmıştır²⁵.

Kenesarı'nın girişmiş olduğu bu hareket hem Kazak Coğrafyasında hem Rus valileri arasında adının duyulmasına ve dikkat çekmesine neden olmuştur. Kenesarı'nın bu baskınları neticesinde ülkenin dört bir yanından Kazak milliyetçileri Kenesarı'nın yanına akın etmiştir. Kaynakların belirttiğine göre, Kenesarı kısa zamanda 20.000 kadar bir birliği etrafında toplamıştır²⁶.

Rus birliğinin yardım istemesi üzerine bölgeye asker sevkiyatı gerçekleşmiştir. Bu durum üzerine bölgede daha fazla kalmayan Kenesarı mücadelenin merkezini Irgaz ve Turgay bölgesine çekmek durumunda kalmıştır. Kenesarı açısından Irgaz ve Turgay bölgeleri Küçük Cüz topraklarına yakın olması sebebiyle oldukça önemlidir. Irgaz ve Turgay bölgesinde, Küçük Cüz topraklarında mücadelesine devam eden Jolaman Tilenşioğlu ile birleşerek Kurtuluş Mücadelesi daha fazla güçlendirmiştir.

Kenesarı, Irgaz ve Turgay bölgesinde hem Akmola civarında Rus birliklerini yenmesi hem de Rusların Hive Hanlığı üzerine sefere çıkması üzerine biraz rahatladı ve emrindeki ordu üzerinde kontrolü daha iyi sağladı²⁷. Kenesarı'nın mücadeleye başlaması ile askeri alanlarda düzenlemeler yapılmıştır. Kenesarı'nın hanlık dönemine gelene kadar Kazak ordusu atlı göçebe birliklerden tesis edilmiş ve savaş olmadığı dönemlerde gündelik işlerle uğraşan kişilerden oluşmaktaydı. Kazak ordusu içerisinde ateşli silah kullanımı oldukça sınırlıdır. Örnek olarak, Kenesarı'nın emrinde 20.000 disiplinli askerli birlik bulunmasına rağmen bunlar arasında sadece 200 kişilik ateşli silah kullanan grup vardır. Kazakların teknolojidenden geri kalmalarının temel sebebi eğitim konusunda çağa uyum sağlayamamaları olmuştur. Kazak medreselerinde verilen eğitimin büyük oranda dini içerikli olması, çağa ayak uydurma konusunda geri kaldıklarını göstermiştir²⁸. Kenesarı hanlığa hâkim olduktan sonra, Ruslara esir düşen ve Türkistan'a sürgüne yollanan Polonyalı subaylar ile görüşerek onlardan silah ve cephane yapımını öğrenmiş ve ordusunda bu konuda birtakım çalışmalar yaptırmıştır. Düzensiz birlikler Polonyalı subaylardan öğrendikleri teknik ile kısa zamanda silahlanmaya başlamıştır. Aynı zamanda top yapımına başladılarsa da Rusların ellerine bulunan toplar karşısında tutunacak büyüklükte top yapamamışlardır²⁹.

Rusların Hive Hanlığı üzerine yaptığı seferden³⁰ eli boş dönmesinden yararlanmak isteyen Kenesarı, Nisan 1839 yılında sınır komisyonuna mektup

---

²⁵ Saray, *Yeni Türk...*, s. 116.

²⁶ Halide Devrişeva, *İşgal Döneminden (18.YY.) Günümüze Kadar Rusların Kazaklara Karşı Yürüttüğü Politikalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 41.

²⁷ Rusya'nın Hive Hanlığı üzerine yaptıkları sefer başarısız sonuçlanmıştır. Bu durum hem kumandan Perovskiy'nin hem de askerlerin cesaretini kırmıştır. Bu sebeple Kazaklar ile de barış yapma yoluna gitmişlerdir. BaymirzaHayit, *Türkistan (Rusya ile Çin Arasında)*, Otağ Yayınları, Ankara 1975, s. 48.

²⁸ Kesici, s. 140; Gafurova, s. 308.

²⁹ Mehmet Saray, "Kazakistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt:25, Ankara 2002, s. 124.

³⁰ Perovskiy'nin 1839 yılında Hive Hanlığı'na düzenlediği sefer için bkz. Murat Özkan, "İklimle Savaş Perovskiy'in Hive Seferi (1839-1840)", *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s. 255-269.

göndererek barış görüşmeleri yapmak istediğini bildirmiştir³¹. Ancak sınır komisyonu bu mektuba cevap dahi vermemiştir. Kenesarı mektubunda şu ifadeler yer vermiştir:

“... Siz bizim atamız Abılay’a ait topraklara yönetim kurup, Kırgızlardan (Kazaklar) baş vergisi alıyorsunuz, böyle olunca, sizler bizi kısıkaçta baskı altında tutuyorsunuz. Biz ise buna karşıyız ve sizin idareniz altında vergi vererek yaşamak bizim için mümkün değil; mesela, Rusya’yı başka bir millet idare ediyor olsa durum sizin için nasıl olurdu. İşte bu yüzden savaşımızın sebebini anlayın...”³²

Bu sırada Kenesarı’yı oyuna düşürmek isteyen Ruslar kendilerine bağlı Baymembet Sultan’a haber yolarak Kenesarı’yı uyarmasını ve itaat etmesini istemiştir. Baymembet Sultan, CörteBiy isimli adamını Kenesarı’ya yollayarak bir mektup gönderdi. Mektupta: “*Büyük boynuzlu koç koyun kalabalığına baş olmakla arslanı yenebilir mi? İsyanın sonu iyi olmaz.*” diyerek Kenesarı’yı tehdit etmiştir. Kenesarı ise buna karşılık sözlü olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “*Sizin sultan diye tanıdığınız bu âciz herife kendisinin esir olduğu kâfi gelmeyip, şimdiki güç durumumdan istifade ederek beni de kapana düşürmek istiyor. Geniş bozkırlarımızda yahut savaşta ölmek esaretten daha iyi değil midir*”³³.

Bu olaydan sonra Orenburg ve Sibir Komisyonları arasında yaşanan sınır tartışması neticesinde Orenburg valisi Perovski ile yakın münasebet kuran Kenesarı, Perovski ile iletişim kurarak barış yapılmasını sağlamıştır. I. Nikolay’ın güvendiği bir isim olan Perovski’nin aracı olması neticesinde 1840 yılında Orenburg valiliği ile sulh anlaşması yapılmıştır³⁴.

Kenesarı bu sulh anlaşmasını yapması, hanlığın içyapısını geliştirmesinde etkili olmuştur. Özellikle teşkilatlanmasını bu dönemde yaparak hanlığı sağlam temeller üzerine kurmayı hedeflemiştir. Ayrıca Türkistan hanlıkları ile de yakın münasebetler kurmuş ve onların kendi aralarındaki mücadeleleri Kazak Hanlığı lehine çevirmiştir. Ruslarla yapmış olduğu antlaşma neticesinde de iç politikayı düzenleme fırsatı bulmuştur.

Kenesarı’nın Türkistan Hanlıkları ile Münasebetleri

Türkistan hanlıkları içerisinde Osmanlı Devleti tarafından en fazla dikkate alınan Buhara Hanlığı olmuştur. Bu sebeple Kenesarı da Buhara Hanlığı ile iletişimde bulunmuştur. Buhara Hanlığı, İslam dünyasının halifesi sıfatını elinde bulunduran Osmanlı Devleti ile sürekli iletişim halinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti, Buhara Hanlığı’ndan gelen elçileri özenle karşılamış ve özel ihtimam göstermiştir. Zira Buhara Hanlığı’na mensup Emir Ahmed Buhari’nin (ö. 1586) İstanbul’a gelerek bir dergâh kurması ile Buhara Hanlığı Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmıştı. Bu nedenle halife tarafından, Türkistan’da bulunan Buhara, Hokand ve Hive Hanlıkları arasında en çok sözüne itimat edilen Buhara Hanlığı olmuştur³⁵.

Buhara hâkiminin Osmanlı Devletine gönderdiği hediyeler padişah tarafından kabul edilmiş ve buna mukabil Buhara hâkimine hediyelerle birlikte Sultan Abdülmecit

³¹ Kara ve Haykır, s. 626

³² Ünal, s. 139.

³³ Togan, s. 314.

³⁴ Ünal, s. 142.

³⁵ M. Baha Tanman, “Emir Buhari Tekkesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, Cilt:11, s. 128.

döneminde Nişan-ı ali(devlet nişanı) verilmiştir³⁶. Buhara Hanlığı'nın yanında Hokand Hanlığı da Osmanlı Devleti ile temasa geçmiştir. Muhammed Ali Han, Buhara ile giriştiği mücadele ve Rusya'nın güneye ilerlemesi gibi sebeplerden dolayı 1838 yılında Osmanlı Devleti'ne elçi göndermiştir. Elçiler, Muhammed Ali Han'ın bağlılığını bildirdikten sonra diğer hanlıklara karşı üstünlük kurmak amacıyla Osmanlı Devleti'nden belge, tuğ, kılıç, askeri alanda ve sanayi alanında kitap ve uzman talep etmiştir. Ancak Osmanlı Devleti, Rus ilerleyişine karşılık hanlıkların kendi aralarında savaşmalarını istemediği için askeri alanda uzman göndermeyi kabul etmiş, diğer isteklerine olumlu cevap vermemiştir. Osmanlı Devleti'nin yollayacağı bu ustalar da vasıta eksikliğinden dolayı bölgeye gidememiştir. Osmanlı Devleti'ne 1839 yılında yeni bir elçilik heyeti yollayan Muhammed Ali Han kendisine "Hanlar Hanı" unvanının verilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti bu unvanın diğer hanlıklarla rekabeti arttıracaklarını belirterek kendi bölgesinde bu unvanı kullanabileceğini, askeri kitaplar ve uzmanlar gönderilmesi kararlaştırılmıştır³⁷.

Kenesarı Kasımoğlu hanlığını ilan etmeden önce yoğun olarak Türkistan hanlıkları ile münasebet kurmuştur. Bu hanlıkların kendi içlerinde yaşamış oldukları sorunlardan yararlanarak askerleri için gerekli teçhizat malzemelerini elde etmiştir. Kenesarı'nın babası Kasım Sultan'ı Hokand'a bağlı Taşkentliler 1840 yılı içerisinde öldürmüştür (Daha öncede 1836 yılında ağabeylerini öldürmüşlerdi). Bu olayın yaşanması ile Kenesarı, Hokand Hanlığı ile mücadeleye girişmeye karar vermiştir. Ancak tek başına Hokand Hanlığı ile mücadele edebilecek güçte değildir. Bu sebeple, hem Osmanlı'nın desteğini almış olması hem de Hokand Hanlığına saldırmış olması sebebiyle Buhara Hanlığı ile ittifaka girerek Hokand Hanlığına saldırmıştır³⁸.

1840 yılı içerisinde Buhara Hanlığı ve Hokand Hanlığı arasında sınır sorunu yaşamıştır. Bu sorun iki hanın birbirlerine hakaret edecek dereceye gelmesine sebep olmuştur. Buhara hanı Nasrullah, Hokand hanı Muhammed Ali'ye "kafir" yakıştırmasını yapması savaşın fitilini ateşleyen olay olmuştur. Savaşın başlaması ile Kenesarı'nın aradığı fırsat ele geçmiş ve Hokand Hanlığı'na savaş ilan etmiştir. İki taraftan vurulan Hokand Hanlığı çok fazla dayanamayacağını anlayınca Kenesarı'ya ittifak teklif etmiş ancak Kenesarı bu teklifi reddetmiştir. 1842 yılı içerisinde Hokand Kalesi alınmış ve Muhammed Ali Han öldürülmüştür³⁹. Kenesarı bu hareketi ile Hokand Hanlığı bünyesinde bulunan birçok Kazak uruğlarını bünyesine toplamayı başarmıştır. Aynı zamanda Buhara Hanlığı'nın da desteğini alarak silah sağlama yoluna gitmiştir.

Buhara Hanlığı'nın Hokand Hanlığı ile yapılan savaşı kazanıp zenginlikleri ele geçirmesi Hive Hanlığını rahatsız etmişti. Bu duruma karşı çıkan Hive Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasında mücadele 1842 yılında başlamıştır⁴⁰. Kenesarı'yı yanına

³⁶ Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1867-1908 Yılları Arası), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, s. 26.

³⁷ Erhan Yoska, "Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri", *HistoryStudies*, Cilt:3, Sayı:3, 2011, s. 403-405.

³⁸ Ünal, s. 156.

³⁹ Ünal, s. 161.

⁴⁰ Doğan ve Erdoğan, s. 213; Buhara Hanlığı, Hive ve Hokand Hanlığı ile giriştiği mücadelelerde oldukça yıpranmıştır. Buhara Hanlığı'nın bünyesinde 25.000 kişilik ordusu bulunmasına rağmen Hokand ve Hive hanlıklarının doğudan ve batıdan saldırmaları sonucunda ordusu dağılmıştır. Bu durum Buhara Hanlığı ile

çekmek amacıyla Buhara Hanlığı, Kenesarı'ya atmış tüfek, on beş adet dağ topu ve bol miktarda mermi göndermiştir. Hive Hanlığı ise on beş adet *argımak*⁴¹, iki altın eyer, iki top ve deve hediye etmiştir. Herhangi birine taraf olması Kazakların menfaatine olmadığını düşünen Kenesarı taraf olmamıştır. Bu sayede Türkistan hanlıklarının kendi aralarındaki mücadelelerden yararlanarak Kazakların menfaatleri doğrultusunda hareket etmiştir.

Kenesarı'nın Hanlığını İlan Etmesi

Orenburg valisi Perovski ile yakın münasebet kuran Kenesarı, Perovski ile iletişim kurarak barış yapılmasını sağlamıştır. I. Nikolay'ın güvendiği bir isim olan Perovski'nin aracı olması neticesinde 1840 yılında Orenburg valiliği ile sulh antlaşması yapılmıştır⁴². Rus makamları ile anlaştıktan sonra boy beyleri ile görüşmeler yapan Kenesarı, Türkistan hanlıkları arasındaki mücadeleden de yararlanarak bölgede otoritesini tesis etmiştir. Kendisine bağlanmayı kabul eden Ağa Sultanlara herhangi bir müdahalede bulunmazken kendisine karşı duran veya Ruslar lehine vergi toplayan ve onların kurallarına uygun hareket edenlere karşı çok acımasız davranmıştır. Stevan Sebol, Kenesarı'nın bu tür durumlarda çok acımasız olduğunu; yapmış olduğu bir baskında 700'den fazla at, 113 deve ve 4.000'den fazla koyuna el koyduğunu belirtmiştir. Bunun yanında Ağa Sultanları da şiddetli şekilde cezalandırdığını belirtmiştir⁴³. 1841 yılında Büyük, Orta ve Küçük Cüz temsilcilerini bir araya toplayarak hanlığını ilan eden Kenesarı, Ağa Sultanlar ile Han unvanını kullanırken Rusya ile temaslarında "Sultan" unvanını kullanmayı uygun görmüştür⁴⁴.

Kenesarı dedesi Abılay Han'ın siyasi faaliyetlerinden hareketle⁴⁵ hanlık içerisinde birtakım teşkilatlanma faaliyetlerine girişmiştir. İlk olarak bu hanlığın teşkilatlanmasını güvendiği şahsiyetlerden oluşturmuştur. Bu şahsiyetler kurtuluş mücadelesinin başından bu yana Kenesarı ile omuz omuz mücadele etmiş kişilerdir. Bu kişiler kardeşleri Navrızbay, Abılgaži, ve Bupı'dır⁴⁶. Bunların yanında Kenesarı'ya ağabeyi Sarjan'ın çocukları da yoğun destek vermiştir. Kenesarı eski Türk adetlerine benzer şekilde kabile reislerinden meydana gelen bir "*Aksakallar Meclisi*" oluşturmuştur⁴⁷. Elbette yine eski Türk sistemine benzerliğinden dolayı karar verme yetkisi kendine aittir. Yapılan bu faaliyetlerden Rusların belli bir dönem haberi olmamıştır. Hatta Ruslar, Kenesarı'da "*hanlık*" kurma potansiyelini gördükleri için Kenesarı'ya yönetmesi için bölge teklif ettilerse de Kenesarı bu teklifi reddetmiştir. Sulh döneminde askeri olarak rahatladıktan

---

Kazak Hanlığı'nın yaklaşmasına neden olmuştur. Muhammed Bilal Çelik, "Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati", *Mavi Atlas Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, 2018, s. 38.

⁴¹ Orta Asya steplerinde yetişen hızlı ve dayanıklı soylu at. Ünal, s. 164.

⁴² Ünal, s. 142.

⁴³ Steven Sabol, "Kazak Resistance to Russian Colonization: Interpreting the Kenesary Kasymov Revolt, 1837-1847", *Central Asian Survey*, Cilt:22, Sayı:2-3, 2003, s. 240.

⁴⁴ Ünal, s. 158-159.

⁴⁵ Abılay Han 1770 yılından sonra Kazak Hanlığı içerisinde en güçlü dönemini yaşamıştır. İktidarda bulunduğu bu sürede *Beyler Toplantısı* denilen kurumu kendine bağlayarak idam cezası dahi verme yetkisini ele geçirmiştir. Çevresinde bulunan güçlü bey ve sultanları da kendine bağlayarak mutlak otorite tesis etmiştir. Abılay Han askeri ve siyasi olarak, Çin ile Rusya arasında irtibatı kurmuş ve denge politikası neticesinde Orta Cüz'de ekonomik ve siyasi bağımsızlığı sağlamıştır. Doğan, s. 77.

⁴⁶ Ünal, s. 114.

⁴⁷ Saray, "Kazakistan", s. 124.

sonra bu faaliyetlere ancak girişebilmiştir. Devletin en üst kademesini oluşturduktan sonra sıra askeri, mahkeme ve vergi gibi konulara gelmiştir⁴⁸.

Kenesarı askeri konuda ilk olarak düzenli bir orduya ihtiyaç duyulduğunu anlayarak bu konuda çalışmalar yapmaya çalışmıştır. Ancak Kenesarı'nın elinde yeterince eğitilmemiş, çoğu konar-göçer veya çiftçilik işi ile uğraşan kişiler vardı. Bu sebeple bu insanları askeri alanda yetiştirmek amacıyla Metehan zamanında oluşturulan Türk ordu sistemini uygulamaya koymuş ve orduyu onluk sisteme göre bölümlere ayırmıştır⁴⁹. Günümüz Genel Kurmay Başkanlığı gibi bir sistem tertip ederek "*Askeri Meclis*" oluşturmuştur. Askerlerin bir kısmına çok yoğun ve sıkı bir eğitim verilmiş ve bu yetiştirilen askerler Kenesarı'nın yakın muhafızı haline getirilmiştir. Aynı zamanda ordunun iâşesi içinde tedbirler alarak Talaş ve Çu havzasında 500 kadar evi ordunun beslenmesi için gerekli tarım işini yapmakla görevlendirmiştir⁵⁰. Kenesarı ordunun disiplinli ve itaatkâr olması için bir ceza sistemi de getirmiştir. Buna göre emre itaatsizlik eden kişileri "*Şik*" adında uygulama ile kılıç veya bıçakla iz yapılmıştır. Bu ceza sebebiyle ordu her zaman disiplinli ve planlı bir şekilde hareket etmiştir. Ayrıca bu askerler dışında dedesi Abılay Han'dan kalan binlerce köle (tölöngüt) askerleri de vardır⁵¹. Rus tarihçiler Kenesarı'nın ordusu hakkında şu cümleleri sarf etmiştir:

*"... Cengiz Han gibi bir başbuğın zamanını andırır derecede Kenesarı'nın ordusundaki düzen ve disiplin hayret verici idi. Onun ordusu kendi yakın akrabalarından veya istidatlı sultanların komutasında, iyi teçhizatlı, askeri araç gereç donanımına sahip, iâşe yönünden zengin askeri birliklere taksim oluyordu..."*⁵²

Vergi konusunda bazı kurallar getirilmiştir. Hanlık kurulduktan sonra tüccar kafilelerinin iyi bir gelir kapısı olduğunu fark eden Kenesarı, tüccarlara baskın yapmaktan vazgeçmiş hatta bölgedeki tüccarları korumuştur. Göçebe Kazaklardan "*zekat*", çiftçilikle uğraşanlardan ise "*uşur*" vergisi alınmıştır⁵³.

Çarlık Rusya, Kazakların mahkeme sistemini ilk olarak 1799 yılında değiştirmiş ve kendi mahkemesini kurmuştur⁵⁴. Bu mahkemelerin içeriklerini ise 1822 yılında uygulanan tüzükle kendi çıkarlarına göre düzenlenmişlerdir. Çarlık Rusya'nın getirdiği hukuk sistemine göre, soygun yapanlar, ihanet edenler, yasalara uymayanlar Rusya'nın kurmuş olduğu mahkemelerde yargılanmıştır. Kazakların önceki sistemine göre, bu suçları işleyen kişiler Kazak örf ve adetlerine göre Beyler Mahkemesi'nde yargılanırdı. Hukuk alanındaki bu değişiklikle beraber Beyler Mahkemesi daha küçük davalara bakmakla görevlendirilmiş ve Ruslar istediği kişiyi istediği cezaya çarptırmıştır⁵⁵. Kenesarı, Rusların oluşturduğu bu sistemi değiştirerek birtakım düzenlemeler yapmıştır. Kazakların Tavke Han zamanında yapılan yarı şeriat, yarı töreden oluşan "*yedi prensip*" kanunları yeniden düzenlenerek yürürlüğe koymuştur⁵⁶. Mahkemeleri kendi

⁴⁸ Gafurova, s. 293-326.

⁴⁹ Tamara Ölçekçi, "Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu'nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847)", *Bilig Dergisi*, Sayı:51, 2009, s. 129.

⁵⁰ Togan, s. 319.

⁵¹ Cakıpbekov, s. 108.

⁵² Ünal, s. 177.

⁵³ Ölçekçi, s. 129.

⁵⁴ Saray, *Yeni Türk...*, s. 107.

⁵⁵ Kesici, s. 91.

⁵⁶ Saray, "Kazakistan", s. 124.

bünyesine alarak adaleti temin ettiğini tüm Kazak halkına göstermiştir. Bununla birlikte beylerin elinde bulunan sınırsız yetkiyi kaldırarak kendine bağlı hale getirmiştir⁵⁷.

Görüldüğü üzere Kenesarı sadece hanlığı kurmakla kalmayarak, her alanda yeni düzenlemeler yapmış ve teşkilatlandırmıştır. Kenesarı eski Kazak sistemini de bozmayarak konar-göçer yaşamaya devam ederek geleneklere bağlı biri olduğunu da göstermiştir. Kenesarı'nın bu faaliyetleri Çarlık Rusya'yı şüpheye düşürmüştür. Nitekim bu olayın sonucunda sulh dönemi bozulmuştur. Sulh döneminin bozulması ile birlikte Kazakistan Coğrafyasında yeni bir dönem başlamış ve Ruslar, hiç beklemedikleri bir savunma ile karşılaşmıştır.

Kenesarı'nın Mücadeleye Yeniden Girişmesi ve Ölümü (1842-1847)

Sulh döneminin başlamasında etkili olan isim Perevski'nin merkeze çağırılarak görevden alınması ve yerine Vladimir Afanasyeviç Obruçev'in getirilmesi savaşın tekrar başlamasında önemli bir etken olmuştur. Yukarıda belirttiğimiz üzere Kenesarı, Ruslar ile münasebetlerinde Sultan unvanını kullanıyordu. Rusların Hanlık kurumundan haberleri olması üzerine Kenesarı'dan Orenburg'a gelerek yemin etmesini istemiştir. Kenesarı Hanlık içerisinde yapılacak işlerin bitmediğini düşündüğü için Orenburg yakınlarına bir bölgeye göç etmiş, hakkına çıkan iddiaları yalanlamıştır. Vali Obruçev Kenesarı'yı tamamen ortadan kaldırmak ve bölgede kendi otoritesini sağlamak isteyen bir kişiydi. Bu amaç için de Kenesarı ile olan barışın bozulması ve savaşın yeniden başlaması gerekiyordu. Obruçev'in merkeze yolladığı mektuplar sonucunda Kenesarı'nın Petersburg'a gelerek Çar ile doğrudan görüşmesi istenmiştir. Kenesarı bu mektuba cevap olarak, Rus işgalinin bölgeden çekilmeden böyle bir durumun mümkün olmadığını belirtmiş ve Ruslarla mücadeleye başlamıştır⁵⁸.

1841-1843 yılları arasında çeşitli cephe mücadeleleri yaşanmış olsa da bunlar ağır savaşlar olarak geçmemiştir. Ancak 1843 yılında Kenesarı ile Hokand Hanlığı arasında meydana gelen savaşı Ruslar iyi değerlendirerek bölgeye takviye birlikler sevk etmiştir. Bu durumu öğrenen Kenesarı önemli bir kuvveti Ruslar tarafına sevk ettirerek 1844 senesinde girişilen mücadeleleri kazanmıştır. Kenesarı, bu savaşta Hokand Kalesi, Culek, Yanı-Kurgan ve Tursunbay'ı fethetmiştir⁵⁹.

1841-1845 yılları arası mücadelenin zirve dönemi olmuştur. Bu dönemde Kenesarı Han'ın Ruslara karşı üstünlüğü göze çarpmaktadır. Özellikle bozkırlarda çok iyi mücadeleler çıkararak işgalci Rusya'ya karşı kolay hedef olmadığını göstermiştir. Kenesarı'nın Türkistan hanlıkları ile kurmuş olduğu ittifaklar özellikle kendini diğer Türk toplumları arasında belirli bir seviyeye çıkarmıştır. İsyanın bu zirve döneminde bu denli başarılı olmasındaki temel sebep 1840-1842 yılları arasındaki *sulh dönemi*ni çok iyi değerlendirmesidir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Polonyalı askerlerin silah yapımı, özel askeri birlikler, Türkistan hanlıklarından temin edilen silahlar ve en önemlisi kendinin yüksek askeri zekâsı bu başarıda en önemli etkenlerdir. Bunlara ek olarak bölge halkının konar-göçer olması, bölgeyi oldukça iyi tanımasını Rus birlikleri karşısında en önemli avantajı olmuştur.

⁵⁷ Orazbayeva Altay İnanbekkızı, "Ermukhan Bekmakhanov ve Kazak Devleti Meselesi", *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihinin Meseleleri*, ed. Abdulvahap Kara ve Zeynep Yaman, Türk Dünyası Belediyeleri Yayınları, İstanbul 2016, s. 101.

⁵⁸ Saray, *Yeni Türk...*, s. 118.

⁵⁹ Velikhanov, s. 103.

1845 senesi barış görüşmelerinin yeniden başlamıştır. Ruslar bölgeye barış görüşmelerini gerçekleştirme adına elçilik heyeti göndermiştir. Elçilik heyetinin temel görevi, Kenesarı ve birlikleri hakkında detaylı bilgi toplamak, bozkır hastalıklarının tedavilerini araştırma yapmaktır. Kazaklar elçilik heyetini samimi bir şekilde karşılamış, misafirperverliklerini göstermiştir. Görüşmeler sırasında Kenesarı'nın talepleri ile heyetin talepleri arasındaki tutarsızlıklar olduğu görülmüştü. Bu durumun yanında elçilik heyeti bölgede daha fazla kalmak için de önemli çaba sarf etmekteydi. Kenesarı'nın şüphesini çeken bu durum neticesinde heyet ile görüşmeler kesilmiş ve mücadeleye devam edilmiştir⁶⁰.

Kenesarı'nın en zayıf noktası ordu birlikleri arasındaki bağlantının kopuk olması idi. Elçiler vasıtasıyla en zayıf noktasının bu durum olduğunu gören Ruslar bağlantıyı koparmak için Irgız ve Turgay bölgelerini ele geçirdiler. Bu durum, Kenesarı ile Kazak toplumu arasındaki bağlantıyı koparmıştır⁶¹.

Irgız ve Turgay bölgesine savunma hattı kuran Ruslar iki kola ayrılarak Kazak toplumu üzerine yıpratma ve bölgeden sürme politikası uygulamışlardır. Elbette Rusların tek güvencesi bu sınır hatları değildir. Rusya, Kazak toplumu içerisinde şahsi menfaatleri olan bazı Sultanları yanına almayı başarmıştır. Zor durumda kalan Kenesarı önce Alatau bölgesine sonra Kırgız topraklarına geçmiştir. Özellikle Kırgız topraklarında Kenesarı zor durumda kalmıştır. Ruslarla girdiği mücadeleden dolayı adının duyulması Kırgız hükümdarını endişelendirmiştir. Aynı zamanda Rusların da ilerlemesinden çekinerek kendi bölgesini koruma adına Orman Han⁶² Ruslarla iletişime geçmiştir. Kırgızlar ile Kenesarı arasındaki mücadele Mey-Tube (*Kanlı Yer*) denilen bölgede gerçekleşmiştir. Kenesarı bu savaşı kaybetmiştir. Çünkü Rusların bölgeyi doğrudan istihbaratlarla yönetmesi ve Kenesarı birliklerinin içerisindeki bazı kişilerin mücadeleden bir gün önce bölgeyi terk etmesi neticesinde Kenesarı'yı yalnız kalmıştı. Neticede savaş sonucunda Kenesarı Kırgız beyleri tarafından yakalanmıştır. Burada Kırgız beylerine hitaben "*Savaşmaya son verelim, orta düşmanımıza yönelelim*" diye düşüncelerini aktarmaya çalışsa da Kırgızlar dikkate almamıştır⁶³. Rusların emri ile Kırgız beyleri Kenesarı'yı göstermelik olarak yargılamışlar ve öldürülmesi hususunda karar vermiştir. Kenesarı'nın ölümü çok acı olmuştur. Nakledildiğine göre, öldürülmeden önce burnu kesilmiş, daha sonra bıyığı yolunmuş ve başı kesilerek öldürülmüştür⁶⁴.

Kenesarı'nın kandaşları tarafından öldürülmesi, Rusların bölgede hızlı şekilde ilerlemesini sağlamıştır. Kazak toplumu Kenesarı'dan sonra güçlü bir lider etrafında toplanma fırsatı bulamamıştır. Bu sebeple Ruslar, Kazak topraklarını işgal ederek Türkistan hanlıkları üzerine yürümüştür. Rusların birkaç yıl sonra Hokand Hanlığı üzerine de sefere çıkması, Kenesarı'nın birlikte hareket etme teklifinde haklı olduğunu ortaya koymuştur.

---

⁶⁰ Cakıpbekov, s. 109.

⁶¹ Ölçekçi, s. 131; Kesici, s. 111.

⁶² Orman Han, Kırgız toprakların merkezi bir feodal sistemi oluşturmak için girişimlerde bulunmuş bir şahsiyettir. Cakıpbekov, s. 110-111.

⁶³ Gafurova, s. 349.

⁶⁴ Ünal, s. 211.

Orta Cüz'de Mücadelenin Sonucu

Orta Cüz'de Abılay Han'dan sonra etkin bir siyaset takip edilememesi, 1822 *Sibir Kazakları Tüzüğü*'nün yürürlüğe girdirilmesine neden olmuştur. Bu durum, Kazak toplumunun son ve en etkili şahsiyetlerinden biri olan Abılay'ın torunlarının etkin olduğu döneme denk gelmesi, Rus siyasetini ve askerlerini zor durumda bırakmıştır. Bağımsızlıkları ve gelecekleri adına giriştikleri özgürlük mücadelesinde çok yıpranan Kazaklar, kurtuluş için ellerindeki en ufak kıvılcımı bile değerlendirmek zorunda kalmıştır⁶⁵.

Sultan Sarjan'ın başlattığı hareketin en önemli safhasını oluşturan Kenesarı Kasımoğlu'nun mücadelesi Kazak toplumunda bugün dahi ibret alınarak bakılan ve gurur duyulan bir dönem olarak hatırlanmaktadır. Kenesarı hakkında ilk araştırmaları yapan araştırmacılar, Kenesarı için "*Kazakların Şamili*" olarak yakıştırma yapmayı uygun görmüştür. Kenesarı'nın şahsiyetiyle alakalı şu betimleme önemlidir: "... *Düzeni bozan kimse sert bir şekilde cezalandırıldı. Kenesarı, hainlik yapanlara ise idam cezasını kullandı.*"⁶⁶

Kenesarı şahsiyet olarak sert bir kişiliğe sahiptir. Bu durumda dedesi Abılay'ın önemli bir etkisi vardır. Kendisi, dedesi Abılay gibi bir hayat yaşama arzusunda idi. Nitekim önemli ölçüde bu arzuyu gerçekleştirmiş ve Abılay'ın şahsiyetinin önemli noktalarını bünyesinde barındırmıştır. Kenesarı'nın mücadelesinin en zayıf noktası geri kalmış teknoloji olarak düşünülebilir. Elbette bu durum sadece Kazak ulusu için dezavantaj değildi; hemen hemen bütün Türkistan toplumu Ruslar karşısında aynı sıkıntıyı yaşamıştır. Gelişmiş Rus ordusu karşısında ellerindeki basit savaş teknolojileri ile yapabilecekleri en iyi mücadeleyi sergilemiş, zaman zaman da Ruslara diz çöktürmeyi başarmıştır. Hanlığın ilanı bu bakımdan önemlidir. Hanlığın ilanı ve devamındaki teşkilatlanma Kazak tarihinde önemli bir noktayı belirtmesine rağmen Rusların barışı uzatmaması oluşacak olan yeni Kazak Devleti'ni kısa sürede yıkmıştır.

Kenesarı mücadelenin son safhasında yıllarca mücadele ettiği Rusların elinden değil de kendi soydaşlarının elinde can vermiştir. Bu bakımından, Türk ulusunun kendi içerisindeki anlaşmazlıklar, dışarıdan müdahaleye açık hale gelmelerine neden olmuştur. Kenesarı'nın ölmeden önce birlik olmayı teklif etmesi ve bu teklifin olumsuz cevap almasından birkaç yıl sonra Rusların Kırgızları tehdit etmesi, Kenesarı'nın haklılığını bir kez daha ortaya koymuştur. Kenesarı'dan sonra Sadık Töre *Kurtuluş Mücadelesi*'ne bir süre daha devam etmiştir. Hokand Hanlığı'nda eğitim aldıktan sonra askeri safhaya 1860'lı yıllarda geçen Sadık, Kenesarı kadar ön plana çıkamasa da Kazak toplumunun bağımsızlık ruhunu canlı tutması bakımından önemli bir yere sahiptir⁶⁷.

Sonuç

Kenesarı Kasımoğlu'nun mücadelesi, Çarlık Rusya'nın Kazak toprakları ve toplumu üzerindeki politikasına tepki olarak önemli bir siyasi ve askeri mücadeledir. Çarlık Rusya'nın 19. yüzyılda ilan etmiş olduğu Sibir Kazakları Tüzüğü ile hanlık

⁶⁵ Kazakistan İlimler Akademisi, *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, çev. Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 286-287.

⁶⁶ Gafurova, s. 308-309.

⁶⁷ Sadık Töre'nin Ruslara karşı vermiş olduğu mücadele konusunda bkz: Özkan, Murat, "Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafasında Sadık Töre (1860-1877)", *Belleten Dergisi*, Cilt:83, Sayı:298, 2019, s. 1003-1031.

kurumunun kaldırılması, Abılay Han'ın torunlarının tepkisine neden olmuştur. Aynı zamanda bu tüzükle birlikte Kazakların kuruluş tarihinden beri kullandıkları önemli su kaynaklarının ve yeşil alanların tüm cüzlerdeki Kazakların kullanımına yasaklanması isyanların çıkmasında etkili olmuştur. Kenesarı Kasımoğlu'nun mücadelesi bu isyanlar arasında tüm cüzleri etkilemesi bakımından çok önemlidir.

19. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Kazaklar üzerine politikasına bakıldığında emperyalizm mantığını açıkça görmek mümkündür. Rusya'nın sömürü niteliği taşıyan yayılmasını Kenesarı küçük ama etkili birlikler ile büyük oranda engellemiştir. Kenesarı sadece Rusya'ya karşı değil aynı zamanda Türkistan hanlıkları ve kendi bölgelerindeki sultan ve beylere karşı da mücadeleye girişmiştir. Bu durum, Türkistan toplumlarının siyasi ve kültürel kopukluğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Rusya'nın bölgede ilerlemesini kolaylaştıran en önemli etken bu durumdur.

Çarlık Rusya'nın Kazak topraklarına kültürel anlamda yaptığı bu sömürüye ek olarak, bölgede askeri otoriteyi de sağlamak adına vali Perovski kaleler yaptırmıştır. Stratejik noktalara yaptırılan bu kale ve garnizonlar vasıtasıyla isyana teşvik etmeye çalışan herkes anında yakalanmış ve Rus mahkemeleri tarafından cezalandırılmıştır. Bazı ufak başkaldırıları meydana gelse de (Jankoca Nurmuhamedoğlu) etkili olacak kadar büyüyememiştir. Çünkü Ruslar kalelerin yanında aynı zamanda Kossakları da bölgeye göndererek önemli yerlere yerleştirmişlerdir. Kossakların bölgede olması, Rus otoritesinin tesisini sağlamış ve meydana gelecek herhangi bir olayda hızla müdahale edilmiştir.

Çarlık Rusya'nın emperyalist politikalarında askeri teknolojilerinin ve kalelerinin önemi oldukça açıktır. Çalışmanın genelinden anlaşılacağı üzere, Çarlık yönetiminin Kazak topraklarında ilerlemesini sağlayan önemli bir etkidir. Kenesarı döneminde askeri konulara çeşitli yatırımlar yapılsa da Rusya karşısında tutunacak kadar olmaması mücadelenin sonucunu hazırlamıştır. Kenesarı sonrasında Rus politikası, Kazak topraklarında kendisini belirgin olarak hissettirmiş ve toplumu baskılamıştır.

Kaynakça

- Berber, Oktay, *Kalmuk İstilasası ve Türk Dünyasına Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.
- Cakırbekov, Canıbek, “Kazak, Kırgız Halkları Arasındaki Siyasi-Askerî İlişkiler (XIX. Asrın İlk Yarısı)”, *Tubar Dergisi*, Sayı:17, 2005, s. 101-117.
- Cebeci, Ahmet, “Çarlık Rusya'sı Devrinde Türkistan'da İsyancılar”, *Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Sayı:50, 1975, s. 19-39.
- Çelik, Muhammed Bilal, “Meyendorf'un Buhara Hanlığı Seyahati”, *Mavi Atlas Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, 2018, s. 28-45.
- Devrişeva, Halide, *İşgal Döneminden (18.YY.) Günümüze Kadar Rusların Kazaklara Karşı Yürüttüğü Politikalar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.
- Doğan, Orhan, “Abılay Han'ın Kazak Halkının Bağımsızlığı için Çin ve Çarlık Rusya arasında Yürüttüğü Diplomatik İlişkiler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Cilt:97, Sayı:192, 2011, s. 65-92.

- Gafarov, Orkhan, *Rus Dış Politikasında Kimlik Arayışı: “Batı”dan Kopuşun Tarihsel Analizi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2020.
- Gafurova, Gulnaz, *Ermuhan Bekmahanoviç Bekmahanov’un “1820-1840 Yılları Arasındaki Kazakistan” Adlı Eserinin Çeviri ve Değerlendirilmesi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2018.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan (Rusya ile Çin Arasında)*, Otağ Yayınları, Ankara 1975.
- İranbekkızı, Orazbayeva Altay, “Ermukhan Bekmakhanov ve Kazak Devleti Meselesi”, *Sovyet Tarih Yazımı ve Kazakistan Tarihi Meseleleri*, ed. Abdulvahap Kara ve Zeynep Yaman, Türk Dünyası Belediyeleri Yayınları, İstanbul 2016, s. 97-102.
- İsakov, Abdrasul, *Doğu Türkistan Tarihinde Kırgızların Tesirleri (1700-1878)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2007.
- Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığının Siyasî Tarihi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- Kara, Füsün ve Yavuz Haykır, “Rus Kolonizasyonuna Karşı Kazak Mukavemeti”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkishor Turkic*, Sayı:9, 2014, s. 619-629.
- Kavık, Muhittin, “XVIII. Yüzyılda Kazak-Kalmuk Mücadeleleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:2, Sayı:3, 2020, s. 77-86.
- Kazakistan İlimler Akademisi, *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar*, Çeviren Abdulvahap Kara, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Kesici, A. Kayyum, *Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1867-1908 Yılları Arası)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1992.
- Ölçekçi, Tamara, “Kazak Halkının Kenesarı Kasımoğlu’nun Başkanlığında Ruslara Karşı Verdiği Milli Bağımsızlık Mücadelesi (1837-1847)”, *Bilig Dergisi*, Sayı:51, 2009, s. 123-138.
- Özkan, Murat, “İklimle Savaş Perovskiy’in Hive Seferi (1839-1840)”, *Türkistan’dan Anadolu’ya Tarihin İzinde Prof. Dr. Mehmet Alpargu’ya Armağan*, Nobel Yayıncılık, Ankara 2020, s. 255-269.
- _____, “Mücadeleden Teslimiyete: Türkistan Müdafaasında Sadık Töre (1860-1877)”, *Belleten Dergisi*, Cilt:83, Sayı:298, 2019, s. 1003-1031.
- Sabol, Steven, “Kazak Resistanceto Russian Colonization: İnterpreting the Kenesary Kasymov Revolt, 1837-1847”, *Central Asian Survey*, Cilt:22-Sayı:2-3-Yıl:2003, s. 231-252.

- Saray, Mehmet, “Kazakistan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Cilt:25, Ankara 2002, s. 121-125.
- _____, *Kazak Türklerinin Tarihi “Kazakların Uyanışı”*, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.
- _____, *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Tanman, M. Baha, “Emir Buhari Tekkesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, Cilt:11, s. 128-129.
- Togan, Zeki Velidî, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1981.
- Ünal, Fatih, *Rus Emperyalizmine Karşı Stepte Büyük Başkaldırı Sultan Kenesarı*, İlgî Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- Valikhanov, E., “Kazak Halkının Rus Sömürgeciliğine Karşı Ulusal Kurtuluş Mücadelesi”, *Kazakistan Tarihi Makaleler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 96-104.
- Yalçınkaya, Alâeddin, *Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.
- Yoska, Erhan, “Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri”, *History Studies*, Cilt:3, Sayı:3, 2011, s. 395-408.
- Yorulmaz, Osman, “Aleksy İvanoviç (Kutlu Muhammet) TEVKELEV (Şeceresi, İdil-Yayık ve Kazak Tarihindeki Rolü)”, *Bilig Dergisi*, Sayı:34, 2005, s. 117-144.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 02.02.2022

Makale Kabul | Accepted: 21.03.2022

Atıf | Cite as: Tilla Deniz Baykuzu, “Şifacı Buddha Bhaisacyaguru “Otaç İliği Bodisatav”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 42-63.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1067036>

ŞİFACI BUDDHA BHAİSACYAGURU “OTACI İLİĞİ BODİSATAV”

Tilla Deniz BAYKUZU*

Öz

Yapılan yeni çalışmalar ve keşifler eski Türklerin tıp alanında neler yaptıklarını, hangi kültürlerden veya etnik gruplarının geleneksel tıbbından etkilendiklerini, kendi geleneksel tedavi yöntemlerine başka inançlarla gelenleri de kattıklarını göstermektedir. Özellikle sınır komşularıyla olan kültürel alışveriş tıp alanında da kendini göstermiş, bu alanda oldukça gelişmelerini sağlamıştır. Bu konudaki gelişmelerin varlığını biz çeşitli tıbbi kurumların varlığından anlamaktayız.

Doğu Türkistan ve Kansu’da yapılan arkeolojik çalışmalar bu bölgelerde Buddhizm dininin Mahayana mezhebinde var olan Bhaisacyaguru yani “Şifacı Buddha” inancının VII. Yüzyıldan itibaren bölgeye girmeye başladığını, ona adanmış tapınakların çokluğundan tapınağın bulunduğu bölgede tıp faaliyetlerinin gelişmiş olduğunu bize gösterir. Yerel tıp, halkın bu dini kabul etmesiyle Hint tıbbı ve Buddhist tıp sutrası olan Bhaisacyaguru Sutra’dan etkilenmiş ve böylece tıp çalışmaları çeşitlenmiş, genişlemiş ve hızlanmıştır. Bu buddhist tapınaklar yerel doktor rahipler yetiştirmekle kalmamış zamanla başka gölgelerden de öğrenci kabul etmiştir. Çalışmamızda bu inancın köklerini, ikonografisini ve Türk kültüründeki yerini, ona adanmış mağara tapınaklarından örnekler vererek incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Bhaisacyaguru, Otaç, Otaç Bodisatav, Uygurlar, Dunhuang Bin Buddha Mağaraları, Bezeklik, Ah-ai Mağarası.

MEDICINE BUDDHA BHAİSACYAGURU “OTACI İLİĞİ BODİSATAV”

Abstract

Recent studies and discoveries show what the ancient Turks did in the medical field, from which cultures or ethnic groups’s traditional medicine they were influenced and that they also included those who came with other beliefs to their traditional treatment methods. Especially the cultural exchange with the border neighbors has also shown itself in the field of medicine, and it has made a lot of progress in this field. We find out the existence of developments in this field from the assets of various medical institutions.

Archaeological studies conducting in East Turkestan and Kansu show us that the belief of Bhaisajyaguru in the Mahayana sect of Buddhism began its existence in this area from the VIIth century. Also plurality of temples that dedicated to him proves the presence of medical

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, realhuns@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3457-8607

activities. With the public's acceptance of this religion, local medicine influenced by Bhaisajyaguru Sutra which is sutra of Indian and Buddhist medicine, gave a lead to medical studies have been diversified, enlarged and accelerated. These buddhist temples not only trained local doctor priests, but also accepted students from other regions over time. In our study, we tried to analyze the roots and iconography of this belief in Turkish culture by giving examples from the cave temples dedicated to it.

Key words: Bhaisajyaguru, Otaçı, Medicine Buddha (Bodhisattva), Uighurs, Caves Of The Thousand Buddhas of Tunghuang, Bezeklik, Cave of Ah-ai.

Giriş

Buddhizm¹ dinini kabul eden Türkler IV. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar bu din hakkında birçok eser bırakmışlardır. Dini metin el yazmaları, minyatürler, resimler ve heykellerin yanı sıra günümüze gelen mimarı eserler de Buddhizm tarihi ve sanatının en önemli unsurlarından sayılır. Buddhizm her din gibi gittiği farklı coğrafyalarda yerel kültürle farklılaşmış, o coğrafyanın kültürü ile harmanlanmıştır. İşte Türk Buddhist tapınaklarını ve bunların içindeki freskleri incelemek, resimlerin hangi Buddhist sutrayı veya inanç öğelerini anlattığını anlamaya çalışmak, hangi öğelerin daha ağırlıklı olarak kullanıldığını bilmek ve yorumlamak Buddhizmin Türkler içinde hangi şekle büründüğünü yani kısaca Türk Buddhizmini daha iyi kavramamıza yol açacaktır. Türk Buddhizmi konusu ihmal edilmiş, hak ettiği gibi yeterince çalışılmamış ve ilgilenilmemiştir. Bu yüzden Türkiye’de henüz bu Budist ikonografiyi bilen ve yorumlayabilen bilim adamları yok denecek kadar azdır. Öncelikle Doğu Türkistan Kuça, Kansu, Dunhuang Bin Buddha Mağaraları ve Yulin Bin Buddha Mağaralarında dikkati çeken bir ortak inanca Tıp Buddhası Bhaisajyaguru inancına değineceğiz.

Baisajyaguru “Şifacı Buddha veya “Tıp Kralı” manasında kullanılmaktadır. Budizm’in Kuzey kolu sayılan ve Türkler’in kabul ettiği mezhebi Mahayana yani Türkçe “Uluğ Kölüngü” (Büyük Araç) Buddhizmi’nin önemli öğelerinden biridir. Söz onuşu mezhep Çince “Yao Shi Fo 藥師佛” olarak geçer.

Hint topraklarında doğan Buddhizm’i incelerken elbette ilk olarak Hint kültürü incelenmelidir. Çalışmamızın konusunu oluşturan Şifacı Buddha’yı açıklayabilmek için de öncelikli olarak Hint tıbbının nasıl geliştiğini izlemek ve Hindistan’ın en eski kutsal metinlerinde tıp izlerini aramak yazılı kaynaklara bu yolla girmiş olmasından dolayı en mantıklı yoldur. Kutsal metinlerden olan Vedalar Hint kültürünün bu konudaki en önemli metinlerdir ve Rigveda, Samaveda, Yacurveda ve Atarvaveda olarak dört adettir. Bu dört vedadan özellikle Atarvaveda sağlıkla ilgilidir. Bu metinlerde öksürük, baş ağrısı ve sıtma zararlı böcek zehirlenmeleri, akrep-yılan sokmaları, uykusuzluk² gibi bazı hastalıkları yok etmek veya ondan korunmak için okunacak dualar ile uygulanacak tılsımlar bulunur. Bunların yanında düşmanların, kötü ruh, ifrit gibi kötülüklerinden korunmak, sağlıklı ve uzun bir hayat yaşamak, iyi bir eş bulmak, erkek evlat, mal-mülk sahibi olmak ve insanların sevgisini kazanmak gibi çeşitli konularda okunacak dua ve yapılacak tılsımlar hakkında bilgiler verir. Özellikle hastalıkların tedavisine yönelik bu bilgilerden dolayı Atarvaveda’nın haklı olarak Ayurveda denilen geleneksel Hint

¹ Türkçe’de “Budizm” olarak yazılan bu kelimeyi lisans eğitimimde kendisinden dersler aldığım hocam büyük Hindolog Prof. Dr. İnci Macun’un bize üzerine basa basa öğrettiği gibi yani; “Buddhizm” olarak yazacağım.

² Ali İhsan Yitik, “Vedalar”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yay., C. 42, İstanbul 2012, s. 593-594.

tibbinin kaynaklarından biri olduğu kabul edilir³. Kronolojik bakımdan diğer vedalardan oldukça sonra oluşturulduğu kabul edilen Atarvaveda, tıpkı Yacurveda ve Samaveda gibi, dinî ayin ve törenlerde okunan dua ve yakarışları da içeren bir ilâhiler koleksiyonudur. 730 ilahilik bir külliyat olan bu eser hekimlik, halk inançları ve büyücülük gibi inanç ve uygulamaları kapsadığından dolayı Atharvaveda'ya “grhyasutra” yani “ev kitabı” adı da verilmiştir ve dönemin inançlarını yansıttığı için eşsiz öneme sahiptir⁴.

Sağlık, dünya üzerindeki cinsi ırkı ve milleti ne olursa olsun tüm insanların ortak amacıdır. Tıp ise bu yüzden bütün toplumları ilgilendiren bir bilimdir. Sağlıklı bir beden ve zihne sahip olmak herkesin arzu ettiği bir durumdur. Ancak öncelikle sağlıklı bir beden gerekir ki sağlıklı bir zihin oluşsun. Bu yüzden eski Hint toplumunda ayurveda tıbbı hem fiziki sağlığı hem de yogalar, mantralar ve meditasyonlarla zihin sağlığını kapsar. Rigveda döneminden yani M.Ö 1500'den itibaren varlık gösteren geleneksel Hint tıbbı olan Ayurveda, daha sonraki dönemlerde Cainizm ve Budizm gibi dinleri de etkilemiştir. Eski Hint kültüründe önemli yere sahip olan Ayurveda tıbbı, canlıların fiziki ve ruhsal sağlığını kurtararak kurtuluşa ulaştırmayı amaçlayan Budizm ile birleşmiş ve dinî bir değer haline gelmiştir. Buddha tıbbi teori ve uygulamaların farkında olduğu için bu tıbbın öğrenilmesini ve uygulanmasını desteklemiştir. Bu ise dönemin ünlü cerrahlarından olan Jivaka'ya⁵ sormuş olduğu sorulardan anlaşılmaktadır. Buddha ayrıca klâsik Ayurveda tıbbının tedavi yöntemlerinin Buddhist rahipler tarafından öğrenilmesine de müsaade etmiştir. Budizm ile harmanlanan Ayurveda tıbbı, bu din sayesinde geniş coğrafyalara yayılmış ve bu kez de yayıldıkları yerlerin kültürleriyle de kaynaşmıştır. Mahayana mezhebinin yayıldığı alan dairesinde olan Doğu Türkistan'daki Uygurlar da buna dahildir⁶. Uygurlar, IV ve V. Yüzyıldaki Geç Dönem Hunları gibi kutsal metin çevirileriyle oldukça yakından ilgilenmiş, sonra pek çok Buddhist eseri kendi dillerine çevirmişlerdir⁷. Buddhizmde de bedensel ve zihinsel sağlık temel amaçlardan biridir. Buddhizmin kurucusu olan Siddartha Gautama Buddha henüz gençken babasının güvenli sarayının dışına çıktığında hayatında ilk kez sırasıyla yaşlı, hasta, ölü ve bir dilenciyle karşılaşmış ve büyük şaşkınlık ve üzüntü yaşamıştır. Durmadan aklına takılan sorulara cevap bulamayınca güvenli hayattan vazgeçerek dış dünyaya hayatın gerçeğini aramaya gitmiştir. Altı yıl sonunda hayatın dört gerçeğini bulmuştur. Bu gerçekler “ıstırap, ıstırapın nedeni, ıstırapın ortadan kaldırılması ve huzurlu hayat” tır. Buddha bu dört gerçeği bulduktan sonra canlıları huzurlu ve sağlıklı yaşama kavuşturmak istemiştir. Böylece Buddhizmde Buddha bir “hekim” olarak gösterilmiş ve *Bhaişajyada*, *Bhaişajyarağa* gibi adlarla anılmıştır. Yukarıda bahsettiğimiz dört gerçek ise Ayurveda düşüncesiyle ilişkilendirilmiş ve canlının bedenini ve zihnini etkileyen unsurların ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Böylece

³ Ali İhsan Yitik, Hammet Arslan, “Vedalar Kaynağı Üzerine”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 1, Nisan 2011, s. 234.

⁴ Kürşad Demirci, *Hinduizm'in Kutsal Metinleri Vedalar*. İşaret Yayınları: İstanbul 1991, s. 44.

⁵ Jivaka Hindistan'ın en eski doktorlarından biri olup Kral Bimbisara ve Buddha'nın özel doktorudur. Ayrıca Kral Bimbisaranın evlatlığıdır. Taxila Üniversitesinde tıp eğitimi görmüş ve tıbbi bitkiler üzerinde uzmanlaşmıştır. *Buddhist Approach to Harmonious Families, Healthcare and Sustainable Societies*, Edit: Most Ven Thich Nhat Tu, Most Ven Thich Duc Thien, Hong Duc Publishing House, Hanoi, 2019, s: 294.

⁶ Hacer Tokyürek, “Eski Uygurcada Ayurveda Tıbbı ve Beş Unsur”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24/Güz, 2014, s. 237-239.

⁷ Tilla Deniz Baykuzu, “V. Yüzyılda Hunlar ve Budhizm”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/34, 2007, s. 193-214.

dinî bir ilim haline dönüşen Ayurveda tıbbı, Buddhizmi benimseyen Çin, Tibet ve arkasından Uygur toplumunu da etkilemiştir. Çoğunluğunu çeviri metinler oluşturan Eski Uygur Türkçesi metinlerin geneli Buddhist sutralardır ve bu sutraların içinde de Ayurveda tıbbıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Bulunan Uygurca Buddhist kutsal metinlerinden biri de Bhaisacyaguru Sutradır. Bu metinlerde Bhaisacyaguru'nun adı Uygurca olarak “*Ot berteci Bodisatav*” (Bhaisacyada) veya “*Ot Eligi Bodisatav*” (Bhaisajyaraja) olarak geçer⁸.

Bhaisacyaguru hakkında yazılmış sutranın adı *Bhaisacyaguru vaiduryaprabha*'dır. Çincesi “Yao-she Liu-li Kuang-ju-lai 藥師瑠璃光如來”olan bu sutranın Sanskrit dilindeki orijinali henüz bulunamamıştır. Elimizde bugün sadece Çinceye olan tercümesi vardır ve Paul Pelliot tarafından keşfedilmiştir. Bu sutrayı ilk kez Hintli rahip Dharmagupta 達摩笈多 615 yılında Çin'in başkenti Ch'ang-an'da çevirmiş, ardından ünlü Buddhist rahip Hsüen Tsang da Hac yolculuğunda bugünkü Afganistan topraklarındaki Mahasamgika manastırını ziyaretinde bu sutranın Sanskrit dilindeki orijinalini gördüğünü aktarmıştır. Neticede 650 yılında bu sutrayı Çinceye ikinci olarak Hsüen Tsang “*Bhaisajyaguru-vaidurvaprabha-apurvapranidhana*” adıyla çevirmiştir. Yine T'ang döneminde Çinli rahip Yijing 義淨 (635-713) tarafından üçüncü kez tercüme edilmiştir ve adı “*Saptatathcgatapurvapranidhanaviseṣa*”dır. Son olarak Mançuların Qing Hanedanlığı imparator Ch'ien Lung döneminde yazılmış olan Tripitaka 乾隆大藏經 (Qianlong Dazangjing) içinde bu üç çeviri de bulunmaktadır⁹.

Buddhizmde doğu ve batı olmak üzere iki cennet vardır. Bu saf topraklarda bolca şefkat, anlayış varken hiçbir problem yoktur. “Sukhavati” olarak adlandırılan *Batı Cennetinde* Amitabha Buddha, Avalokiteshvara ve Tara bulunurken “Abhirati” veya “Vaiduryanirbhasa” yani “Lapis Lazuli Cenneti” adı ile anılan Doğu Cennetinde ise Şifacı Buddha Bhaisacyaguru bulunur¹⁰.

Buddhist ikonografide Bhaisacyaguru çok özel bir şekilde tasvir edilir. Bazen Bhaisacyaguru'nun kendisi lapis rengi, ya da altın rengi olabilir ama her zaman lapis rengi ile çevrilidir. Neredeyse her zaman bir lapis sadaka kâsesi ya da ilaç havanı tutar, genellikle sol eli kucığında durur. Avuçları karşıya doğru açıktır. Buna “Varada Mudra” denir ve bu duruş, dualara cevap vermeye veya nimetler vermeye hazır olduğunu gösterir. Tibet sanatında ise bazen kâseden bir Kara Halile (Terminalia Chebula) bitkisinin çıktığı görülür. Kara Halile tıbbi özelliklere sahip olduğu düşünülen erik benzeri bir meyve taşıyan bir ağaçtır¹¹. Bu bitki mide hastalıklarına, şeker hastalığına faydalı özellikle kan şekeri düşürücü, damar büzücü etkisi vardır ve ayrıca çoğunlukla hemoroid tedavisinde kullanılır. Terminalia Chebula, geleneksel ilaçlarda kullanılan ılımlı bir ağaçtır. Yaşlanmayı önler ve uzun ömürlülük sağlar, ayrıca

⁸ Tokyürek, s. 237-239.

⁹ Xiaorong Li, 李小榮, “Lun Sui-Tang, Wudai Zhi Song Chu de Yao Shifo Xinyang 論隋唐五代至宋初的藥師信仰”. *Pumen Xüebao 普門學報* 2002,1-26; Paul Pelliot, “Le Bhaisajyaguru”, *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*, Tome 3, 1903, 33-37.

¹⁰ Mei-wen Su, 蘇美文, “Lun Dalu Mingguo Shiqi Yaoshi Fo Famenzhi Xin Quan Ci Yu Hongyang 論大陸民國時期藥師佛法門之新詮釋與弘揚”. *Zhonghua Kezhi Daxue Xuebao 中華科技大學學報* 63: 2015, 51-88.

¹¹ <http://www.mmh-mms.com/downloads/mp21terminaliachebula.pdf>, Erişim Tarihi: 5.05.2020.

bağışıklık kazandırır ve hastalığa karşı vücut direnci artırır. Bunun yanısıra tüm dokular üzerinde yararlı bir etkiye sahiptir¹².

Şifacı Buddha'nın yarı değerli taş lapis lazuli ile ayrılmaz bir birlikteliği vardır. Çin kültüründe daima batıyı, yani Batı Türkistan'ı çağırıştırır. Ayrıca bu bölgeden geçen birçok ünlü seyyah bu değerli taştan söz etmiştir. Örneğin Marco Polo Lapis lazulinin Bedahşan'da bol miktarda çıkartıldığını çok güzel bir mavisini olup kumaş boyamada kullanıldığını aktarır. Bedahşan'ın bazı dağlarında mavi rengin yapımında kullanılan taşların en iyisi bulunur¹³. Bu taş genellikle altın renginde pirit¹⁴ içeren, bir koyu mavi taştır ve en çok Afganistan'da, İran ve çoğunlukla Doğu Asya'da çok ender bulunan ve çok değerli olan madendir. Antik dünya boyunca lapis'in mistik bir güce sahip olduğuna inanılırdı. Özellikle de Doğu Asya'da, genellikle iltihap veya iç kanamayı azaltmak için iyileştirici güce sahip olduğu düşünülmüştür. Buddhist ikonografisinde, lapis lazuli rengi neredeyse her zaman Bhaisacyaguru imgesine dâhil edilir. Genellikle resim fresk ve heykellerde Lotus çiçeğinde bağdaş kurmuş mavi bir Buddhadır. Sol elinde Lapis Lazuli'den yapılmış bir ilaç havanı (patra) bulunur ve bu havan etrafa mavi ışık yayar. Diğer elinde ise bazen bir çiçek, bazen bir khakkara taşırken (Bkz. Resim 1) bazen de sağ elinde hiçbir şey taşımaz¹⁵.

Khakkara (Sapayi¹⁶) metalden yapılmış uzun bir asadır ve tepe kısmında bir daire şeklinde bir motif bulunur. Bu dairenin sağ ve solunda ise küçük halkalar bulunur. Rahipler bunu yürürken kullanırlar ve bazen alt ucunu yere vurarak bazen de üstteki halkaları sallayarak ses çıkartırlar. Bu yöntemle yolculuklarında yolda rastlayacakları yılanları korkutup kaçırabilirler. Ayrıca yemek dilenirken onların adetlerine göre evlerin kapısını çalmak olmaz, geldiklerini khakkarayı sallayıp çıkarttıkları sesle haber verirler. Asa çobanın elinde hayvan otlatırken kullandığı bir araç, yaşlıların veya uzun yol kateden yayaların elinde bir destek ve silah, şaman ve büyücünün elinde sihri alet, kral veya hükümdarların elinde ise otorite ve güç simgesi olarak kabul edilmiştir. Asanın destek ve silah olarak kullanımı öncelikle Hint ikonografisinde kendini gösterir. Asa pek çok ilahın, özellikle de ölümler krallığının muhafızı olan ilah Yama'nın elinde bir

---

¹² Hindistan, Myanmar, Bangladeş, İran, Mısır, Türkiye, Çin vb. yerlerde yetişir. Hindistan'da yaprak dökken ormanlarda yetişir. Uzunluğu 30 metreye, gövdesinin genişliği 1 m.ye kadar genişleyebilir. Meyvesi ise 3-5 cm uzunluğunda olur ve 2-3 cm. genişliğindedir. Siyahımsı boyları çizgi şeklinde girintilidir. Terminalia chebula sadece Hindistan'da değil, diğer Asya ve Afrika ülkelerinde de kullanılan popüler bir geleneksel tıp bitkisidir. Anti-bakteriyel, anti-viral, anti-fungal, anti-kanseröz, antiülser, anti-mutajenik, yara iyileştirici faaliyetler vb. bulaşıcı maddeler için birçok Ayurvedik formülasyonun hazırlanmasında yaygın olarak kullanılır. Cildin kronik ülserleri, leucorrhoea, pyorrhoea ve mantar enfeksiyonları gibi hastalıklara iyi gelir. Meyve kabuğu ve yaprakları, tıbbi uygulama için en çok kullanılan kısımdır. Dışkı sıklığını artırır ve bağırsakları tamamen tahliye etme özelliği vardır. Dinesh M. D., Soorya T. M., Vismaya M. R., Divya Janardhanan, Atira T. P., NĪDHĪ K.B. and AJEESH. P.P., "Terminalia Chebula A Traditional Herbal Drug-A ShortReview", *International Journal of Pharmaceutical Science Invention*, Vol. 6, Issue 2, New Delhi, February 2017, p. 39.

¹³ Marco Polo, *Kubilay Han'ın Sarayında Bir Venedikli Marco Polo Seyahatname*, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2017, s. 84.

¹⁴ Pirit, sarı-metalik bir parlaklığa sahip olan ve iletken özelliğe sahip olan bir demir sülfürüdür.

¹⁵ Damien Keown, *A Dictionary of Buddhism*, Oxford University Press, 2004, s. 31.

¹⁶Şamanların kullandığı ritmik sesler çıkartan bir alettir. Farsça "Safai" kelimesinden gelir. Kazaklarda "Asatayak", Uygur ve Özbeklerde "Safai", Kırgızlarda "şıldırak", Japonlarda ise "sakujo" isimleriyle bilinirler. Amanova Roza Aslanovna, Mukhambetova Asiya Ibadulayevna, Dzhanseitova Svetlana Sattarovna, "Sacred Functions of Musical Instruments in the Creative Syncretism of Shamanistic Ritua" *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, vol. 10, No. 2, 2008, s. 47.

silah, Vamana'nın elinde ise bir bastondur. Yani Budist rahibin asası olan khakkara hem baston hem de bir savunma aracıdır. O bir taraftan manastır hayatının sembolü bir taraftan da kötü ruh ve ifritleri kovma aracıdır. Ruhları cehennemden kurtarmak ve varlıkların zararlarını gidermek için kullanılırlar¹⁷.

Hipokrattan yani M.Ö 460 yılından bu yana batılı hekimler meslek ahlakı ve prensipleri vurgulamak için yemin ederler. Baisacyaguru ise bundan 100 yıl daha önce bir hekim olarak bu dünya ve kendi cenneti olan Vaiduryanirbhasa” yani “Lapis Lazuli Cenneti”nde uygulayacağı 12 yemini ortaya koymuştur.

1. Bütün canlılara bu sonsuz ve sınırsız dünyada vücudumun parlayan ışıklarını saçarak, onları cehaletten kurtarıp, öğretilerimle merak uyandırmaya yemin ederim. Bütün canlılar benim gibi mükemmel bir mevki ve karaktere, dürüst bir akıl ve ruha sahip olup en sonunda Buddha gibi aydınlığa erişeceklerdir.

2. Bütün canlıların aydınlığa ve bilgeliğe ulaşması için vücudumun bir kristal gibi saf ve kusursuz ışıklarının her bir köşeyi aydınlatacağına yemin ederim. Merhametin kutsallığıyla bütün canlılar ruhsal güç ve bedensel enerjiyle kuvvetlendirilerek doğru yolda hayallerine ulaşacaklardır.

3. Bütün canlıların ihtiyaç duydukları tükenmez şeyler için sınırsız bilgelik vereceğime ve maddi duygulardan kaynaklanan tüm acı ve suçlardan arındıracağıma yemin ederim. Giyim, yiyecek, yaşam alanı ve ulaşım ne kadar gerekli de olsa akıllıca kullanılmalıdır. Birlikte refah bir yaşam için öz tüketimin yanı sıra geriye kalan her şey paylaşılmalıdır.

4. Yanlış yoldan geri dönerek doğruluk yolunda ilerlemeye başlayanlara önderlik edeceğime yemin ederim. Düzelmeleri ve Buddha'nın yoluna dönmeleri ile aydınlanmaları mümkün olacaktır.

5. Ruhsal temizlik ve ahlaklı davranış için tüm akılcı canlılara, kaideleri yerlerine getirmelerine imkân tanıyacağıma yemin ederim. Yeniden bir suç işlediklerinde veya ihlal ettiklerinde tövbe etsinler. Yanlışlarından dolayı büyük pişmanlık duyup dualarını aksatmamaya yemin ederek Buddha'ya olan inançlarını sağlamlaştırmaya, bağışlayıcılığın ışıklarına sığınarak kaybolmuş olan ahlak ve saflıklarını geri kazanacaklardır.

6. Fiziksel engelleri ve hastalıkları olan bütün canlıları zihinsel ve bedensel sağlık ile kutsayacağıma yemin ederim. Buddha'ya sadakatlerini sunan herkes kutsanacaktır.

7. Hasta ve fakir olanların tüm acılarını dindireceğime ve yoksulluklardan kurtaracağıma yemin ederim. Hasta iyileştirilecek, yardıma muhtaç olana ve fakirlere yardım edilecek, desteklenecektir.

8. Acı çeken ve işkence gören kadınlara yardım ederek insanlara (erkeklerle) dönüşmesinde yardım edeceğime yemin ederim. Adımı işittiklerinde saygı gösterip dua edenlerin dilekleri kabul edilecek ve en sonunda Buddha mertebesine ulaşacaklardır¹⁸.

¹⁷ Ömer Faruk Harman, “Asa”, TDV. *İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, C. 3, İstanbul 1991, s. 449.

¹⁸ Bhaisacyaguru bu kadınların ölümünden sonra Sukhavati yani Batı Cennetinde yeniden doğmalarına yardımcı olacaktır.

9. Bütün canlıları karanlık düşüncelerden ve onun hâkimiyetinden kurtaracağıma (özgürleştireceğime) yemin ediyorum. Onların ışık yolunda ilerlemelerine önderlik edip doğruluk ve onur aşılacağıma; böylelikle Buddha'nın yolunda ilerleyeceklerdir.

10. Gönülden tövbe eden mahkûmları ve afetzedeleri (mağdurları) koruyacağıma yemin ederim. İçtenlikle davrananlar üstün güçlerimle kutsanıp ızdıraplardan kurtulacaklardır.

11. Açlıktan muzdarip olanları ve aş için hırsızlık yapanları (suç işleyenleri) kurtaracağıma yemin ederim. İsmimi işittiklerinde sadakatle değer verenlere Dharma'nın faydalarını göstereceğim ve en güzel yemekleri lütfedip huzurlu ve mutlu bir hayat sunacağım.

12. Yoksulluktan acı çekenleri, gece gündüz sivrisinek ve arılardan muzdarip olanları kurtaracağıma yemin ederim. İsmimle karşılaştıklarında samimiyetle değer verip erdemlerini Dharma ile güçlendirdiklerinde dileklerine ulaşacaklardır¹⁹.

Türk tıbbına ve Buddhist tıpla ne gibi etkileşim yaşadığına bakacak olursak İslam öncesi Türklerde hastalıkları tedavi etme işi kamların işlerinden biriydi. Kutadgu Bilig'e göre kamlar otacı olarak adlandırılırken, DLT'de ise Kaşgarlı Mahmut, sağlık terimleri olarak “em”, “ot” (ilaç); “Atasagun”, “emci”, “otaçı (hekim, ilaç yapan adam, eczacı) gibi kelimelerin anlamlarını vermiştir²⁰. Eski Türkçede hekim karşılığında kullanılan terimler “otacı”, “emci” ve “Atasagun” dur. Bu kelime ota- fiilinden türetilmiştir ve “şifalı bitkilerle tedavi etmek” anlamına gelir. Karahanlı, Selçuklu, Çağatay hanlıkları, Osmanlı ve hatta Yuan Hanedanlığı döneminde bile kullanılmıştır²¹.

Göktürkler döneminde Belh ve Buhara şehirleri bir Buddhist merkezi haline gelmiş; 630'larda buraları ziyaret eden Çinli Buddhist hacı Xüanzang 玄奘630 yılında Toharistan'daki Türk ordusunun küçük başkenti olan Belh şehrinde Hinayana mezhebine inananların 100 kadar tapınağına, viharalara ve rahiplerine rastladığını söylemiştir²². V. yüzyıl Çin kaynaklarında Buhara'nın merkezi Nûmickes'ten (Bûmickes) “Numi”olarak söz edilir. Buhara adı ilk defa “Pu-ho 捕喝” şeklinde Çinli seyyah Xüanzang tarafından kullanılır. Bu kelimenin Sanskritçe “vihara” kelimesinden türemiş olması da mümkündür. Belki de Nûmickes şehrinde kurulan bir “vihara” (manastır) dolayısıyla şehre bu ad verilmiştir²³. M.Ö. III. yüzyıldan, Asoka devrinden beri hayrat olarak inşa edilen külliyele Türkçe “buyan” veya “vigar” denir ve Buddhist rahiplere, Türkçe adı ile “toyun”lara ve yolculara barınma imkânı sağlardı. Aynı zamanda, “Buyan”larda, hem toyunlar, hem rahip olmayan öğrenciler dini eğitim görürdü. Örneğin V. yüzyılda yaşayan ve Güney Hunlarının ardıllarından olan Kuzey Liang 北凉 devletinin yöneticilerinden meşhur alim An-yang Beyi 安阳侯 Chü-ch'ü Ching-sheng 沮渠京聲 Hotan şehrindeki Gomati viharasında eğitim görmüştü²⁴. Toharların büyük ordası olan Kunduz şehrinde de bir vihar bulunuyordu ki sonradan buradan çok sayıda plastik eser çıkarılmıştır. Doğu Türkistan Kaşgar şehri civarındaki

¹⁹ <http://www.fotuoazhengfa.com/archives/35356>, Erişim Tarihi: 5.05.2020.

²⁰ Fahri Dağı, “İlk İslami Metinlerde (Kutadgu Bilig, Divanü Lügati't Türk, Atabetül Hakayık; Divan-ı Hikmet) Halk Hekimliği”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 5, Sayı 53, Eylül 2017, 252.

²¹ Recep Toparlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK. Yayınları, Ankara 2003, s. 206.

²² Kirilen bunlara “sanga” demektedir. Gürhan Kirilen, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 74.

²³ Ramazan Şeşen, “Buhara”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, C. 6, İstanbul 1993, s. 363.

²⁴ Emel Esin, “Farhar-ı Halluh (Karluk Budist Sanatı)”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 18, 1976, 83-86.

Buddhistviharlar; Kurgan Tim Stupa, Kızıldere ve Küçüktepe'dedir. Tumuşuk'ta Üç Merven, Eski Şehir ve Tegürmen'deki külliyele de Pelliot'a göre birer "vihar", "vihara" ya da diğer bir deyişle "Farhar"dı. Karluk-Tarduş bölgesi olan Vahş Vadisinde bulunan Aşina Tepe (Ajina-tobe)'de de büyük bir vihar bulunmaktaydı. Ayrıca Karluk döneminde başkentleri olan Kağan-stupa (Beşbalık) Şehrinde 637 yılında iki büyük vihara yapıldığı bilinmektedir²⁵. Hatta ünlü Bermeki ailesinin de Belh şehri yakınlarındaki Nava Vihara (Nevbahar) adlı tapınakta rahip olarak görev yaptığını görmekteyiz²⁶.

Buddhizmde M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren hayrat olarak inşa edilen bu külliyele, öncelikle Budist rahiplere ikametgâh ve yolculara barınak teşkil ederdi. Bu külliyele aynı zamanda dini kültür eğitimi almak isteyenler için eğitim kurumları idi. Bilindiği üzere keşişler manastırlarda belirli bir disiplin içerisinde kutsal metinleri okuma, kopyalama ve araştırma çalışmalarını da yürütürdü. Bu konuda Buddhist viharalar önemli öğrenme merkezleri olmuştur. Keşişler normal halkla da ilişki içerisinde olup inanırlara çeşitli dinî hizmetler yanında eğitim, sağlık ve tarım gibi alanlarda da yardımcı olur, inanmayanlara ise tebliğ faaliyetlerinde bulunurlardı²⁷. Uygur Budist külliyelelerinde hekimlik de öğrenilebildiği ve icra edildiği Bezeklik Külliyesinde 9–13 yüzyıllardan Hekimlik Boddhisatvası'na tahsis edilmiş mabetler ile Uygur tıbbi metinlerinde otaçı hakkında verilen bilgilerden anlaşılmaktadır²⁸. "İnsanın zamanını rahatça geçirebileceği bir yer, tapınak" anlamını taşıyan "Vihar" kelimesi bu yüzden aynı zamanda Buddhist hastane anlamını da taşımaktadır. Ünlü araştırmacı A. Von Le Coq tarafından bulunan XIII. yüzyıla ait Uygur vakfiyelerinden²⁹ birisinin tıp okulu olduğu tespit edilmiştir³⁰. VII ve VIII. Yüzyıllara ait Doğu Türkistan'daki Murtuk, Akbeşim Viharaları ile Tacikistan'daki Aşina-tepe (Ajina-topa) viharaları eski Uygur evi planında olup haç şeklinde ve dört eyvanlıdır. Daha sonraki yüzyıllarda Türkler bu yapıyı korumuş, din değiştirmiş bile olsalar Türk Hakanlığı (Karahanlılar), Gazneliler ve Selçuklular döneminde saray, kervansaray, medrese, cami ve hastanelerde Buddhist yapı olan "Vihara"ların planına sadık kalmışlardır³¹.

V. yüzyıldan beri Kuzey Liang Hunlarının Türk ch'an-yü, hatun ve tiginlerinin ve diğer Türk beylerinin, Buddhist abideler ve tapınaklar yaptırdıkları bilinmektedir. Bunlardan günümüze gelebilenler Dunhuang ve Turfan Bezeklik Bin Buddha Mağaralarıdır. 767, 768 yıllarında yapılan Koço ile 983'de yapılan Sengim Viharaları'nın ise Türkçe, Çince ve Tibetçe metinlere göre, Türkler tarafından ve Türk sanatkâr ve işçilerine yaptırıldığı şüphe götürmemektedir. Uygurca "otacı bakşı" teriminde yer alan "bakşı" kelimesi, "otacı bakşı"nın sıradan bir hekim olmadığını, aynı zamanda manevi bir yönünün de bulunduğunu yani bir rahip olduğunu göstermesi

²⁵ Esin, "Farhar-ı Halluh...", s. 82.

²⁶ Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekiler", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, C. 5, İstanbul 1992, s. 517.

²⁷ Şinasi Gündüz, "Keşişlik", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, C. 25, Ankara 2002, s. 323.

²⁸ Ali Haydar Bayat, "İslam Öncesi Orta Asya Türk Dünyasında Tababet", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 3, Ankara 2002, s. 449-459.

²⁹ Buddhist vakıflar için bkz. Walter RUBEN, "Buddhist Vakıflar Hakkında", çev., Meliha Torkak, *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, s. 173-181.

³⁰ Arslan Terzioğlu, "Selçuklu Hastahaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri", *Malazgirt Armağanı*, TTK. Yayınları, Ankara 1972, s. 56-60.

³¹ Arslan Terzioğlu, "Türklerin Orta Asya ve Hindistan'da İnşa Ettikleri Hastaneler" VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. 2. Ankara 1981, s. 806.

açısından dikkat çekicidir. Yani otacı bakışlar, tapınaklarda hem Buddhizmi öğreten hem de bunun yanı sıra hekimlik de yapan, halkın sağlık ile ilgili gereksinimlerini karşılayan kişilerdir. Gerek Uygur metinlerinde “otacı bodistv” (hekimboddhisatva) ve “otacı bakışlar,” yani hekim rahipler hakkındaki bahisler, gerek Bezeklik Bin Buddha Mağaralarındaki Bhaisacyaguru’ya, yani hekimlik Boddhisatvası adına yapılan tapınaklar, buralarda hekimlik de öğrenildiği ve icra edildiğini ortaya koymaktadır³². VI. yüzyıldan itibaren Türk coğrafyasına giren Bhaisacyaguru inancını bölge halkı “hasta iyileştiren bakışı” olarak nitelendirmiştir. Uygur metinlerinde rastlanan “İgligyatgu ev” (Hastalık için yatılan ev) ibaresi ise açıkça viharalardaki hastanelerin varlığını göstermektedir. Türkler İslamiyet’e geçtikten sonra İslami tıp da etkili olmaya başlayınca artık otacılık profesyonel bir kimlik haline gelmiştir³³.

VIII-XIII. yüzyıllarda Doğu Türkistan’daki Uygurlarda otacı bakışlık yapan Buddhist rahipler vardı. Bunlar Buddhist tıp metinleri ile Çince metinleri tercüme ediyorlardı. Onlara göre insanlar iki temel prensipte ele alınır; “aydınlık yaşayan kutsal ruh” yani “Yaruk Yaşuk Töz” ile “silik ve soğuk beden” yani “et töz”. Bu prensibe göre bu ikisi beş elementi ortaya çıkartır. Elementlerin dengede olması sağlıklı olmayı getirirken dengenin bozulması hastalık sebebidir. Altun Yaruk Sudur’a (SuvarnapraphasaSutra) 金光明經göre hasta ağırlaştığında sağlıklıyken avda öldürdüğü hayvanları görür. Budist Türk literatüründe ise kötü ruhlar (demon) hayvan kafalı insan vücutludur. Bu yüzden hastanın hayvan görmesi hayra yorulmaz. Bunun sebebinin bir önceki hayatında günah işlemiş olmasıdır. Bu durumda bu kişi hem fiziksel hem de ruhsal tedavi görmelidir. Hekim rahip bu hastanın fiziki tedavisinin yanında ayrıca bir kam gibi doğaüstü güçleri de defederek hastanın iyileşmesini sağlar. Otacı bakışlar yani hekim rahipler eğer bu işi tamamen karşılıksız yaparlarsa dini açıdan yükselirler. Buddhist inancına göre en büyük hekim yani “üzeliksiz³⁴ Otaçılar Eliği” Sakyamuni’dir³⁵. Çünkü önceki hayatında bir hekimdir. Onun ardından Doğu Cenneti Buddhası Otaçılar Eliği Bhaisacyaguru ’dur. Bu sıralamada Bhaisacyaguru dan sonra hastanelerden sorumlu olduğuna inanılan Avalokitesvara³⁶’dır. Bunların haricinde birçok Hekim Boddhisatva bulunur³⁷ ancak Türkçe metinlerde sadece “Ot berteci

³² Esin, “Farhar-ı Halluh...”, s. 82.

³³ Esin, “Otacı Notes on Archaeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Science”, *I. International Congress On The History Of Turkish-Islamic Science and Technology*, İstanbul 14-18 September 1981, s. 11.

³⁴ “Aralıksız, daha iyi, en üstteki” anlamına gelir. Ülkü Polat, “Eski Uygur Türkçesinde İsim Cümleleri”, *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, 2017, s. 238.

³⁵ Buddha’nın gerçek adı Gautama Şakyamuni’dir. Şakyamuni, “şakya” ve “muni” kelimelerinden oluşur. Muni “pir, üstat, âlim, hekim” gibi anlamlara gelir. Şakya veya Sakya ise, M.Ö. altıncı yüzyılda günümüzdeki Nepal’in güney kesiminde yaşadığı düşünülen bir kabilenin adıdır. Buda’nın bu kabilenin bir mensubu olarak doğduğu kabul edilir. Dolayısıyla “Şakyamuni” ifadesi “Sakaların hekimi, Sakya kabilesinin/ırkının bilgini” gibi anlamına gelir. Cemil Kutlutürk, Hilmi Ömer, “Budda’nın Dinler Tarihi Disiplinine Katkısı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, Cilt: XIX, Sayı: 36, Aralık 2017, s. 153.

³⁶ Avalokitesvara Buddhizmin Mahayana Mezhebindeki Boddhisatvalardan biridir ve merhameti temsil eder.

³⁷ Bunlarda sekiz Boddhisatva önemlidir. Manjusri, Avalokiteşvara, Mahasthamaprabta, Akşayamati, Ratnacandra, Bhaisajyaraaja, Bhaisajyasamudghata ve Maitreya. Hasta kişi ölümlerinde Bhaisajyagurunun adını anarsa bu sekiz Boddhisatva dehal gelerek onu Doğu cennetine götürür. Lokesh Chandra-Nirmala Sharma, *Buddhist Paintings of Tun-huang in TheNational Museum New Delhi*, NyogiBooks, 2012, New Delhi, s. 99.

Bodisatv (ilaç veren Bodisatv)”, Yikig³⁸ Emletici Bodisatv (Hastalık tedavi eden Bodistv)” ve Otacı İliği (Eliği) Bodisatv (Hekim Kralı Bodisatv)” isimlerine rastlamaktayız. Buddha ve Boddhisatvaların ibadet eden hallerinin resimleri ve altların adeta bir muska olduğuna ve hastalıkları tedavi sürecinde destekleyici, kötü ruhlardan koruyucu olduğuna inanılırdı. Genellikle Doğu Cenneti tasvirleri Mandala kompozisyonunda³⁹ olup merkezde betimlenen Bhaisacyaguru’nun çevresinde dairesel olarak genişler. Bhaisacyaguru genellikle tapınağın doğu duvarına beril taşı kakma yöntemiyle yapılır. Katılımcılar ise onun etrafında hiyerarşik bir düzene göre yer alırlar⁴⁰.

Alman heyeti tarafından Turfan Ekspedasyonu sırasında alınıp Berlin Müzesine getirilen ancak II. Dünya Savaşı sırasında bombardımandan dolayı yok olan Turfan Bezeklik Bin Buddha Mağarası 8 numaralı mağaradaki “Bhaisacyaguru Cenneti” tasviri freski Emel Esin hoca tarafından fotoğrafı üzerinden incelenip yayınlanmıştır. Biz makalemizde henüz işlenmemiş, okuyucuya açılmamış birkaç tasviri daha işleyeceğiz.

Aurel Stein Koleksiyonunda olup bugün Hindistanda’ki Yeni Delhi Ulusal Müzesinde bulunan Dunhuang Mogaoku Bin Buddha Mağaralarında bulunan “Bhaisacyaguru Cenneti” tasviri VII-VIII. yüzyıla tarihlenir ve (Bkz:2 Resim) ipek bir kumaş üzerine yapılmıştır. Ortada Bhaisacyaguru kendi cennetinin tam ortasında bir lotus üzerinde oturmaktadır. Sağ eli korkusuzluğu simgeleyen Abhayamudra pozisyonunda olup sol elinde ise bir eczacı havanı tutmaktadır. Ona sağ ve solunda olmak üzere iki boddhisatva ve iki rahip yer almaktadır. Hepsinin halesi vardır. İki rahibin arkasında birer Sakyamuni müridi oturmaktadır. Bunlardan yaşlı olanı Mahakasyapa, genç olanı ise Ananda’dır. Bhaisajyaguru Cenneti günahlardan arınmış bir cennettir ve Lapis Lazuli gibi lacivettir. Sağındaki Boddhisatva “Gün Işığı İyi Sağlık Boddhisatvası (Suryaprabha)”, Solundaki ise Candraprabha yani “Ay Işığı Boddhisatvası”dır. Her ikisi de ikişer rahip yardımcısıyla oturmaktadır. Dördü sağda dördü solda olmak üzere ünlü sekiz otacı Bodisatvların tasviri vardır. Resmin tamamında ise toplam on altı adet Boddhisatva bulunur. Ortada mavi saçlı iki hanım diz çökmüş çiçek sunmaktadırlar. Haleleri bulunmadığından henüz “devi” olmadıklarını anlıyoruz. Onlarında altında bir platform üzerinde altı müzisyen ve bir dansöz görülmektedir. Hemen altında ise Çimbal çalan insan baş ve kollarına sahip efsanevi kuş “Kinnara Kuşu” görülür. En altta ise Bhaisacyaguru’nun 12 yeminin korumakla görevli keskin bakışlı on iki Yakşa general⁴¹ tasviri vardır. Bhaisacyaguru inancına göre dokuz korkunç ölüm vardır. Bunlar doktora gidememek, şamanlar tarafından cin çıkarma ayini yaptırmak, ava, şaraba ve kadına düşkün olup cin tarafından ele geçirilmek, yanmak, boğulmak, yırtıcılar tarafından yenilmek, uçurumdan düşmek, büyüünün etkisine girmek veya zehirlenmek, açlıktan veya susuzluktan ölmektir. Eğer kişinin kaderi, maddi durumu ve iradesi kötüyse böyle ölmek için Vaiduryaprabha Bhaisacyaguru ’nun

³⁸ “Yiig” veya “yig” kelimesi Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde “hastalık, dert, illet” anlamına gelir. Toparlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s. 323.

³⁹Mandala, Sanskritçe “daire, çember” anlamındadır. Budizm’de ruhsal açıdan evren’i sembolize eden kompozisyonlara verilen isimdir.

⁴⁰ Esin, “Otacı Notes on Archaeology...”, s.13.

⁴¹ Bu generallerin isimleri kesin olmamakla birlikte şöyledir: General Kumbhira, General Vajra, General Mihira, General Andira, General Anila, General Sandila, General Indra, General Pajra, General Makura, General Sindura, General Catura ve General Vikarala. Bkz. Hsing Yun, *Sutra of Medicine Buddha with an Introduction Comments and Prayers*, Buddha’s Light Publishing, 2005, CA, USA, s. 35.

ayinlerini yapabilir ve sutrayı okuyabilir. İşte sutradaki bu ölüm şekillerini anlatan tasvirler resmin sağ yanında dokuz kutu içerisinde gösterilmiştir. Üstten ve alttan birer kutu tahrip olup silinmiş ancak diğer yedisi sağlamdır⁴². Bhaisajyaguru'nun Ay Işığı ve Gün Işığı Boddhisatvalarıyla betimlendiği fresk ise yine Dunhuang 322 numaralı tapınağın doğu duvarındadır. (Bkz: Resim 2a)

1999 yılında Kuça şehrinden 70 km. uzakta Kızılya Vadisi'ndeki Ah-ai 阿艾 Buddhist Tapınak Mağarası Tanrı Dağları kuzey-güney yolunun önemli bir noktasında bulunmuştur. Çin'in bölgeyi An-hsi Askeri Valiliği'yle yönettiği VIII. yüzyılda inşa edilmiştir. Sadece tek bir mağarası olan tapınak eski bir yerleşim yeri ve bir posta istasyonu harabeleri yakınlarındadır. Kuzey-güney doğrultusunda boyu 4,6m., eni ise 3,5m., yüksekliği ise 2,5m.'dir. Yerden 30 m. yükseklikte yapılmış olan bu mağaraya merdivenle çıkılmaktadır. Dikdörtgen olan mağaranın tavanı kubbelidir. Duvarlarda Buddhizmle ilgili konular tasvir edilmiştir. Resimlerin çoğu dökülmüştür ancak bir duvarda “*Amitayurdhyana Sutra* 佛說觀無量壽佛經”dan betimlemeler sağlam kalmıştır. Resimlerin yanında yirmi satır Çince yazı tespit edilmiştir. Mağarada bir Tıp Buddhası yani “Bhaisajyaguru”nun resminin bulunması bu mağaranın tıp eğitimi veya tedavi merkezi olabileceğini de gösterir⁴³. Duvar resimlerinin çoğu tahrip olmuştur. Buna rağmen dökülmeyen freskler hala çok renkli ve canlıdır. Tam karşı duvarda Buddhist hikayesi betimlemesi vardır, iki tarafında kalan kalıntı resimlerinde “On Altıncı Tefekkür” resminin kısmen kalan bölümünün varlığından resmin tamamının “Sonsuz Yaşam Sutrası” olduğunu çıkarabiliriz. İçerik ve stil olarak Dunhuang Mogao Mağaralarında Tang dönemindeki Vipassana⁴⁴ 觀經變 resimlerine yakındır. İki tarafında Buddha resmi vardır: sağ tarafındaki duvarda beş buddha resmedilmiştir ve bunlardan dördünü tanımak mümkündür. Onlar içten dışarıya doğru Tıp Buddhası⁴⁵ 藥師琉璃光佛 (Ayakta), Vairocana Buddhası 盧舍那佛 (Lochana Buddhası⁴⁶) (Ayakta), Manjusri 文殊師利菩薩 (Oturur halde), ve Tıp Buddhası Liuliguan 藥師琉璃光佛, (Ayakta) vardır. Başka bir oturan Buddha ise kayıptır, iç tarafta Tıp Buddha'sının yanında duvar resmi kalıntısı vardır, onun altında bir heykel daha olduğu düşünülmektedir. Sol tarafındaki duvarda bozulma daha fazladır. Ah-Ai bir numaralı Mağara bulunduktan beri akademik çevrilerin dikkatini ciddi anlamda çekmektedir, bazı akademisyenler burada Dunhuang Buddhizm'in batıya geçişini anlattığını düşünmektedir, ancak daha fazla araştırması gereken birçok sorun vardır⁴⁷. (Bkz: Resim 3 ve 4)

Dunhuang şehrinin 180 km. güneyinde bulunan Anxi Yulin Bin Buddha Mağaraları toplam 40 adet mağaradan oluşur. Kuzey Wei (Tabgaç) döneminden Qing dönemine kadar olan dönemin eserlerini barındırır. Özellikle 25 numaralı mağaranın iç duvarlarındaki Vairocana Buddha 毗卢遮那佛, Dört Bodhisatva ve Bhaisajyaguru tasvirleri net olarak görülür. 16 numaralı mağarada ise bir Bhaisajyaguru Cenneti tasviri

⁴² Lokesh Chandra, Sharma Nirmala, *Buddhist Paintings of Tun-huang in The National Museum New Delhi*, Nyogi Books, New Delhi 2012, s. 100.

⁴³ Tilla Deniz Baykuzu, “Turfan'dan Kaşgar'a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri”, *İpek Yolu*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s. 59-85.

⁴⁴ “Olana Olduğu Gibi Görmek” anlamını taşır.

⁴⁵ Tam tercümesi “Eczacı Cam Işıklı Buddha”dır. Ancak genel olarak Tıp Buddhası olarak anılır.

⁴⁶ “Vairocana Buddha” adıyla da anılır. Beş kadın Buddha'dan biridir ve adının anlamı “Buddha'nın Gözü”dür.

⁴⁷ Lai, Wen-ying. “The Vairocana Buddha of the Ah-ai Grottos in Xinjiang”, *Yuan Kuang Buddhist Institute Paper* 圓光佛學學報第十六期, s. 152-153.

bulunur (Bkz: Resim 5). Bu resimler Tibetlilerin Tufan Devleti (618-840)'nin Dunhuang'ı ele geçirmesinin ilk dönemlerinde Çin-Tibet kültürünün karıştığı dönemi yansıtmaktadır⁴⁸.

Bir diğer önemli örnek de Karahoço şehrinde bulunmuş XIII. Yüzyıla ait örnektir. Bu tasvirde Bhaisajyagurunun sağ eli aşağıda seyirciye dönük olup bir karahalile bitkisi tutmaktadır. Sol elinde ise bir eczacı havanı vardır. Kaspayasının (giysisinin) üzerindeki kareler içerisinde Buddhizmin sekiz önemli unsurun (ashtamangala) tasvirleri vardır. Bunlar Dharma Çarkı, parlayan inci, amrit (ölümsüzlük içkisi) kasesi, sonsuz düğüm, iki altın balık, deniz kabuğu, şemsiye ve lotus çiçeğidir. Her iki yanında beyaz kuşlar, sağ ve solunda diğer tasvirlerde olduğu gibi Güneş ve Ay Boddhisatvaları bulunmaktadır. Güneş Boddhisatvası'nın sol elinde bulunan lotus sapının üzerinde üç ayaklı bir karga olup Çin sembolizminde güneşi anlatır. Ay Boddhisatvasının sağ elinde ise lotus çiçeği, çiçeğin üstünde ise yine Çin sembolizminden alınmış ay tavşanı görülür. Resmin en üstünde Bhaisacyaguru'nun refakatçıları olan yedi adet Dhyana Buddha resmedilmiştir. Birbirleriyle aynıdır ama sadece mudraları farklıdır. Dikey olan sağ ve solda farklı renklerde sekiz Boddhisatva vardır. Bunların hemen altında ise İndra ve Üç başlı rahma adlı rahipler tasvir edilmiştir. En alt iki sırada ise 12 yakşa generali bulunmaktadır. Bu sıranın üsttekinde sağdan beşinciden itibaren dört yönü koruyan dört Lokapala resmedilmiştir. Mavi olanı kılıçlıdır ve güneyi koruyan "Virudhaka"dır. Doğuyu koruyan "Dhritaraştra" beyaz olarak tasvir edilmiştir ve elinde "vina" adlı enstrüman tutmaktadır. Kırmızı renkte olan ise "Virupakşa"dır ve elinde yılanla betimlenir, batıyı koruyan "Lokapala"dır. Kuzeyi koruyan "Vaisravana" ise elinde zafer tuğu ve çöl faresi tutmaktadır. Rus bilim adamları tarafından Karahoço eski şehrinde bulunan bu tasvir önce Rusya Arkeoloji ve etnografya Müzesinde koruma altına alınmış daha sonra 1934 yılında Hermitage Müzesine taşınmıştır. Bugün hala aynı müzede sergilenmektedir⁴⁹ (Bkz: Resim 6).

Bütün bunlardan başka Dunhuang Bin Buddha Mağaralarının Sui Hanedanlığı Dönemine (580-618) ait 4, Tang Dönemine (618-901) ait 55, Beş Hanedanlık dönemine (907-960) ait 21 ve Sung Dönemine (960-1279) ait 15, toplam 95 adet Bhaisajyaguru Cenneti tasvirli mağarası bulunmaktadır. Sadece Bhaisacyaguru tasviri ise 470 kadardır⁵⁰ (Li Y. 1990: 30-39). Bunlardan bir kısmı Çin Halk Cumhuriyeti tarafından yerinde koruma altına alınmış, diğer birçok tasvir ise bugün Hermitage, Berlin Asiatic Kunts, British Museum, Yeni Delhi Ulusal Müzesi, Miho Müzesi ve Amerika'daki birkaç müze gibi dünyanın her yerine yayılmış durumdadırlar.

Sonuç

Bhaisacyaguru'ya adanmış tapınaklar, bulunduğu çevrede tıp bilimi adına birtakım faaliyetlerde bulunulduğunun göstergesidir. Kaynaklara bakıldığında Buddhist keşişler vihara adı verilen tapınaklarda yaşar, günlük hayatlarını burada sürdürürlerdi. Kendi sağlık sorunlarını burada kendi aralarında çözümlenmeye çalışarak küçük sağlık

⁴⁸ Lai, Wen-yin 賴文英 (1999). "Tangdai Anxi Yulin 25 Kuzhi Lushena Fo 唐代安西榆林 25 窟之盧舍那佛". Yuan Kuang Foxue Xue Bao 圓光佛學學報. s. 327.

⁴⁹ *The Caves of On Thousand Buddhas Russian Expedition on the Silk Roate on The Occasion of 190 years of the Asiatic Museum, Exebition Catalogue*. The State Hermitage Museum the İnstitute of Oriental Manuscripts. Russian Academy of Siences: St. Petersburg 2008, s. 340-341.

⁵⁰ Li, Yu-kuang 李玉况, "Tun-huang Yao-shi Fo Chin-pien Yan-chiu 敦煌藥師經變研究". Ku-kung Hsüeh-shu Chi-k'an, 7/3 故宮學術季刊第七卷第三期, 1990, s. 30-39.

birimleri oluşturmuş olmalıdırlar. Buralarda rahiplerin Buddhist tıp metinlerini tercüme ettikleri ve bunları uyguladıkları bilinmektedir. Nitekim Kuzey Liang Hunlarından olan Anyang Beyi Chuqu Jingshen (Chü-ch'ü Ching-sheng), Gomativi harasında eğitim görmüş ve “Zhi Chan Bing Mi Yao Fa 治禪病秘要经” (Meditasyon Hastalıklarının Tedavisinde Ezoterik Temeller Sutrası) adlı Sutrayı çevirmiştir⁵¹ Bu viharalar zamanla halkın ihtiyaçlarına da cevap vermeye başlamış, tecrübelerin artması ve aktarımı ile birer tıp eğitim yeri haline gelmişlerdir. Yapılan arkeolojik çalışmaların ortaya çıkarttığı bir başka durum ise Bhaisacyaguru 'ya adanmış tapınakların birer tıp okulu ve hastane yani “*iglyatgu ev*” olduğunun ortaya konmuş olduğudur. Bu viharaların Kaşgar'dan itibaren doğuya doğru Turfan, Ah-ai, Tımşuk, Beşbalık ve Dunhuang gibi Türk nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerlerde Buddhizm yoluyla tıp çalışmalarının yoğun olarak faaliyet gösterdiği, yönetici aile veya yönetici eşlerinin kurduğu vakıflarla desteklendiği ve ileride oldukça gelişmiş olarak karşımıza çıkacak olan Türk tıbbının temellerini atmış olduklarını anlıyoruz. Ayrıca İslam öncesi Türk tıbbı, Osmanlı İmparatorluğuna kadar sürecek olan Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu Bimarhanelerine de hem mimari hem de işleyiş olarak örnek olacaktır.

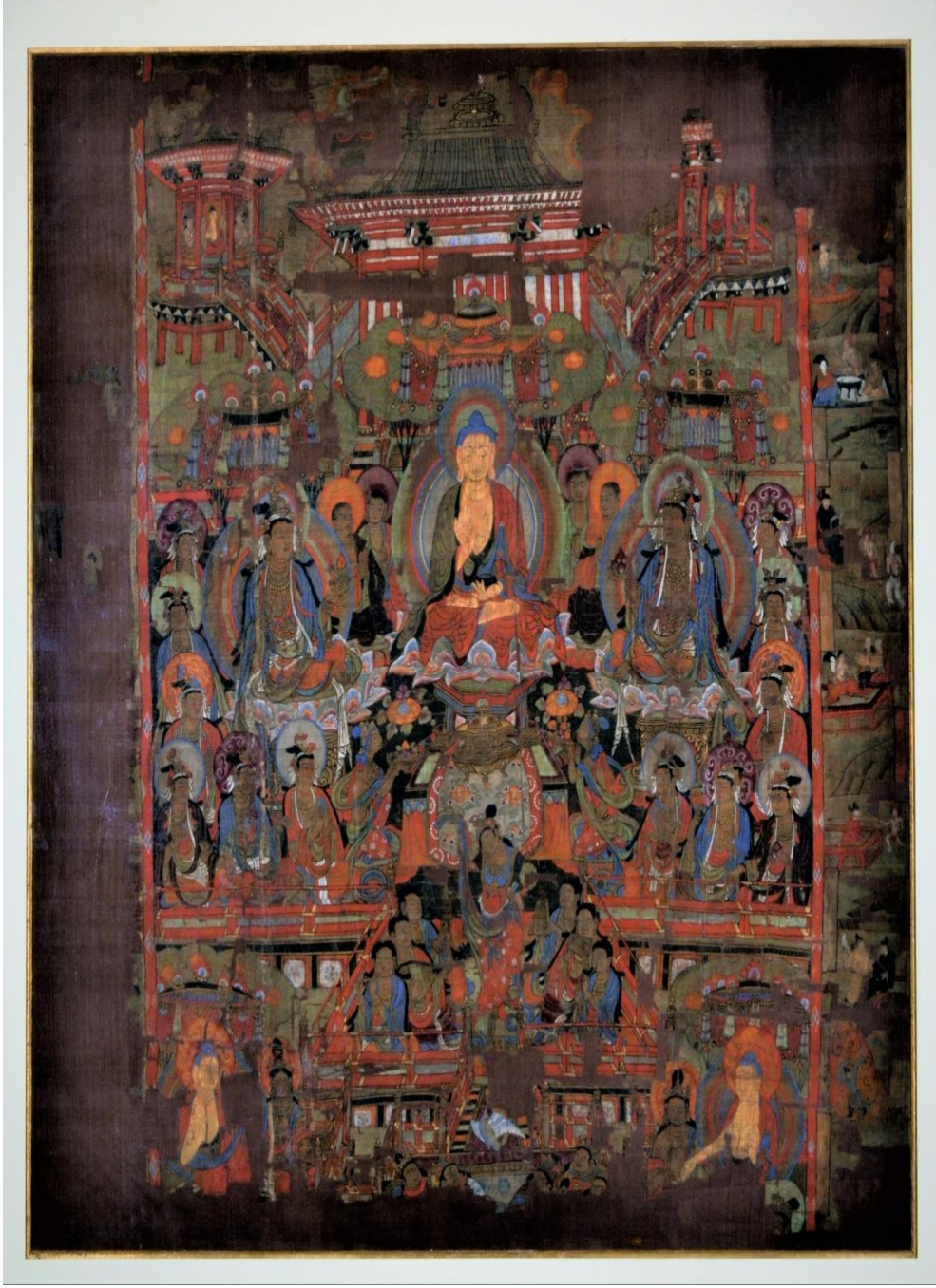
⁵¹ Ch'uan, Kao Seng 高僧傳, CBETA 2059. Taipei 2002, s. 20. http://www.buddhason.org/tripitaka/T50/T50n2059_002.php (Erişim Tarihi 05-02-2020).

Ekler:

*Resim: 1: Kağıt üzerine Bhaisajyaguru.
Tang Dönemi (618-907)*

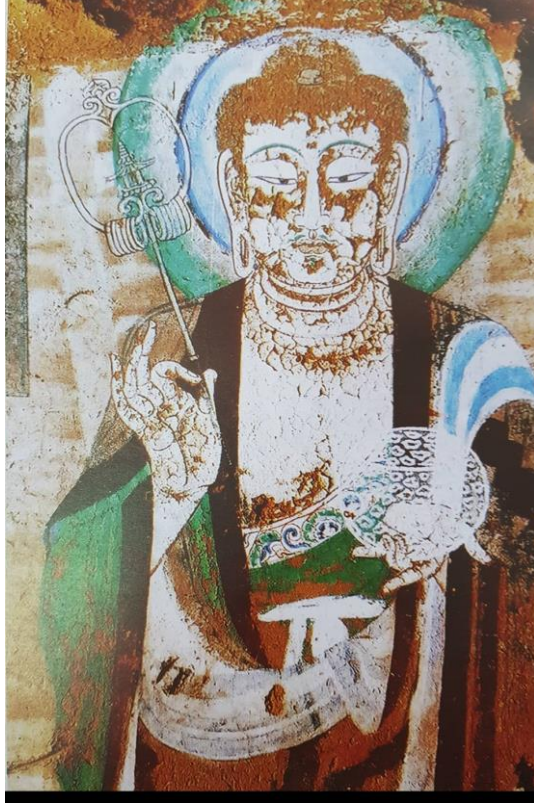
Resim 2: Aurel Stein Koleksiyonundan Bhaiṣajyaguru Cenneti (VII-VIII y.y.) Yeni Delhi Ulusal Müzesi.

Resim 2a: Dunhuang Bin Budha Mağaraları, 322. (VII. yy.)

Mağaranın Doğu Duvarında Bhaisajyaguru ile Ay Işığı ve Gün Işığı Boddhisatvaları.

Resim 3: Ah-ai Bin Buddha Mağarasındaki Bhaisajyaguru

Resim 4: Ah-ai Bin Buddha Mağarası

Resim 5: Yülin Bin Budha Mağaraları, 16. Bhaisajyaguru Cenneti

Resim 6: Hsi HsiaTangut Dönemi, Bhaisajyaguru Cenneti (XIII. yy). Kara Hoto Şehri.

Kaynakça

- “Terminalia chebula (Combretaceae)”. <http://www.mmh-mms.com/downloads/mp21terminaliachebula.pdf> (Erişim Tarihi 05-02 2020).
- Amanova, Roza Aslanovna, Asiya Ibadulayevna Mukhambetova ve Svetlana Sattarovna Dzhanseitova, “Sacred Functions of Musical Instruments in the Creative Syncretism of Shamanistic Ritua” *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*, vol. 10, No. 2, 2008, s. 40-50.
- Bayat, Ali Haydar, “İslam Öncesi Orta Asya Türk Dünyasında Tababet”, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 3, Ankara 2002, s. 449-459.
- Baykuzu, Tilla Deniz, “V. Yüzyılda Hunlar ve Budhizm”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14/34, 2007, s. 193-214.
- _____, “Turfan’dan Kaşgar’a İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri”, *İpek Yolu*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2015, s. 59-85.
- Buddhist Approach to Harmonious Families, Health Care and Sustainable Societies*. Edit. Thich Nhat Tu, Thich Duc Thien, Hong Duc Publishing House, Hanoi 2019.
- Ch’uan, Kao Seng 高僧傳, *CBETA* 2059. Taipei 2002.
http://www.buddhason.org/tripitaka/T50/T50n2059_002.php (Erişim Tarihi 05-02-2020).
- Chandra, Lokesh, Nirmala Sharma, *Buddhist Paintings of Tun-huang in The National Museum New Delhi*, Nyogi Books, New Delhi 2012.
- Dağı, Fahri, “İlk İslami Metinlerde (Kutadgu Bilig, Divanü Lügati’t Türk, Atabetül Hakayık; Divan-ı Hikmet) Halk Hekimliği”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 53, 2017, s. 248-256.
- Dinesh, M.D, T. M. Soorya, M. R. Vismaya, Divya Janardhanan, T. P. Atira, K. B. Nidhin ve P. P. Ajeesh, “Terminalia Chebula A Traditional Herbal Drug—A Short Review”, *International Journal of Pharmaceutical Science Invention*, 6 (II), 2017, s. 39-40.
- Eberhard, Wolfram, “Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girerler”. *A.Ü. DTCF Dergisi*, 1 (II), 1943, s. 19-32.
- Esin, Emel, “Muyanlık”, Uygur “Buyan” Yapısından (Vihara) Hakanlı Muyanlığına (Ribat) ve Selçuklu Han ile Medresesine Gelişme”, *TTK Malazgirt Armağanı*: Ankara 1972, s. 75-102.
- _____, “Farhar-ı Halluh (Karluk Budist Sanatı)”. *Türkiyat Mecmuası* 18, 1976, s. 79-140.
- _____, Notes on Archaeology and Iconography Related to the Early History of Turkish Medical Science”, *I. International Congress On The History Of Turkish-Islamic Science and Technology*, İstanbul 14-18 September 1981, s. 11-21.
- Gündüz, Şinasi, “Keşişlik”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, C. 25, Ankara 2002, s. 322-324.
- Harman, Ömer Faruk, “Asa”. *TDV. İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yayınları, C. 3, İstanbul 1991, s. 449-450.

- <http://www.fotuozhengfa.com/archives/35356> (Erişim Tarihi 05-02-2020).
- Keown, Damien, *A Dictionary of Buddhism*, Oxford University Press, 2004.
- Kirilen, Gürhan, *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.
- Kutlutürk, Cemil, Hilmi Ömer, “Budda’nın Dinler Tarihi Disiplinine Katkısı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)*, Cilt: XIX, Sayı: 36, Aralık 2017, s. 139-167.
- Lai, Wen-ying, “The Vairocana Buddha of the Ah-ai Grottos in Xinjiang”, *Yuan Kuang Buddhist Institute Paper 圓光佛學學報第十六期*, s. 149-188.
- Lai, Wen-yin 賴文英, “Tangdai Anxi Yulin 25 Kuzhi Lushena Fo 唐代安西榆林 25 窟之盧舍那佛”. *Yuan Kuang Foxue Xue Bao 圓光佛學學報*, 1999, s. 326-350.
- Li, Xiaorong 李小榮, “Lun Sui-Tang, Wudai Zhi Song Chu de Yao Shifo Xinyang 論隋唐五代至宋初的藥師信仰”. *Pumen Xuebao 普門學報*, 2002, s. 1-26.
- Li, Yu-kuang 李玉况, “Tun-huang Yao-shi Fo Chin-pien Yan-chiu 敦煌藥師經變研究”. *Ku-kung Hsüeh-shu Chi-k’an, 7/3 故宮學術季刊第七卷第三期*, 1990, s. 1-39.
- Önal, Mehmet Naci, “Dağ Kültü, Eren Kültü ve Şenliklerinin Muğla’daki Yansımaları”, *Bilig*, 25, 2003, s. 99-124.
- Pelliot, Paul, “Le Bhaisajyaguru”. *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient*, Tome 3, 1903, s. 33-37.
- Polat, Ülkü, “Eski Uygur Türkçesinde İsim Cümleleri”, *ÇÜTAD Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, 2017, s. 198- 321.
- Polo, Marco, *Kubilay Han’ın Sarayında Bir Venedikli Marco Polo Seyahatname*. çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa, İstanbul 2017.
- Ruben, Walter, “Buddhist Vakıflar Hakkında”, çev. Meliha Torkak. *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, s. 173-181.
- Su, Mei-wen 蘇美文, “Lun Dalu Mingguo Shiqi Yaoshi Fo Famenzhi Xin Quan Ci Yu Hongyang 論大陸民國時期藥師佛法門之新詮釋與弘揚”. *Zhonghua Kezhi Daxue Xuebao 中華科技大學學報* 63, 2015, s. 51-88.
- Şeşen, Ramazan, “Buhara”, TDV İslam Ansiklopedisi, TDV. Yayınları, C. 6, İstanbul 1993, s. 363-367.
- Terzioğlu, Arslan, “Türklerin Orta Asya ve Hindistan’da İnşa Ettikleri Hastaneler” VIII. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. 2. Ankara 1981, s. 803-813.
- Terzioğlu, Arslan, “Selçuklu Hastahaneleri ve Avrupa Kültürüne Tesirleri”, *Malazgirt Armağanı*, TTK. Yayınları, Ankara 1972, s. 49-74.
- The Caves of On Thousand Buddhas, Russian Expedition on the Silk Roate on The Occasion of 190 years of the Asiatic Museum, Exebition Catalogue*, The State Hermitage Museum the İnstitute of Oriental Manuscripts, Russian Academy of Siences, St. Petersburg 2008.

- Tokyürek, Hacer, “Eski Uygurcada Ayurveda Tıbbı ve Beş Unsur”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 24/Güz, 2014, s. 235-260.
- Toparlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK. Yayınları, Ankara 2003.
- Wee, Shao-teng, *The Textual Presentations of Maitreya İn Dunhuang During Early Tang*. A Thesis Sumitted for The Degree of Master of Arts Department of Chinese Studies National University of Singapore, 2003.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Bermekiler”, TDV. İslam Ansiklopedisi, TDV. Yayınları, C. 5, İstanbul 1992, s. 517-520.
- Yitik, Ali İhsan, “Vedalar”, TDV. İslam Ansiklopedisi, TDV. Yay., C. 42, İstanbul 2012, s. 593-594.
- Yitik, Ali İhsan, Hammet Arslan, “Vedalar Kaynağı Üzerine”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırma Dergisi*, C. 8, S. 1, Nisan 2011, s. 225-250.
- Yun, Hsing, *Sutra of Medicine Buddha with an Introduction Comments and Prayers*. Buddha’s Light Publishing, CA. USA 2005.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 15.04.2022

Makale Kabul | Accepted: 20.05.2022

Atıf | Cite as: Gülnar Kara, “Abılay Han Döneminde Kazak-Cungar İlişkileri Üzerine”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 64-76.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1104317>

ABILAY HAN DÖNEMİNDE KAZAK-CUNGAR İLİŞKİLERİ ÜZERİNE

Gülnar KARA*

Öz

18. yüzyıl Kazak tarihinde önemli yer tutan şahsiyetlerden biri de Abılay (Ebulmansur) Han'dır. Abılay, Kazak sözlü edebiyatına da çok konu olan ve yüceltilen şahsiyetlerden biridir. Sovyet dönemi tarih yazıcılığında Abılay Han ilk başta “sınıfsal” yaklaşımla Çarlık Rusya'sı ve Kazak “sömürgeci” sınıfına karşı mücadele eden bir kahraman olarak yüceltiliyse de sonraki dönemlerde Çin ve Rusya arasında ikili oyun oynayan kurnaz siyasetçi olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte Sovyetler Birliği dönemindeki araştırmalardaki genel kanı Abılay Han'ın sadece Orta Cüz'ün hanı olduğu doğrultusunda idi. Buna delil olarak da Rus imparatoriçesi II. Yekaterina'nın Abılay'ı sadece Orta Cüz'ün hanı olarak tanımasıyla ilgili belge gösteriliyordu. Günümüzdeki araştırmalar Abılay Han'ın Kazak Cüzlerinin tamamı üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Kazak Cüzleri, Abılay Han döneminde Rusya, Türkistan Hanlıkları ve Çin'in dışında Cungar Hanlığı ile de sıkı ilişkiler içindeydi. Kazak-Cungar ilişkileriyle ilgili tarihi kayıtlar ve Kazak sözlü edebiyatında genelde iki halkın arasındaki kanlı savaşlara değinilmiştir, ancak Abılay Han'ın dönemi Cungarlar ve Kazakların çoğunlukla barış içinde yaşadıkları, ticari ve diplomatik ilişkilerin güçlendiği ve bundan ötürü Çarlık Rusya'sının huzursuz olduğu dönemdir. Bu çalışmada Rus, Çin, Kazak arşiv belgeleri ve modern araştırmalar ışığında Abılay Han dönemindeki Kazak-Cungar ilişkileri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kazak Cüzleri, Cungar Hanlığı, Galdan Tseren, Çarlık Rusya'sı, Qing Hanedanı.

ABOUT THE KAZAKH-DZUNGAR RELATIONS IN THE PERIOD OF ABLAI KHAN

Abstract

One of the important figures in the 18th century Kazakh history is Ablai (Ebulmansur) Khan. Ablai is also one of the prominent figures in Kazakh oral literature. In the historiography of the Soviet period, Ablai Khan was initially praised as a hero who fought against Tsarist Russia and the Kazakh “colonialist” community with a “class division” approach, but in the later periods he was described as a cunning politician playing a double game between China and Russia. Additionally, the general opinion in the researches during the Soviet Union period was that Ablai Khan was only the khan of Middle Zhuz. As proof to this, a document about the Russian Empress

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, gulnarkara06@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3283-7246

II. Yekaterina recognized Ablai only as the khan of the Middle Zhuz was shown. Current research shows that Ablai Khan was influential on all Kazakh Zhuzes. Kazakh Zhuzes were in close relations with the Dzungar Khanate in addition to Russia, Turkestan Khanates and China during the reign of Ablai Khan. In the historical records of Kazakh-Dzungar relations and in Kazakh oral literature, generally the bloody wars between the two sides are mentioned, but the period of Ablai Khan was the period that the Dzungars and Kazakhs mostly lived in peace, commercial and diplomatic relations were strengthened, and because of this, Tsarist Russia was uneasy. In this study, Kazakh-Dzungar relations in the period of Ablai Khan were examined in the light of Russian, Chinese, Kazakh archive documents and modern research.

Keywords: Kazakh Zhuzes, Dzungar Khanate, Galdan Tseren, Tsarist Russia, Qing Dynasty.

Giriş

Kazak Cüzlerinin,¹ Orta Asya'nın son göçebe devletlerinden biri olan Cungar² Hanlığı ile ilişkileri, Türkistan'ın 17-18. yüzyıl tarihinin incelenmesi açısından önemli olan konulardan biridir. Kazak-Cungar savaşları her iki hanlığın iç dinamiğini etkilemekle kalmamış, onların sınır komşuları olan Rusya, Çin, Hive, Hokand ve Buhara Hanlıkları ile ilişkilerine de tesir etmiştir. Kazak Cüzlerinin Cungarlarla temasları 16. yüzyılın ortalarından başlayıp, 18. yüzyılın ortalarında Cungar Hanlığı'nın yıkılışına kadarki yaklaşık 200 yıllık bir zaman diliminde devam etmiştir. Bu konuyla ilgili Rus arşiv belgeleri, Rus sınır idarecileriyle Kazak hanları ve sultanlarının mektuplaşmaları ve raporlarla birlikte Kazak sözlü edebiyatı da zengin materyaller sunmaktadır.

Cungarlar, ilk defa Cengiz Han'ın batıya seferleri sırasında Doğu Türkistan topraklarına ayak basmışlardır.³ Sonraki dönemlerde Mogulistan Hanı Veys⁴ ve Şibanilerden Ebulhayır Han'ın⁵ da Cungarlarla çok mücadele ettikleri bilinmektedir. Hatta Şibanilerle anlaşmazlığa düşüp, onlardan bölünen ve daha sonra Kazak Hanlığı'nı kuracak olan Janibek ve Kerey Sultanlarını himaye eden Mogulistan hanı Esen-Buka'nın da asıl amacı Kazakları Cungarlara karşı savaşlarda kullanmaktı. *Bahrü'l-Esrar*'a göre Janibek ve Kerey Sultanlara bağlı kabilelere Cungarlar ve Kırgızlara sürekli yağma saldırılarında bulduklarından dolayı Kazaklar denmişlerdi.⁶

¹ Cüz kavramı için bkz. Orhan Doğan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kazak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021, s. 26-34; Dana Moidabayeva, "Kazaklardaki Cüzlük Sistemi ve Tarihçesi Üzerine Bir İnceleme," *Bilig*, S. 21, Bahar 2002, s. 27-44.

² Rus kaynaklarında Zyungarya, Zengorya, Zengorskaya Zemlya şeklinde geçer. Araştırmacılara göre, "Cungarlar", Cengiz Han'ın ordusunda sol kanatta yer alan Oyrad (Oyrat) birliğiydi ve Moğolca "dzungar", "sol kanat" anlamını vermekteydi ve Moğol İmparatorluğu döneminde etnik bakımdan Altay ve Sayan Türk kabileleriyle karışmış durumdaydılar. Ş. V. Çimitdorjiyev, *Natsional'no-Osvoboditel'noye Dvijiye Mongol'skogo Naroda v XVII-XVIII vv.*, İzd. Buryatskogo Nauçnogo Tsentra SORAN, Ulan Ude 2002, s. 167-168. Kazak edebiyatında Kalmak, Oyrat isimleriyle de bilinmektedir.

³ Ekrem Kalan, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 3.

⁴ *Tarih-i Reşidî*'ye göre, Veys Han (1418-1428) Cungarlarla 61 defa savaşmıştı, ancak sadece birisinde galip gelmiş, diğerlerinin hepsinde yenilgiye uğramıştır. Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî (Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi)*, İngilizceden çev. O. Karatay, 3. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 230.

⁵ Şibanilerden Ebulhayır Han da Cungarlardan yenilmiş, barış anlaşması yapmak için torununu rehin göndermek zorunda kalmıştır. B. A. Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevyh Uzbekov*, Nauka, Moskva 1965, s. 71.

⁶ *Bahrü'l-esrar, Materialy po İstorii Kazahskih Hanstv* (MPİKH), Nauka, Alma-ata 1969, s. 194.

1635 yılında Cungar Hanlığı'nın kurulmasıyla Kazak-Cungar ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. 1640 yılında gerçekleşen büyük kurultayda Cungarlar, Kazaklara saldırı planını onaylamışlardır. 1645 yılında Cungarlar Kazak topraklarına saldırmış, ancak başarılı olamamışlardır.⁷ Bundan sonraki yıllarda da Kazak-Cungar ilişkilerinde barış sağlanamamış, ancak daha çok zarar gören taraf Kazaklar olmuştur. Kazaklar Yedisu'daki zengin otlaklarını kaybetmiş, Sırderya şehirleri Cungarlar tarafından yakılıp yıkılmış, yağmalanmış, haraca bağlanmıştı. 18. yüzyılın başlarında Cungarların Kazak topraklarına saldırıları tekrar yoğunlaşmıştır. Büyük Cüz toprakları istila edilmiş, Orta Cüz kabilelerinin bir kısmı Cungarların hâkimiyetini tanımış, bir kısmı da yurtlarını terk ederek, Rus sınırlarına doğru kaçmıştır. Kazak halkının tarihinde *Aktaban Şubırındı* tabiriyle bilinen bu dönem Kazakların en ağır kayıplar verdiği yıllardır.⁸ Bu dönemde 12 veya 13 yaşında olan Abılay, Kazak-Cungar çatışmalarına katılmış, 20'li yaşlarında cesaretiyle ünlenerek “batır” (bahadır) unvanı almıştır. 1740'lı yıllardan itibaren Abılay, Kazak-Cungar ilişkilerinde kilit bir rol oynamıştır.

Abılay Han (1711-1781)

Abılay (Ebulmansur) Han, Ak Orda'nın kurucusu Orda Ecen Han'ın neslinden olup, Kazak Hanı Jangir'in beşinci kuşaktan torunudur. Jangir Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Tauke Han tahta geçmiştir. Tahta geçemeyen diğer oğlu Ualibakı ise buna içerlenip Ürgenç'i yönetmekte olan amcası Kaip Han'ın yanına gitmiştir.⁹ Ualibakı'nın “Kaniçer” lakaplı oğlu Abılay savaşlarda kahramanlığıyla ün salmış birisiydi. Abılay Han onun Körkem Uali (Vali) isimli oğlundan dünyaya gelmiş torunudur. Çocukken babası düşmanları tarafından öldürülen Abılay ailesinin sadık hizmetçisi Orazak tarafından Türkistan şehrine kaçırılmış, ancak nüfuzlu akrabaları tarafından reddedilmiş ve Sabalak lakabıyla zengin Kazaklara çoban olarak hizmet etmiştir. İlk başta Büyük Cüz'ün yöneticilerinden Töle Biy, daha sonra Dauletkeldi Bay'ın hizmetinde bulunmuştur. Abılay Han'ın soyundan olan ünlü Kazak bilim adamı Ş. Ualihanov'a göre, Abılay bu sıralarda 13 yaşındaydı. Muhtemelen Töle Biy'nin yanında olmasının Abılay'ın gelişiminde, dünya görüşünde büyük etkisi olmuştur. Abılay'ın sıradan kişilerden farklı davranışları Dauletkeldi Bay'ın dikkatini çekmiştir ve araştırmaları neticesinde Orazak'tan onun asil soydan geldiğini öğrenmiştir, sonrasında Dauletkeldi iyi bir at hediye ederek onu uzaktan akrabası olan Ebulmambet Sultan'a götürmüştür.¹⁰ 1725-1738 yılları arasında Abılay, Ebulmambet Han'ın yakın çevresinde yer almış, onun Rusya politikasına yön vermiştir. Onun Rus yöneticilerine ilk mektupları 1738 yılından itibaren kaydedilmektedir.¹¹ 1726 yılından sonraki dönem Abılay'ın Kazak-Cungar savaşlarında cesur asker, yetenekli komutan olarak tanınmaya başladığı dönemdir. Dönemin Ümbetey Jırau, Buhar Jırau gibi ünlü ozanlarının şiirlerinden de Abılay'ın rolünü anlamak mümkündür. Ş. Ualihanov'a göre, “İlk başta sıradan bir asker olarak savaşlara iştirak eden Abılay, cesareti ve yeteneği ile herkesin takdirini toplamış ve *batır* (bahadır) unvanıyla

⁷ İ. Ye. Fişer, *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkrytiya Sibiri do Zavoyevaniya Vsey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1774, s. 444-445.

⁸ Aktaban Şubırındı dönemi için bkz. Fatih Ünal, “Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırındı Hadisesi”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 160, Nisan 2000, s. 17-22.

⁹ Ş. K. Kudayberdiyev, *Türk, Qırğız, Qazaq ham Hanlar Şejiresi*, Altın Kitap, Astana 2007, s. 53.

¹⁰ Ş. Valihanov, *Sobraniye Soçineniy*, t. 1, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskiy Entsiklopedii, Almatı 1984, s. 217.

¹¹ *Epistol'yarnoye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, t. 1, Red. İ. V. Yerofeyeva, İzd. Abdi Company, Almatı 2014, s. 274, 279.

anılmaya başlamıştır.”¹² Böylece yavaş yavaş ünlenen ve Ebulmambet Han’ın da desteğini alan Abılay, Orta Cüz’ün bazı boylarının yöneticisi olmuş,¹³ 1740 yılında Orsk Kalesi’nde Ebulmambet Han ile birlikte Rus himayesini kabul ederek yemin etmiştir. Bu şekilde kendisine bağlı boyları Rus Kozakları ve Başkurtların akınlarından korumayı, İrtiş Nehri’nin sağ kıyısında konup göçmeyi garanti altına almayı, Rus şehirleriyle ticareti geliştirmeyi umuyordu, ancak çok geçmeden Cungar saldırıları tekrar başlamış ve Abılay’ın Cungarlarla yakınlaşmasına önyak olan yeni gelişmeler meydana gelmiştir.

Abılay’ın Cungarlara Esir Düşmesi ve Kurtuluşu

1740 yılının sonbaharında Kazak-Cungar savaşları tekrar başlamıştı. 1741 yılının başlarında meydana gelen Kazak-Cungar savaşlarından birinde genç Abılay, bir çatışmada Cungar Huntaycısı Galdan Tseren’in akrabası olan (bazı rivayetlere göre damadıydı) Şarış Batır’ı teke-tekte öldürmüştür.¹⁴ Ancak çok geçmeden kendisi de aynı yılın Şubat-Mart aylarında Cungarlara esir düşmüştür.¹⁵ Bu mesele Kazak tarihinde çok tartışılan konulardan biridir. Rus arşivlerinde Abılay Sultan’ın Galdan Tseren’in elinde tutsak olduğu bildirilmiş ise de nasıl esir düştüğü konusunda bir bilgi yoktur. Halk arasında yayılmış rivayetler bunu iki türlü şekilde açıklamaktadır. İlkine göre, Galdan Tseren’in askerleri Abılay’ın avuluna (köyüne) ani bir baskın yapmış ve bu şekilde esir düşmüştür. Diğer bir rivayete göre, Abılay yanındaki az sayıdaki kişiyle süreklilikle avındayken Cungarların ani saldırısı neticesinde esir düşmüştür. Kazak sözlü edebiyatında da Ümbetey Jırau’ın¹⁶ şiirinde Galdan Tseren’in Şarış Batır’ın ölümünden sorumlu tuttuğu Abılay’ı yakalamak için peşine askerler gönderdiği ve hazırlıksız bir anında yakalayıp Taşkent’te zindana attığı, ilk başta Abılay’ı öldürmeye karar verdiği, Abılay’ın kendisini savunmak için söylediği sözlerle ikna olduğu ve bu karardan vazgeçtiği söylenir.¹⁷ Kazak Cüzlerinde Abılay’ın esir düşmesi büyük endişeye sebebiyet vermiş, üç Cüz’den 90 kişilik bir heyet gelerek Galdan Tseren’den onu serbest bırakmasını istemiştir. 1742 yılının Nisan ayında Galdan Tseren, Orta Cüz Hanı Ebulmambet’e mektup göndererek onun ve diğer Kazak yöneticilerinin Türkistan’a gelmesini ve orada yaşamasını, kendisine rehinler göndermesini ve her haneden bir tilki derisi vergi vermesini talep etmiş, aksi halde Küçük ve Orta Cüz’e saldırılar düzenleyeceğini bildirerek tehdit etmiştir.¹⁸ Bu talepleri yerine getirilirse Abılay Sultan ve diğer Kazak esirlerin serbest bırakılacağını vaat edilmiştir. Ayrıca Kazak ileri gelenleri dönemin Orenburg valisi İ. İ. Neplüyev’e Abılay’ın esaretten kurtulması için yardımcı olması konusunda baskı yapmışlardır. Ebulhayır Han ve İ. İ. Neplüyev arasındaki resmî yazışmalar da bunu doğruluyor, ancak Neplüyev’in Rusya Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı raporlarda Kazaklar ve Cungarların barıştıktan sonra birleşme tehlikesi olduğuna dair görüşleri bu müdahale için Rusya’nın çok istekli olmadığını da ortaya koymaktadır.

¹² Valihanov, s. 217.

¹³ *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah, Sbornik Dokumentov i Materialov* (KRO), t. 1, İzd. AN KazSSR, Almatı 1961, s. 93, 155.

¹⁴ Ümbetey Jırau’ın şiirine göre, bu sırada Abılay 20’li yaşlardaydı. Ümbetey Jırau, “Bökenbay Ölümün Abılay Hanga Estirtu”, *Bes Gasır Jırlaydı*, haz. M. Magauin, M. Baydildayev, Jazuşı, Almatı 1989, s. 77; Kудayberdiyev, s. 54.

¹⁵ *Epistolnyaroye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, s. 274.

¹⁶ Ümbetey Jırau (1706-1778), 18. yüzyıl ünlü Kazak ozanlarından birisidir.

¹⁷ Jırau, s. 77.

¹⁸ *Arhiv Vneşney Politiki Rossiyskoy İmperii* (AVPRİ), fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis’ 122/1, god 1742, l. 82, l. 70.

Galdan Tseren, Kazak elçilerinden 10 aileden oluşan rehin gönderildiği ve Karasakal'ın¹⁹ yakalanıp Cungarların eline verildiği takdirde Kazak esirlerin serbest kalacağını bildirmiştir. Bunun göstergesi olarak da Abılay'ın zincirlerini çözerak serbest dolaşmasına, yaşaması için ona ayrı bir çadır verilmesine, kardeşinin de serbest bırakılıp Kazak elçilerle birlikte ülkesine dönmesine izin verilmiştir.²⁰ Sonrasında Tobol'sk şehrinden Cungarlara gönderilen çavuş A. Podzorov'un raporuna göre, Abılay Sultan, Galdan Tseren'in karargâhında gözetim altında yaşıyordu, yanında oğulları ve 20 kadar Kazak vardı, ancak onun Abılay ile görüşmesine izin verilmemiştir.²¹ Başka bir kaynaktan Cungarların elinde esir tutulan Kazakların sayısı 35 kişi olarak gösterilmiştir.²² Uzun süren görüşmelerin neticesinde Mart 1743'te Orta Cüz Hanı Ebulmambet Han, Barak Sultan ve diğer Kazak ileri gelenlerinin rehinler göndermesiyle Abılay Sultan, bir oğlu ve diğer nüfuzlu esirler serbest bırakılmıştır.²³ Ayrıca Abılay Sultan, Orta Cüz kabile reisleri adına Galdan Tseren ile barış anlaşması yapmıştır.²⁴ Galdan Tseren, Abılay Sultan aracılığıyla Küçük Cüz Hanı Ebulhayır'a da mektup göndererek oğlunu ve 1000 kadar Kazak'ı rehin gönderdiği takdirde aynı şekilde kendisinin de rehinler göndereceğini, Ebulhayır Han'la dünlük ilişkileri kurmak istediğini bildirmiş ve onun Rusya'nın himayesine boşuna girdiğini yazmıştır.²⁵ Bu durum Rus yönetimini huzursuz etmeye başlamıştı. Rusya Dışişleri Bakanlığı Haziran 1742'de Orenburg valisi İ. İ. Neplüev'e gönderdiği talimatnamesinde ondan her ne pahasına olursa olsun Orta Cüz ve Küçük Cüz Kazaklarının Rusya'nın tebaası olduklarını Galdan Tseren'in resmî olarak kabul etmesini sağlamasını, ayrıca tüm görüşmelerin Orenburg yönetimi aracılığıyla yürütülmesi gerektiğini ona iletmesini talep etmiştir. Bunun için Cungarlara göçebeler konusunda tecrübeli bir elçi göndermesini istemiştir. Böylece K. Miller başkanlığında bir elçilik heyeti gönderilmesine karar verilmiştir. Sovyet dönemi araştırmalarında K. Miller'in Galdan Tseren'e Abılay Sultan'ın serbest bırakılmasını rica eden İ. İ. Neplüev'in mektubunu verdikten sonra Abılay'ın serbest kaldığı bildirilir.²⁶ Ancak K. Miller sadece sınırda görev yapan Sarı Mancı Noyan ile görüşmüş, tüm ısrarlarına rağmen Galdan Tseren'in karargâhına gitmesine izin verilmemiştir. Hatta ona rehberlik ederek Cungarlara getiren bir Kazak boy reisi de bundan dolayı Cungarlar tarafından öldürülmüştür.²⁷ Rus elçiliği 2,5 ay boyunca beklemiş, Kazaklarla ilgili tüm

---

¹⁹ Bu kişi uzun süre İdil Kalmukları arasında yaşamış Karakalpak prenslerinden idi ve kendisini Tsevan Rabdan'ın oğlu Şono-Lobzan olarak tanıttı ve Cungar tahtının asıl sahibinin kendisi olduğunu söyleyip, Kazak kabile reislerinden tahtını geri almak için yardım istiyordu. Etrafına topladığı göçebelere kurduğu birliğiyle sık sık Cungar topraklarına akınlar yapıyor, Galdan Tseren'le anlaşmazlığa düşen Cungarlar ona kaçıyorlardı. Ancak Cungar Huntaycısı'nın tehditlerine rağmen Kazaklar hiçbir zaman Karasakal'ı ele vermeye yanaşmadılar. V. A. Moiseyev, *Djungarskoye Hanstvo i Kazahi XVII-XVIII vv.*, Gılım, Almatı 1991, s. 130.

²⁰ *Tsentral'ny Gosudarstvenny Arhiv Drevnih Aktov* (TsGADA), fond Pravitel'stvuyşçiy Senat, god 1742, dosya 14/145, l. 111; AVPR, fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis' 122/1, god 1742, d. 2, l. 17 ob.

²¹ AVPRİ, Zyungorskiye Dela, opis' 113/1, god 1743, d. 2, l. 39 ob-40.

²² *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 309.

²³ TsGADA, fond Pravitel'stvuyşçiy Senat, opis' 113, god 1739-1745, dosya 142, l. 28-28 ob.

²⁴ Moiseyev, s. 132.

²⁵ AVPRİ, f. 122, god 1743, d. 3, l. 96-106; *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 305-306.

²⁶ T. J. Şoinbayev, "K Voprosu o Prisoedineniy Srednego Juza k Rossii", *Trudy İİAE AN KazSSR*, t. 15, 1962, s. 53; B. P. Gureviç, *Mejdunarodnyye Otnoşeniya v Tsentral'noy Azii v XVII-Pervoy Polovine XIX vv.*, Moskva 1979, s. 77.

²⁷ Akkulak isimli bu kişinin öldürülmesiyle ilgili bilgi Neplüev'in raporunda bildirilmiştir. *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 315, belge no. 122.

görüşmelerini Sarı Mancı ile yapmak zorunda kalmış, sonrasında da geri dönmüştür.²⁸ Dolayısıyla Abılay Sultan'ın serbest bırakılmasında K. Miller'in getirdiği mektubun bir etkisinin olması şüphelidir.

Abılay Sultan esaret yıllarında Oyrat (Cungar) dili ve yazısını (todo biçig) öğrenmiş, Cungar Hanlığı'nın yönetim sistemiyle tanışmış, Huntaycı Galdan Tseren'in akrabaları ile ilişki kurmuş²⁹ ve Cungar kabile liderlerinin birinin kızıyla evlenmiştir. İ. İ. Neplüev'in raporuna göre, Abılay Sultan serbest bırakılırken ona Cungar hükümdarı tarafından zengin hediyeler takdim edilmiş, eski yurtları olan Türkistan, Taşkent ve diğer şehirler geri verilmiştir.³⁰ Tutsaklıktan kurtulduktan sonra da Abılay Sultan'ın Cungarlarla dostane ilişkileri devam etmiştir.

Galdan Tseren'in Ölümünden Sonra Kazak-Cungar İlişkileri: Abılay Sultan'ın Davatsi ve Amursana ile İlişkileri

Abılay Sultan serbest bırakılması karşılığında oğullarını Cungar Huntaycısına rehin bırakmak zorunda kalmıştır. 1745 yılında Cungarlara giden Savva Sobolev, Sibirya bölgesi ordusu komutanı General G. H. Kinderman'a sunduğu raporda Abılay Sultan ve Barak Sultan'ın oğullarının 1-2 ay aileleriyle birlikte Cungarlarla yaşadıklarını, onların Galdan Tseren'in çocuklarıyla birlikte gezdiklerini ve Galdan Tseren'in onlara iyi davrandığını yazmıştır.³¹

1744 yılından sonra hem Orta Cüz-Küçük Cüz, hem de Kazak-Cungar ilişkileri normale dönmeye başlamıştır. Cungarlarla ticaret ilişkileri gelişmiş, esir değişimleri yapılmaya başlanmış, karşılıklı elçiliklerin gidip gelmeleri çoğalmış, sınırlardaki otlakların durumu da görüşülmeye başlanmıştır. Abılay Sultan'ın Galdan Tserenle arasının da çok iyi olduğu görülmektedir. Rus sınır idarecileri Kazak-Cungar ilişkilerinin gelişimini çok sıkı bir şekilde takip ediyorlar ve Çarlık hükümetine sürekli bilgi veriyorlardı. Sibirya valisi, Galdan Tseren ve Kazaklar arasında barışın hâkim olduğunu endişeyle rapor etmiştir.³² Bir müddet sonra Cungarlar tarafında rehin tutulan Ebulmambet Han ve Barak Sultan'ın oğulları da yurtlarına geri gönderilmiş, Galdan Tseren, Karasakal'ın yakalanmasıyla ilgili talebinden de vazgeçmiştir.³³

Rusya uyruklu bir kişinin 10 Ocak 1745 yılında Öskemen Kalesi kaçırlarında verdiği malumatta “Cungarlar şimdilerde Kazaklar ile barış halindedir. Abılay Sultan kendisine bağlı boylardan vergi (alman) toplayıp Galdan Tseren'e gönderiyor, Galdan Tseren de Kazaklara buğday, darı gibi hububat gönderiyor,” diye bildirir.³⁴ Orta Cüz'e bağlı Kazak kabilelerinin yurtları Cungar Hanlığı'nın sınırlarına kadar yakınlaşmıştı. 1745 yılının başında Cungar topraklarında seyahat eden F. Ablyazev, Orta Cüz Kazaklarının Çar-Gurban Irmağı civarında, Cungarya sınırlarına çok yakın mesafede

²⁸ K. Miller'in elçiliğin faaliyetleriyle ilgili notları için bkz. “Jurnal Poyezdki Mayora Penzenskogo Garnizonnogo Pehotnogo Polka Karla Millera k Djungarskomu Hanu Galdan-Tserenu Sentyabra 1742 g.- 2 Maya 1743 g.”, *İstoriya Kazahstana v Russkih İstoçnikah XVI-XX Vekov*, t. 6, Dayk-Press, Almatı 2007, s. 101-136.

²⁹ *Epistol'yarnoye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, s. 275.

³⁰ *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 305, belge no. 119.

³¹ TsGADA, fond 1. Departament Senata, opis' 113, god 1745, dosya 1607, l. 41.

³² *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 309, belge no. 120.

³³ *Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah*, s. 321, belge no. 124.

³⁴ AVPRİ, Zyungorskiye Dela, opis' 113/1, god 1745, d. 2, l. 4 ob.

konup göçtüklerini, ancak birbirlerine zarar vermediklerini” kaydetmiştir.³⁵ Cungar Huntaycısı, Orta Cüz Sultanları ve ileri gelenlerini kendi tarafına çekebilmek için ticareti de kullanıyordu. Orenburg Valisi A. İ. Tevkelev’in Orsk Kalesi’ne ticaret için gelen Küçük Cüz Kazaklarından edindiği bilgilere göre, Cungar Huntaycısı Rusya’dan satın alınan malların kâr payı güdülmeden Orta Cüz Kazaklarına satılmasına izin veriyordu.³⁶

Bu sırada Türkistan Hanlıklarında siyasi durum değişmekteydi. 18. yüzyılın 40’lı yıllarında Nadir Şah’ın saldırıları ve iç çatışmalardan dolayı zayıflayan Buhara Hanlığı’ndan Fergana bölünmüş ve Hokand Hanlığı adıyla bağımsız bir hanlık kurulmuştu. Hokand hükümdarı Abdülkerim, 1744 yılında Galdan Tseren’in tayin ettiği Aybek isimli birisinin yönettiği Taşkent üzerinde hak iddia ediyordu. 1745 yılının ilkbaharında Abdülkerim 10.000 kişilik ordusuyla Taşkent’i kuşatınca Aybek şehri terk etmek zorunda kaldı ve şehrin sakinleri direnç göstermeden teslim oldular. Abdülkerim, Kazakların Büyük Cüz kabilelerinin yöneticisi olan Töle Biy’e şehrin yönetimini verdi. Türkistan’daki önemli ticaret merkezlerinden biri olan Taşkent’in hakimiyeti için Hokandlılar ve Cungarlar arasındaki çatışmalar Galdan Tseren’in ölümüne kadar devam etti.³⁷ Her iki taraf da Kazak Sultanlarını bu çatışmalarda kendi taraflarına çekmek için uğraş veriyorlardı, ancak Kazaklar açıkça taraf tutmaktan kaçınıyorlardı. Bu sırada 1745 yılının ilkbaharında Töle Biy’e elçi olarak gelen Cungar Noyan Sarı Mancı şüpheli bir şekilde ölünce³⁸ Cungarların intikam saldırılarından çekinen Töle Biy kendisine bağlı boylarla birlikte Hokand Hanlığı sınırlarına taşındı. Galdan Tseren’in Hokand Hanı Abdülkerim ile kavgası onun Orta Cüz yöneticileriyle birlikte Çarlık Rusya’ya karşı planladığı mücadeleye engel teşkil etmiştir.

Galdan Tseren’in ölümüyle Cungar Hanlığı’nda taht kavgaları alevlenmişti. Büyük oğlu Lama Dorci cariyeden doğduğundan dolayı tahta çıkamamıştı, hâlbuki nüfuzlu Cungar noyanlarının çoğu onu destekliyorlardı. Tahta çıkan ortanca oğlu Tsevan Dorci acımasızlığı ve eğlence düşkünü olması nedeniyle çok düşman edinmişti. Rakiplerinin büyük çoğunluğunu acımasızca katleden Tsevan Dorci’nin kötü yönetimi Cungar Hanlığı’nın sonunun başlangıcı olmuştur.³⁹ Cungarların Türkistan’a seferleri başarısız olmuş,⁴⁰ diğer taraftan da Çin ile araları iyice bozulmuştu. Bu durumu takip eden Abılay Sultan da bundan yararlanma konusunda gecikmemiştir. Abılay Sultan’ın Cungarlar üzerindeki etkisi güçlenmiş, bazı konularda iki ülkenin arasındaki meseleleri çözmekte önemli rol üstlenmeye başlamıştır. Tsevan Dorci’nin Kazak yöneticilerden rehiner göndermeleri ve vergi verilmesi konusundaki talepleri yerine getirilmemiştir.⁴¹ Bu meseleyi savaş yoluyla çözmek isteyen Tsevan Dorci Orta Cüz Kazaklarına karşı sefer düzenlemiş, Türkistan’a saldırmıştır. Ancak Abılay Han’ın ordusu karşısında mağlup olmuş, ordu komutanı da esir alınmış ve öldürülmüştür.⁴² 1750 yılında darbe sonucunda

³⁵ Gosudarstvenny Arhiv Orenburgskoy Oblasti (GAOO), fond Voyenno-Pohodnaya Kantselyariya, opis’ 1, d. 7, k. 4, l. 1969 ob.

³⁶ AVPRİ, fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis’ 122/1, god 1755, d 1, l. 48.

³⁷ Galdan Tseren, 1744 veya 1745 yılının sonbaharında vefat etmiştir.

³⁸ Sarı Mancı Noyan’ın zehirlenerek öldüğünden şüphe ediliyordu. Moiseyev, s. 173.

³⁹ Cungar prenslerinin taht kavgalarının hanlığın sonunu getirdiğini Buhar Jırav’ın şiirlerinden de açıkça görmek mümkündür. *Bes Gasır Jırlaydı*, haz. M. Magauin, M. Baydildayev, Jazuşı, Almatı 1989, Buhar Jırav, s. 93.

⁴⁰ Moiseyev, s. 184.

⁴¹ K. K. Abuev, “Velikiy Kazahskiy Han Ablay”, Kökşetau. İstorçeskiye Oçerki, Kökşetau 1997, s. 127; Moiseyev, s. 187.

⁴² AVPRİ, fond Zyungorskiye Dela, opis’ 113/1, god 1751, d. 4, l. 17 ob.

Tsevan Rabdan tahttan indirilmiş, onun yerine Lama Dorci Cungarların yeni Huntaycı'sı olmuştur, ancak bu değişim de Cungar Hanlığı içinde düzeni sağlayamamıştır. Lama Dorci'ye karşı muhaliflerin arasında Abılay Han'la dostluk ilişkileri olan Amursana ve Tsevan Rabdan'ın yeğeni Davatsi de vardı. Davatsi ve Amursana'nın birlikleri 1751 yılının sonbaharında Zaysan Gölü civarında Lama Dorci'nin askerleriyle çarpışmış, bu savaşta yenilgi alan ikili, İrtiş Nehri üzerinden Kazak topraklarında kaçmışlardır.⁴³ Onları kendi yurdunda barındıran ve destekleyen Abılay Sultan olmuştur. V. N. Vitebskiy'nin verdiği bilgiye göre, "Kazakların Baklı-kerey boyu onları iyi karşılamışlardı".⁴⁴ Lama Dorci ile anlaşmazlığa düşenler bu ikilinin birliğine katılıyorlar ve bunların sayısı yavaş yavaş artıyordu. Onların Abılay Sultan tarafından desteklenmesi Kazak-Cungar ilişkilerinin tekrar gerilmesine neden olmuştur. Abılay Sultan Cungar prenslerinin arasındaki anlaşmazlığı kendi lehine kullanmak istiyordu. Çünkü Cungar Hanlığı'nın zayıflaması Kazakların güçlü bir düşmanı bertaraf etmesine imkân sağlayacaktı. Rus araştırmacı A. İ. Levşin, "Abılay Sultan'ın Cungar prenslerinin arasındaki bu kavgayı sürekli körüklediğini, bundan dolayı Amursana ve Davatsi'yi barındırmakla kalmayıp, onlarla birlikte savaştığını" kaydetmiştir.⁴⁵ Bu duruma Çarlık Rusya'sı hükümeti de kayıtsız kalmamıştır. İ. İ. Neplüyev'e "Abılay Sultan'a elçiler gönderilmesini, kaçak Cungar noyanlarının onun aracılığı ile Rusya'ya getirilmesini sağlamasını" isteyen talimatlar gönderilmiştir.⁴⁶ Elbette Rusya'nın amacı kaçak noyanlar aracılığıyla Cungar Hanlığı üzerindeki etkisini güçlendirmektir. Rus elçisi Yakovlev geldiği sırada (Eylül 1752) Abılay Sultan, Cungarlarla karşı savaşmak için ordu toplamakla meşguldü. Rus elçisinin talebi Abılay Sultan'ı pek sevindirmemiştir.⁴⁷ Abılay Sultan'ın karargâhına Orenburg, Troitsk, Tobol'sk şehirlerinden birbiri ardına Rus elçileri geliyorlar ve Lama Dorci ile düşmanlığı körükleyecek adımlardan uzak durması gerektiği konusunda onu ikna etmeye çalışıyorlardı.⁴⁸ Bu sırada Lama Dorci de Abılay Sultan'a elçiler göndererek kaçakların kendisine teslim edilmesini talep ediyor, aksi halde savaşmakla tehdit ediyordu. Abılay Sultan, Cungar tarafını oyalamak maksadıyla bu meseleyle ilgileneneğini vaat ediyorsa da kaçakları teslim etme gibi bir niyeti yoktu. Yine de Kazak kabile reisleri ve ileri gelenleri bir kurultayda toplanmış, toplantıya katılanları Lama Dorci'nin talebini reddetmeye ikna etmiştir. Bu durum artık Kazakların eskisi gibi Cungarlardan çekincesi olmadıklarını, gerek görüldüğü takdirde savaşmaya da hazır olduklarını göstermektedir. Sonrasında Cungar Hanlığı'na karşı ziyarette bulunan Abılay Sultan'ın elçileri Kazak göçebelerinin geleneğinde "barınma isteyen köpeklerin dahi geri verilmediğini" ileri sürerek talebin reddedildiğini iletmışlerdir.⁴⁹ Bu elbette Cungar saldırılarının tekrar başlamasına sebep olmuştur. Kazakların Cungarya sınırında bulunan bazı boylarına saldırılar düzenlenmiş, hayvanlar kaçırılmış, 3.000 kişi esir alınarak götürülmüştür.⁵⁰ Abılay Sultan'ın askerleri Davatsi'nin birliğinin de yardımıyla Cungarların peşine düşerek, esirler ve hayvanların büyük kısmını geri almayı

⁴³ V. N. Vitebskiy, *Nepluyev i Orenburgskiy Kray v Prejnym Yego Sostave do 1758 g.*, t. 3, Kazan' 1897, s. 741.

⁴⁴ Vitebskiy, s. 741.

⁴⁵ AVPRİ, fond Zyungorskiye Dela, opis' 113/1, gg. 1755-1757, d. 4, l. 316.

⁴⁶ Vitebskiy, s. 743; AVPRİ, fond Zyungorskiye Dela, opis' 113/1, gg. 1755-1757, d. 4, l. 316.

⁴⁷ Vitebskiy, s. 748; AVPRİ, fond Sibirskiy Dela, opis' 130/2, gg. 1746-1754, d. 1, l. 80-80 ob.

⁴⁸ K. Hafizova, *Stepnyye Vlastiteli i İh Diplomatiya v XVIII-XIX Vekah*, KAZISS, Nursultan 2019, s. 96.

⁴⁹ Moiseyev, s. 219.

⁵⁰ Vitebskiy, s. 746-747.

başarmıştır.⁵¹ Abılay Sultan'ın bundan sonraki planı Cungarlara karşı büyük bir zafer kazanarak, Kazakların ele geçirilen topraklarını geri almaktır. Cungarlarla çatışmalarda Abılay Sultan'ın askerlerinin birçok defa üstünlük sağlaması Kazaklara moral vermiş, Cungar tehdidinden tamamıyla kurtulmak için bir umut ışığı olmuştur. Abılay Sultan'ın diğer bir planı da Cungar tahtına Kazaklarla dostluk ilişkiler içinde olan Davatsi'nin çıkmasını sağlamaktır. Bunun için Davatsi ve Amursana'ya tecrübeli askerlerden küçük bir birlik vererek Lama Dorci'ye suikast yapmaları için gizlice göndermiştir. Bu planı da başarılı olmuş, gizlice Lama Dorci'nin karargâhına sızan suikastçılar Huntaycı'yı öldürmüş, Davatsi yeni Huntaycı ilan edilmiştir.⁵² Davatsi tahta çıkar çıkmaz Abılay Sultan'a elçilik göndererek, kendisinin memnuiyetini dile getirmiş, Cungarların elinde bulunan Kazak esirlerinin geri gönderileceğini vaat etmiştir. Ayrıca Taşkent ve Türkistan şehirlerine de haber göndererek ilişkileri düzeltmiştir.⁵³ Böylece Cungarlarla mücadelede zafer kazanması, Cungar tahtına kendi taraftarını oturtması Abılay'ın Kazaklar arasındaki saygınlığı ve etkisini güçlendirmişti, ancak bu sefer de başka bir problem ortaya çıkmıştır. Eski müttefikler olan Davatsi ve Amursana'nın arası açılmış ve birbirlerine düşman olmuşlardır. Vitebskiy'e göre, Davatsi, Amursana verdiği vaatleri yerine getirmemiştir.⁵⁴ Abılay Sultan kadim arkadaşına yine sahip çıkmış, ikilinin birlikleri ilk başlarda Davatsi'ye karşı zaferler kazanmıştır.⁵⁵ Ancak Cungar noyanları ve kabile reislerinin büyük çoğunluğunun Davatsi'ye destek vermesi Amursana-Davatsi savaşlarını Davatsi'nin lehine çevirmeye başladı. Amursana kalan birlikleriyle Çin'e gitti.⁵⁶ Pekin'de Amursana çok iyi bir şekilde karşılanmış, Qing imparatoru ona askeri destek vereceği konusunda söz vermiştir. Qing Hanedanı onun yardımıyla uzun süredir planladığı Cungar Hanlığı'nı dize getirme planını hayata geçirmek istiyordu. 1755 yılının ilkbaharında Amursana'ya verilen 90.000 kişilik Qing ordusu Cungar Hanlığı'nın sınırlarını geçmişti.⁵⁷ Sadece 30.000 kişilik ordusu olan Davatsi bir direnç gösteremeyip, çareyi Doğu Türkistan'a kaçmakta buldu. Burada da ele geçirilerek Qing hükümetine teslim edildi.⁵⁸ Diğer Cungar noyanları ve kabile reisleri de Qing Hanedanı'nın zaferini kabullenerek savaşmaya pek istekli olmadılar. Qing hükümeti her yere kendi idarecilerini atayıp ülkeyi ele geçirmeye başlamıştı. Qing Hanedanı'nın yardımıyla Cungar Hanlığı tahtına geçmeyi düşleyen Amursana'nın planı suya düşünce çok geçmeden 500 kişilik birliğiyle Qing hükümetine karşı ayaklanma başlattı. Ayaklanma ülkenin her tarafına yayılınca endişeye kapılan Qing hükümeti tekrar 400.000 kişilik ordu toplayarak Cungarya'yı işgale başladı. Qing Hanedanı'nın en büyük korkusu da Amursana'yı destekleyen Cungarlar ve Abılay Sultan'a bağlı Kazakların birleşmesi, Kazakların

---

⁵¹ Moiseyev, s. 219.

⁵² Moiseyev, s. 222.

⁵³ Hafizova, s. 102.

⁵⁴ Moiseyev, s. 226-227.

⁵⁵ *Tsinskaya Imperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 46; İ. Ya. Zlatkin, "Russkiye Arhivnyye Materialy ob Amursane", *Filologiya i İstoriya Mongol'skih Narodov, Pamyati Akademika B. Ya. Vladimirtsova*, İzd. Vostochnoy Literatury, Moskva 1958, s. 295.

⁵⁶ Gureviç, s. 105; Zlatkin, s. 288.

⁵⁷ Zlatkin, s. 295.

⁵⁸ Davatsi, Pekin'de 1760 yılı dolaylarında vefat etmiştir. Davatsi'nin Çin'deki esir hayatı ve torunlarıyla ilgili bkz. Hafizova, s. 114-115.

yardımla Cungar kabilelerinin tekrar bir araya gelerek Amursana'yı tahta çıkarmasıydı. Buna engel olmak için Amursana'nın yakalanıp idam edilmesi emri verildi.⁵⁹

Qing hükümetinin endişesi boşuna değildi. Çin'in Cungar Hanlığı'nı yok etmesi durumunda Kazak yurtlarına da tehlike doğacağına farkında olan Abılay Sultan kadim dostuna destek için 10.000 kişilik birlik göndermiştir.⁶⁰ Kazak-Cungar birlikleri Qing askerlerine karşı birkaç önemli zafer kazanmışlar, ülkenin büyük bir kısmını işgalcilerden temizlemişlerdir. Ancak yine de iki tarafın güçleri eşit değillerdi. Amursana'nın Rusya'dan yardım isteği olumlu sonuç vermemiştir. Böylece sayıca fazla olan Qing askerleri taarruza geçmiş, ülkede büyük bir kıyım başlatmıştır. Ağır yenilgiler alan Amursana 200 kişilik birliğiyle tekrar Kazak topraklarına Abılay Sultan'a kaçmıştır.⁶¹ Böylece Cungar Hanlığı yıkılmakla kalmayıp, tarih sahnesinden bu halkın ismi de silinmiştir. Qing imparatoru Abılay Sultan'a da mektup göndererek Amursana'yı barındırmaması konusunda uyarılarda bulunmuş, onu yakalayıp Qing hükümetine teslim etmesini talep etmiştir.⁶² Qing hükümetinin tüm tehditlerine rağmen Abılay Sultan, Amursana'yı teslim etmeyi düşünmemiştir. Rus hükümeti tekrar Amursana'nın yerini tespit etmesi ve onu Çarlık Rusya'sı himayesine sokması konusunda Abılay'ı ikna etmesi amacıyla Başkurt kabile reislerinden Abdullah Kaskinov'u Abılay'a elçi olarak göndermiştir, ancak Abılay onun amacını bildiği için elçinin Amursana ile görüşmesine imkân vermedi ve Rusya'nın planı gerçekleşmedi.⁶³ Qing Hanedanı'nın da 1755-1757 yılları arasında Kazak topraklarına saldırıları olumlu neticeler vermemiştir. Askerî baskı başarılı olmayınca Qing hükümeti meseleyi diplomatik yolla çözmek için Abılay Sultan ile görüşmelere ağırlık vermiştir. Qing hükümeti ile Abılay Sultan'ın görüşmelerinde genelde görüşülen mesele Kazakların bir zamanlar Cungarlar tarafından işgal edilmiş eski topraklarına geri yerleşmesiydi. Zaten Kazak göçebeleri Qing Hanedanı'nın Cungar Hanlığı'nı işgal etmesinden çok önce Altay ve Yedisu'daki eski topraklarına yerleşmeye başlamıştı, ancak Rus araştırmacıları Qing hükümetinin Kazakları Cungarlardan boşalan yerlere yerleşmesi için davet ettiğini düşünmekteledir.⁶⁴ Halbuki Qing hükümeti Cungarya topraklarının Çin'in egemenliği altında olduğunu iddia ederek buna engel olmaya çalışmıştır.⁶⁵ 1762-1763 yıllarında Qing yönetimi Kazakları Tarbagatay'dan çıkarmak için çabaladıysa da başarılı olamamış, sonunda 1767 yılında Qing imparatoru günümüzdeki doğu ve güney-doğu Kazakistan topraklarında Kazak göçebelerinin yaşamalarını resmi bir kararla kabul etmiştir.⁶⁶ Rus kaynaklarına göre, Amursana 1756 yılının sonbaharında Abılay Sultan'dan ayrılarak, eski Cungarya topraklarına dönmüş ve burada Qing Hanedanı'na karşı mücadelesine devam etmiştir. Burada muhtemelen yardım alma umuduyla Rusya ile iletişime geçmiş ve 1757 yılının Ocak ayında Amursana'nın gönderdiği elçiler Öskemen Kalesi'ne ve oradan da Sankt-Peterburg'a

⁵⁹ *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 64-65.

⁶⁰ *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 63.

⁶¹ Vitevskiy, s. 749.

⁶² *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 56, 96.

⁶³ K. K. Abuev, *Abılay Han Sovremenniki i Nasledniki*, Areket, Kökşetau 2013, s. 103.

⁶⁴ A. İ. Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kazaç'ih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, Almatı 1996, s. 235.

⁶⁵ *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 1, Almatı 1989, s. 86, belge no. 38.

⁶⁶ *Tsinskaya İmperiya i Kazahskiye Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 2, Almatı 1989, s. 12.

ulaşmıştır. Rusya yardım konusunda pek istekli olmayınca Qing hükümetine karşı mücadelesinde son umudunu da kaybeden Amursana 1757 yılının yazında Rus kalelerin birine gelmiş ve oradan da Tobol'sk şehrine gönderilmiştir. Eylül 1757'de burada çiçek hastalığından vefat ettiğinde 35 yaşındaydı.⁶⁷

Sonuç

1771 yılının sonbaharında Ebulmambet Han'ın vefat etmesiyle Abılay Sultan, Türkistan şehrinde han seçilmiş ve Büyük Han unvanını almıştır. Görevi sürecince Qing Hanedanı ve Çarlık Rusya'sı ile diplomatik ilişkileri güçlendiren Abılay Han, Kazak Cüzlerini birleştirmek için çaba göstermiştir. Rus imparatoriçesinin 1778 yılında gönderdiği belgede onu sadece Orta Cüz'ün hanı olarak tanımasına rağmen Abılay Han, tüm Kazak Cüzlerinde egemenlik kurmayı başarmıştır. Sovyet tarih yazıcılığında Abılay, çoğu zaman Kazak Cüzlerinin Çarlık Rusya'sının himayesine "gönüllü olarak" girmesine engel olmaya çalışan, bir yandan Cungarlara, bir yandan da Çin'e yanaşmaya çalışan ikiyüzlü, kurnaz siyasetçi olarak tanımlanıyorsa da onun Kazak halkının çıkarları için tüm komşularıyla barış içinde yaşamaya çabaladığı görülmektedir. Aynı şekilde Sovyet tarih yazıcılığında Küçük Cüz ve Orta Cüz'ün Rusya'ya dahil olmasının önemli bir sebebi olarak Cungar istilası gösterilmektedir. Yani güya Kazak Cüzleri Cungar tehdidinden kurtulmak için Çarlık Rusya'sı himayesine girmiştir. Ancak son dönemlerdeki araştırmalar gösteriyor ki Abılay Sultan'ın etkili olduğu dönemlerde Kazak-Cungar ilişkileri düzelmeye başlamıştı. Zaten Kazak Cüzlerinin Çarlık Rusya'sı himayesine girmesinin miladı olarak bilinen Küçük Cüz Hanı Ebulhayır'ın 1730 tarihli Rus imparatoriçesine yazdığı mektupta da Cungar tehdidinden bahsedilmemektedir. Kazakların hem Rusya hem Qing hükümetinin tüm tehditlerine rağmen Cungar Noyanları Davatsi ve Amursana'ya destek vermeleri de bunu açıkça göstermektedir. Rus tarih yazıcılığında Cungarlar Kazakların en azılı düşmanı olarak gösterilmiş, hatta belki bunun da etkisiyle günümüzde bile Kazak tarihini konu alan diziler ve filmlerde Cungarlar hep olumsuz karakterler olarak gösterilmektedir. Tarihi kayıtlara bakıldığında Çarlık Rusya'sı Cungarlara karşı savaşta Kazakları hiçbir zaman desteklememiş, Kazaklar ve Cungarlar bu sorunu kendi aralarında çözmüşlerdir. Ayrıca Kazak tarihinde genelde Cungarların Kazaklara saldırıları söz konusu olmuştur, halbuki Kazakların Cungarlar ve İdil Kalmuklarına saldırıları da az olmamıştır. Yine de bu savaşlara rağmen iki göçebe halkın ticari, dünürlük ilişkileri hiçbir zaman kesilmemiştir. Çalışmamıza konu olan Abılay Han'ın eşlerinin (12 eşi olduğu biliniyor) arasında da Kalmuk kökenli kadınlar vardı. Tarihi kayıtlar onun en azından beş eşinin Kalmuk kökenli olduğunu göstermektedir. Kazakların bağımsızlık mücadelesi tarihinin önemli liderlerinden biri olan Kenerası Kasımov da Abılay Han'ın Kalmuk eşinden olan Kasım Han'ın oğluydu. Diğer Kazak hanları ve sultanlarının da Kalmuklarla dünürlük ilişkileri vardı. Dolayısıyla Kazak-Cungar ilişkileri tarihinin tekrar gözden geçirilmesi, bu meseleye başka pencereden bakılması gerekliliğinin doğduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Zlatkin, s. 289-313.

Kaynakça

- Abuev, K. K., “Velikiy Kazahskiy Han Ablay”, *Kökşetau. İstorçeskiye Oçerki*, Kokşetau 1997.
- _____, *Abilay Han. Sovremenniki i Nasledniki*, Areket, Kökşetau 2013.
- Ahmedov, B. A., *Gosudarstvo Koçevyh Uzbekov*, Nauka, Moskva 1965.
- Arhiv Vneşney Politiki Rosskiyskoy İmperii* (AVPRİ), fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis' 122/1, god 1742, delo , l. 82, l. 70.
- AVPRİ, fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis' 122/1, god 1742, d. 2, l. 17 ob.
- AVPRİ, fond Kirgiz-Kaysakskiy Dela, opis' 122/1, god 1755, d 1, l. 48.
- AVPRİ, fond Sibirskiy Dela, opis' 130/2, gg. 1746-1754, d. 1, l. 80-80 ob.
- AVPRİ, fond Zyungorskiy Dela, opis' 113/1, gg. 1755-1757, d. 4, l. 316.
- AVPRİ, fond Zyungorskiy Dela, opis' 113/1, god 1751, d. 4, l. 17 ob.
- AVPRİ, Zyungorskiy Dela, opis' 113/1, god 1743, d. 2, l. 39 ob-40.
- AVPRİ, Zyungorskiy Dela, opis' 113/1, god 1745, d. 2, l. 4 ob.
- Bahrü'l-esrar, Materialy po İstorii Kazahskih Hanstv (MPIKH)*, Nauka, Alma-ata 1969.
- Çimitdorjiyev, Ş. V., *Natsional'no-Osvoboditel'noye Dvijeniye Mongol'skogo Naroda v XVII-XVIII vv.*, İzd. Buryatskogo Nauçnogo Tsentra SORAN, Ulan Ude 2002.
- Doğan, Orhan, *Kazak Hanlığı'nın Çarlık Rusyası ve Cungarlarla İlişkileri (Rus ve Kaak Kaynaklarına Göre)*, TTK Yayınları, Ankara 2021.
- Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî (Geride Bıraktıklarımızın Hikayesi)*, İngilizceden çev. O. Karatay, 3. baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.
- Epistolnyye Naslediye Kazahskoy Pravyaşçey Elity 1675-1821 Godov*, t. 1, Red. İ. V. Yerofeyeva, İzd. Abdi Company, Almatı 2014.
- Fişer, İ. Ye., *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkrytiya Sibiri do Zavoyevaniya Vsey Zemli Rossiyskim Orujiyem*, İmperatorskaya Akademiya Nauk, Sankt-Peterburg 1774.
- Gosudarstvenny Arhiv Orenburgskoy Oblasti* (GAOO), fond Voenno-Pohodnaya Kantselyariya, opis' 1, d. 7, k. 4, l. 1969 ob.
- Gureviç, B. P., *Mejdunarodnyye Otnoşeniya v Tsental'noy Azii v XVI- Pervoy Polovine XIX v.*, Moskva 1983.
- Hafizova, K., *Stepnyye Vlastiteli i İh Diplomatiya v XVIII-XIX Vekah*, KAZISS, Nursultan 2019.
- Kalan, Ekrem, *Cungar Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- Kazaksko-Ruskiye Otnoşeniya v XVI-XVIII Vekah, Sbornik Dokumentov i Materialov* (KRO), İzd. AN KazSSR, Almatı 1961.
- Kudayberdiyev, Ş. K., *Türük, Qırğız, Qazaq ham Hanlar Şejiresi*, Altın Kitap, Astana 2007.
- Levşin, A. İ., *Opisaniye Kirgiz-Kazaç'ih ili Kirgiz-Kaysatskih Ord i Stepey*, Almatı 1996.

- Materilaly po İstorii Kazahskih Hanstv* (MPIKH), Nauka, Alma-ata 1969.
- Moidabayeva, Dana, “Kazaklardaki Cüzlük Sistemi ve Tarihçesi Üzerine Bir İnceleme,” *Bilig*, S. 21, Bahar 2002, s. 27-44.
- Moiseyev, V. A., *Djungarskoye Hanstvo i Kazahy XVII-XVIII vv.*, Gılım, Almatı 1991.
- Şoinbayev, T. J., “K Voprosu o Prisoedineniy Srednego Juza k Rossii”, *Trudy İİAE AN KazSSR*, t. 15, 1962, s.
- Tsentral'ny Gosudarstvenny Arhiv Drevnih Aktov* (TsGADA), fond Pravitel'stvuyşçiy Senat, god 1742, dosya 14/145, l. 111.
- TsGADA, fond Pravitel'stvuyşçiy Senat, opis' 113, god 1739-1745, dosya 142, l. 28-28 ob.
- Tsinskaya İmperiya i Kazahskiy Hanstva. Vtoraya Polovina XVIII-Pervaya Tret' XIX vv. Sbornik Dokumentov i Materialov*, çast' 2, Almatı 1989.
- Ümbetey, Jırau, “Bökenbay Ölümün Abılay Hanga Estirtı”, *Bes Gasır Jırlaydı*, haz. M. Magauin, M. Baydildayev, Jazuşı, Almatı 1989.
- Ünal, Fatih, “Moğol-Kazak Mücadeleleri Aktaban Şubırındı Hadisesi”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 160, Nisan 2000, s.17-22.
- Valihanov, Ş., *Sobraniye Soçineniy*, t. 1, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskiy Entsiklopedii, Alma-ata 1984.
- Vitevskiy, V. N., *Neplyuyev i Orenburgskiy Kray v Prejнем Yego Sostave do 1758 g.*, t. 3, Kazan' 1897.
- Zlatkin, İ. Ya., “Russkiye Arhivnyye Materilaly ob Amursane”, *Filologiya i İstoriya Mongol'skih Narodov, Pamyati Akademika B. Ya. Vladimirtsova*, İzd. Vostoçnoy Literatury, Moskva 1958, s. 289-313.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 28.03.2022

Makale Kabul | Accepted: 06.05.2022

Atıf | Cite as: Aşşen Müderrisoğlu, Leila Kutlu, "Mihail P. Vronçenko'nun 1834'te İzmir ve Civarındaki Sosyo-Ekonomik Yaşama Dair İzlenimleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 77-111.

MİHAİL P. VRONÇENKO'NUN 1834'TE İZMİR VE CİVARINDAKİ SOSYO-EKONOMİK YAŞAMA DAİR İZLENİMLERİ

Aşşen MÜDERRİSOĞLU*

Leila KUTLU**

Öz

Rus tümgeneral, jeodezist, istihbaratçı ve Küçük Asya'nın ilk kâşifi sayılan Mihail Pavloviç Vronçenko, Osmanlı-Rus savaşı (1829-30) esnasında Rus ordusunun 6. Piyade Kolordusu'nda görev almıştır. Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra ise 1834-1836 yılları arasında Çar I. Nikola'nın talimatı üzerine diplomatik koruma altında istihbarat yapmak ve istatistik veriler toplamak üzere at sırtında 11 bin kilometreyi bulan İzmir'den Anadolu'ya dört askeri-coğrafi keşif seferi gerçekleştirmiştir. Bu veriler bölgenin coğrafi özellikleri, dağları, nehirleri, bitki örtüsü, hayvanları, madenleri, demografisi, etnik ve kültürel yapısının yanı sıra ticaret hayatına dair bilgiler içermektedir. Bu minvalde, Rus istihbaratçısının en fazla üzerinde durduğu bölge İzmir ve çevresini oluşturmaktadır. İzmir'in askeri savunma potansiyelinden ticaret hacmine, mimari yapısından etnik yapısına kadar önemli veriler Rus subayının çalışmasında öncelikli yere sahiptir. Adeta olası bir Rus işgaline ön hazırlık niteliğindeki bu bilgiler çalışmamızda yer alırken, bilhassa 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İzmir'deki ticaret ağına değinilecektir. İzmir'e Anadolu'dan gelen ürünlerin miktar ve fiyatları; İzmir'den yurtdışına ihraç edilen ürünlerin cinsi, miktar ve fiyatları; toplam ticaret hacmindeki payları gibi iktisat tarihini ilgilendiren önemli verilerde çalışmanın konusunu oluşturacaktır. Bir Rus ajanın istatistiklerine dayanan bu veriler İzmir ve civarının başta iktisadi olmak üzere, askeri, mimari, etnik ve kültürel yönlerine ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, İstihbarat, Mihail Pavloviç Vronçenko, Osmanlı ekonomisi, İhracat.

* Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih, aysenmuderrisosglu@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8873-4225

** Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih, leila.kutlu@std.yeditepe.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4367-8260

MIHAIL P. VRONÇENKO'S IMPRESSION ON THE SOCIO-ECONOMIC LIFE IN İZMİR AND ITS SURROUNDINGS IN 1834

Abstract

Mihail Pavlovic Vronçenko who was a Russian major general, and geodesist and considered the earliest explorer of Asia Minor, served in the 6th Infantry Corps of the Russian Army in the Russo-Ottoman War (1829-30). After the Treaty of Hünkâr İskelesi, on the order of Tsar Nikolai I, made four military-geographical expeditions 11 thousand kilometers from İzmir to Anatolia on horseback under diplomatic immunity. This data includes the geographical features, mountains, rivers, flora, animals, animals, mines, demographics, the ethnic and cultural structure of the region, as well as commercial life. In this respect, the region on which the Russian intelligence officer focuses on the most is İzmir and its surroundings. İzmir's defense potential, the volume of trade, its architectural structure, and ethnic structure are stressed in the work of the Russian intelligence officer. While this information which is almost a preparation for an upcoming Russian invasion will be included in our study as well as the trade network of İzmir in the second quarter of the 19th century. Quantity and prices of products coming to İzmir from Anatolia; type, quantity, and prices of products exported abroad from İzmir will be the subject of study in important data concerning the history of economics, such as their share in the total trade network. This data, based on the statistics of a Russian intelligence officer, will shed light on the military, architectural, ethnic, and cultural aspects of İzmir and its surroundings while especially it's economy

Key Words: İzmir, Intelligence, Mihail Pavlovic Vronçenko, Ottoman economy, Exportation.

Giriş

Haritacı, jeodezist, oryantalist, kraliyet istihbarat subayı ve Küçük Asya'nın ilk Rus gezgini ve kâşifi sayılan Mihail P. Vronçenko 1802 yılında Mogilev Vilayetinde, bir rahip ailesinde dünyaya gelmiştir. Mogilev Gimnaziya'sında orta okul eğitimini tamamlayan Vronçenko, 1822'de Kraliçe'nin subayı olarak göreve başlamıştır. 1823 yılında Litov-Vilensk vilayetinin yer ölçümlerini gerçekleştirmiştir.¹ 1824 yılında ise Rus subaylarının üniversite eğitimini aldıkları İmparatorluk Dorpat Üniversitesi'nde eğitime başlamıştır. Astronomi, jeodezi, matematik ve edebiyat derslerine büyük bir ilgi duyan Pavloviç, üniversite yıllarında yabancı dillerdeki bazı edebi eserleri Rusçaya tercüme etmiştir.²

1828 yılında Moldova, Bulgaristan ve Rumeli'de harita çalışmaları gerçekleştirmiştir. 1829-1830 yıllarında meydana gelen Osmanlı-Rus savaşı esnasında Rus ordusunun 6. Piyade Kolordusu'nda görev almıştır. Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan sonra, 1834-1836 yılları arasında Çar I. Nikola'nın talimatı üzerine

¹ Aysen Müderrisoğlu, "Rus İstihbaratçı Mihail Pavloviç Vronçenko'nun "Küçük Asyalı" Türk ve Türkmen Kadınına Dair Değerlendirmeleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2021, 6 (1), s. 35.

² "Nekrolog", *Zapiski Voenna Topografiçeskogo Depo*, ed. Blaramberg, Voennaya Tipografiya, Cilt 22, Sanktpeterburg, 1861, s. 65-66.

diplomatik koruma altında istihbarat yapmak ve istatistik veriler toplamak üzere yanında elçilik görevlisi olan Moiseyev adlı bir tercümanla birlikte İzmir'den Anadolu'ya dört askeri-coğrafi keşif seferi gerçekleştirmiştir. Bu seferler esnasında at sırtında, 11.000 km. seyahat etmiş, araçsal yöntemlerle kişisel olarak 100 astronomik nokta belirlemiş ve 1:840000 ölçeğindeki 128 sayfalık “Küçük Asya” haritasını oluşturmuştur. Çizmiş olduğu birçok şehrin planları ve yer tespitleri Avrupalı araştırmacılar tarafından yapılan hataların -dağların ve nehirlerin uzunlukları ve yapısal özellikleri- düzeltilmesini sağlamıştır. Yolculuklarının birinde Mısır Valisi tarafından tutuklanmış ve sıtma hastalığı da geçirmiştir.³

Anadolu'da gerçekleştirdiği seferler neticesinde Saint-Petersburg'da K. Kray yayınevinden 1838 yılında ilk cildi, 1840 yılında ise ikinci cildi olmak üzere “Obozreniye Maloy Azii v nneşnem eyo sostoyanii, sostavlennoye russkim puteşestvennikom M. V.” adlı çalışması yayımlanmıştır. Toplam 600 sayfalık bu çalışmaların 286 sayfadan oluşan ilk cildinde genel olarak ülkenin coğrafi ve idari yapısıyla doğal ve tabii kaynakları ele alınmıştır. İlk bölümünde Küçük Asya'nın sınırları ve ayrıntılı olarak ele alınan dağları, nehir, göl ve diğer suları, vadileri ve iklimi hakkında bilgiler yer almıştır. İkinci kısımda ise Anadolu'nun tabii kaynaklarını -kurşun-gümüş madenleri, şap, tuz, mermer vb.-, ormanlarını -meyve, inşaat malzemesi, ceviz ağaçları çeşitleri-, bitkilerini -tahıl, sebze, baharat vb.-, evcil hayvanlarını, yabani hayvanları, kuşlarını ve diğer canlılarını -balık, haşarat vs.- detaylı bir biçimde ele almıştır. Üçüncü kısımda nüfus ve mimari yapılar hakkında bilgi verilmiştir. İlk cildin son kısmında ise idari yapı -yönetim biçimi, devlet görevlilerinin hiyerarşisi, kamu yönetimi ve sınıfsal yapısı- hakkında bilgi verilmiştir.⁴

1840 yılında yayımlanan eserin ikinci cildi, ilk cildin devamı niteliğinde olup beşinci bölümle devam etmektedir. Söz konusu bölüm eyaletleri, şehirleri ve köyleri tek tek ele alan ve kısa bilgiler içeren alt başlıklardan oluşmaktadır. Yerleşim merkezlerini ele alırken Vronçenko'nun bölgeyi işgal etme fikriyle hareket ettiğini, her bir şehirde nüfus oranını, Hristiyan ve Türk nüfusunun ve onların ev sayılarının dağılımına, kiliselerin mevcudiyetine, yerleşim merkezlerinin başlıca su kaynakları, sokak yapıları, savunma durumlarını ve her bir şehir, kasaba veya köyün ekonomik faaliyetlerine değinmesinden anlamak mümkündür. Devamındaki altıncı bölümde ise halkın sosyal yapısına, Küçük Asya'da yaşayan çeşitli etnik gruplara ve onların yaşamlarına dair izlenimlerine yer vermektedir. Bu bölümde Türkler, Türkmenler, Kürtler, Araplar, Yunan, Ermeni, Avrupalı, Yahudi ve Çingeneler ayrı ayrı alt başlıklar halinde anlatılmaktadır. Yedinci bölümde tarım, sanayi ve ticarete dair gözlem ve istatistik veriler bulunmaktadır. Bununla birlikte, Rus subay, Türkiye'de bulunduğu 2 yıl içerisinde en çok İzmir'de vakit geçirmiştir.⁵

1840 yılında Rus Çarı I. Nikola'nın talimatı üzerine Vronçenko'nun notları Anadolu'da yaptığı seferler esnasında kaydedilen coğrafi bilgileri içeren fazladan bir bölüm dahil edilerek tekrar yayımlanmıştır. Bu bölümde keşif seferlerinin tarihini ve

³ “Mihail Pavloviç Vronçenko”, *Biografiçeskiy Oçerk*, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya, Peçatnaya Golovina, CXXXVI, Sanktpeterburg 1867, s. 28-31.

⁴ Bkz: Mihail Pavloviç Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii v nneşnem eyo sostoyanii, sostavlennoye russkim puteşestvennikom M.V.*, Karl Kray, Cilt 1, Sanktpeterburg 1838.

⁵ Bkz: Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1938; Mihail Pavloviç Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii v nneşnem eyo sostoyanii, sostavlennoye russkim puteşestvennikom M.V.*, Karl Kray, Cilt 2, Sanktpeterburg 1840.

istikametleri daha detaylı öğrenmek mümkündür. Söz konusu yeni baskıya göre, 18 Mayıs 1834 yılında başlayan ilk seferi İzmir çıkışlı olup Rus istihbaratçının kayıtlarına göre 29 Eylül'de tamamlanmıştır. Bu sefer esnasında 4 güzergâh takip edilmiştir.

1. İzmir'den çıkarak Bolvadin ve Kastamonu'dan geçerek Sinop'a kadar;
2. Sinop'tan çıkarak Kayseri'den Kastamonu'ya kadar (Kayseri'den çıkış yapılarak Niğde ve Aksaray'dan geçilmiş ve tekrar Kayseri'ye dönmüştür);
3. Kastamonu'dan çıkılmış, Kütahya'dan geçilmiş ve Bolvadin'e kadar;
4. Bolvadin'den yola çıkılmış ve Konya'dan geçilerek Antalya'ya (Elmalı, Makri ve Kuyucak) ulaşılmıştır.

1 Nisan 1835'te başlayan diğer seferler esnasında Rus istihbaratçı, İzmir'den çıkarak Kuşadası, Karpuzlu, Muğla, Kabataş, Aydın, Karabük, Tefenli, Burdur, Afyonkarahisar, Akşehir, Konya, İzmit, Ulukışla, Yenihan, Adana, Niğde, Kırşehir, Maden, Ankara, Çakal, Güzelce-kalesi, İnsuyu, Savarık, Konya Afşar, Eğirdir, Isparta, Polatlı, Buldan, Alaşehir, Nazilli, Aydın, Tire'den geçmiş ve 6 Haziran 1835'te İzmir'e dönmüştür. Yaklaşık bir ay kadar ara verdikten sonra 5 Ağustos 1835 yılında sefere devam etmiş ve bu esnada Manisa, Akhisar, Balıkesir ve Pera'yı ziyaret etmiştir. Daha sonra 6 Ekim 1835'te yine İzmir'den yola çıkarak Menemen, Bergama, Kemer, Koyuneli, Gönen, Araçköy, Bursa, Hamamlı, Aslanlı, Kütahya, Kodus, Selendi, Kuladan geçerek 23 Ekim'de İzmir'e geri dönmüştür. Yapmış olduğu bu yolculuklar esnasında yanında kronometre ve diğer ölçüm cihazlarını da yanında taşımış ve yükseklik, sıcaklık, vakit, yıldızların konumu gibi diğer mühim bilgileri de kaydetmiştir.⁶

Mihail Vronçenko'nun İzmir'de ajanlık göreviyle bulunduğu hakkındaki bilgiler, bir diğer Rus gezgin olan Kont Davıdov'un seyahat notlarında geçmektedir. Davıdov 1835 yılının 16 Temmuz'unda günlüğüne kaydettiği bilgilerden Vronçenko ile İzmir'de buluştuğunu ve onun ne ülkesinde ne de yurtdışında pek sık karşılaşmayacağımız türden bir insan olduğunu belirtmiştir. Ayrıca mühendis subay olan Vronçenko'ya özel bir görev olan Küçük Asya'nın kara haritasını çıkartma görevinin verildiğini ve bu görevi yerine getirmek için üç yıldır eziyet çekmekte olduğunu da ifade etmiştir.⁷

Rus subayının raporları Osmanlı tarihi ve coğrafyası üzerine çok değerli bilgileri içeren nadir bir çalışma olmasına rağmen günümüze kadar yayınlanan Türkçe literatürde çalışmayı bütünüyle ele alan herhangi bir eser tespit edilememiştir. Vronçenko'nun eserinden bahseden çalışmalar arasında I. Pehlivan'ın (2016) "Rus Oryantalist Faaliyetleri ve Osmanlı İmparatorluğu" ile T. Ataöv'ün (2004) "Sovyetler Birliğinde Türkoloji Çalışmaları", H. Mevsim'in (2021) "Bir Rus Subayının Gözüyle 1835 Yılında Bursa Mütessesimliği" adlı eserleri saymak mümkündür.⁸ Bu sebeple çalışmamız kapsamında Vronçenko'nun 3 yıl boyunca gözlem yaptığı İzmir şehri ile ilgili izlenimleri ve en çok önem verdiği konulardan biri olan Anadolu'nun ekonomisi,

⁶ "Prodoljeniye soçineniya Obozreniye Maloy Azii v nneşnem eyo sostoyanii", Zapiski Voennno-Topograficeskogo Depo, ed. Şubert, Karl Kray, Cilt 5, Sanktpeterburg 1840, s. 319-368.

⁷ Vladimir Petroviç Davıdoff, *Puteviya Zapiski vevedenniya vo vremya prebivaniya na İoniçeskih Ostrovah, v Gretsii, Maloy Azii i Turtsii v 1835 godu Vladimirom Davidovim*, Tipografiya E. Fişera. Sanktpeterburg, Cilt 2, 1839, s. 8.

⁸ İsmail Pehlivan, "Rus Oryantalist Faaliyetleri ve Osmanlı İmparatorluğu", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (12), 2016, s. 91-106; Türkkaya Ataöv, "Sovyetler Birliği'nde Türkoloji Çalışmaları", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (0), 2004, s. 89-107; Hüseyin Mevsim, "Bir Rus Subayının Gözüyle 1835 Yılında Bursa Mütessesimliği", *OTAM*, 49, 2021, s. 73-89.

özellikle İzmir limanının faaliyetleri ve Osmanlı'nın İzmir çıkışlı üretimine ve ihracatına dair topladığı bilgi ve istatistik veriler ele alınacaktır.

İzmir

Mihail Vronçenko İzmir'in -Smirna, Gavur İzmir⁹- kısmen Pagos (Kadife Kale) adındaki büyük dağın yamacında kısmen körfezle bitişik olan düzlükte bulunduğu ve Pagos dağının tepesinde İoan Dukas'ın inşa ettirdiği kalenin kalıntılarının hala korunmakta olduğu belirtilmiştir. İç kalenin yapısını ayrıntılı tanımlayan Vronçenko kalenin duvarlarının oldukça yüksek, kulelerinin de yüksek, demirle sarılı ve geceleri kapanan ahşap kapıları bulunduğunu ifade etmiştir. İç kalenin iç kısmının boş, kulelerde üç veya dört adet top bulunduğunu, bu topların Ramazan aylarında kullanıldığını kaydetmiştir. Kalenin surlarının bazı kısımlarının neredeyse yerle bir olduğu ancak bazı kısımların ise sadece üst kısmının yıkıldığını, iç kalenin batısında, Pagos'un yamaçlarında tiyatronun kalıntılarının görülmekte olduğunu ve bu yapının kemerlerinden Saint Polikarp Kilisesi'nin inşa edildiğini belirtmiştir.¹⁰

İzmir'deki diğer savunma yapısının şehrin güneybatı kısmında, denize birkaç adım (20-30 civarı) düzlükte yer aldığını kaydetmiştir. Bu kalenin, köşelerinde kulelerinin neredeyse üçgen biçimli olduğu ve muhtemelen yine İoan Dukas tarafından yapılmış olabileceğini aktarmıştır. Ayrıca Rodos Şövalyelerinin bu kaleyi Smirna'da Aydın oğlu Umur Bey'in hüküm sürdüğü dönemde ele geçirdiğini ve kaleye Aziz Petrus adını vererek ve bu adın 1834 yıllarında da kullanıldığını belirtmiştir. Kalenin sur duvarları ile kulelerinin yüksek ve kalın görüldüğünü ve en azından dıştan bakıldığında oldukça büyük kaba taşlardan örülmüş ve iyi korunmuş olduğunu ve kalenin iç kısmında Türk evlerinin inşa edildiğini belirtmiştir.¹¹

İzmir'deki diğer savunma yapılarının arasında körfezin güney kıyısında alçak fakat belirgin bir burunda konumlanan Sancak-Kaleyle ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

“Bu kale Smirna'dan 1 saat uzaklıkta Kadus nehrinin körfeze döküldüğü yerin neredeyse hemen karşısındadır. Sancak-Kale oldukça büyüktür fakat duvarları ve kuleleri biraz yıpranmıştır. Yakın dönemde onarım görmemiş ve dıştan iyi görünmesi için sadece badanalanmıştır. Kulelerdeki üstü örtülü bataryalarda bulunan toplar yere gömülmüş veya çürümüş taşıyıcı alttakımlarının üzerinde tekrar yapılması veya onarılması gereken vaziyette bulunmaktadır”.¹²

Şehrin bina sayısı ile etnik yapısına dair kayıtlarında İzmir'de yaklaşık olarak toplam 18.000 hanenin bulunduğunu ve toplam nüfusun ise 110.000 kişiye yakın olup 50.000'inin Türk (9.000 ev), 40.000'inin Yunan (6.000 ev), 10.000'inin Ermeni (1.800 ev ve Katolik Ermenilerin 600 evi), 5.000'inin Yahudi (900 ev) ve 5.000'inin Avrupalılardan (600 ev) oluştuğu belirtilmiştir.¹³

Şehirdeki savunma yapılarına verdiği örneklerden birisi *Askeri Kışla*'dır. Bu yapının dikdörtgen planlı, taş malzemeden üç katlı olarak inşa edilmiş olduğunu, şehrin en güneybatısında denizin kıyısında bulunan düzenli bir ordu alayını -1000 kişi-barındırabilen büyük bir yapı olduğunu kaydetmiştir. Ticari yapılardan verdiği örnek ise

⁹ Vronçenko'nun ifadesine göre bu şekilde geçmiştir.

¹⁰ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 96.

¹¹ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 96.

¹² Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 96.

¹³ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 96.

silah ve pahalı ürünlerin satıldığı Bedesten (Pazar)'dır. Bu yapının XVI. yüzyılda antik malzemedен inşa edilmiş büyük, yüksek taştan oluşan bir yapı olduğunu not etmiştir. Pazar için ise taştan yapılan büyük Pazar (binası) dışında çok sayıda ahşap yapılardan oluşturulan büyük pazarların mevcut olduğu belirtilmiştir.¹⁴ Vronçenko'nun yapı olarak şehirde dikkatini çekenler arasında ticari ve savunma yapılarının yanı sıra ibadet mekanları olan kiliseler de bulunmaktadır. Ancak İslam mimarisine dair bilgiler genellikle camilerin sayılarından öteye geçmemektedir. Kiliseler hakkında verdiği bilgiler ise şu şekildedir.

St. Fotini Yunan Kilisesi'nin İzmir'deki kiliselerin arasındaki görünüşü itibariyle Avrupa'da kilise olarak adlandırılan yapılara benzeyen tek kilise olduğu fakat yüksekliği bakımından etrafındakilerden, metropolit evi ve diğer taş evlerden pek de farklı olmadığı ifade edilmiştir. Rus subay Anadolu'daki tüm kiliseler gibi *St. Spiridon Yeni Kilisesi*'ni de alçak yüksekliğe sahip dar pencereci saraylara benzetmiştir. Fakat şehirdeki *Katolik Kilisesi*'nin de düz tavanlı, lakin oldukça yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Mimari, büyüklük ve süsleme bakımından en güzelinin *Kaputsin* veya diğer adıyla *Fransız Kilisesi* olduğunu, diğer bir güzel yapının ise *Avusturya Kilisesi* olduğunu düşünmüştür. *Ermeni Kilisesi*'nin oldukça geniş ve iç mekân süslemesi bakımından tüm Yunan kiliselerinden daha ileride olduğunu vurgulamıştır. Oryantalist bir bakış açısıyla yaklaşan ajan Vronçenko, İslami yapılardan bahsederken küçümseyici bir söylem geliştirmiş, camileri yeterince özgün bir mimariye sahip olmamakla eleştirmiştir. Çok da özgün diyebileceği bir İslam mabedinin hiç bulunmadığını ancak bazılarının kiliselerden dönüştürüldüğünü ispatlayan eski mimarinin izlerin görülebileceğini söylemiştir.¹⁵

Şehirdeki toplam cami, kilise ve hanlar için ise şu rakamları vermiştir: 35 Cami, 4 Yunan kilisesi, özel bir evde oluşturulan 1 Protestan Kilisesi, 1 Yahudi Sinagogu ve Pazar mekanları haricinde 40'in üzerinde hanın bulunduğunu belirtilmiştir. İzmir'deki konutların mimari bakımından çeşitli olduklarını vurgulayan Vronçenko bahçelerdeki barakalardan bazı Avrupalılara ait Güney Avrupa üslubunda inşa edilen şatafatlı konaklara kadar çok çeşitli olduklarını gözlemlemiştir. Tamamen taştan yapılan evlerin sayısının az olduğunu, tüm şehirde taştan yapılan evlerin sayısının 10'u geçmeyeceğini belirtilmiştir. Bununla birlikte, İzmir'de ilk katın taştan ikincisinin ise ahşaptan inşa edilmiş olan konutların daha fazla olduğunu fakat her iki tipteki evlerin toplam sayısının ahşaptan yapılan evleri geçmediğini ve böylece İzmir'in ahşap evli bir şehir olarak tanımlanabileceğini ifade etmiştir.¹⁶

Genel olarak mimari ve iç mekân düzenlemesi bakımından İzmir evlerinin, Frenk ve Türk evleri olarak ikiye ayrıldığını ve ilkinin daha çok Avrupalılar ile kendilerini Avrupalı gören, yani herhangi bir konsolosluk tarafından uzun zamandır korunmakta olan Yunan ve Ermenilerin oturdukları evlerden oluştuğunu kaydetmiştir. İkinci tip evleri ise hangi dine mensup olursa olsun tüm diğer İzmirliilerin oturdukları evler olarak tanımlamıştır. Bunu genel bir sınıflandırma olarak nitelendiren Rus subay, Yunanların evlerinin daha çok Avrupalıların evlerine benzemekte olduğunu, genelde onların evlerinin pencereci pervazlarla kapatılmadıklarını ve haremlik ve selamlık olarak ayrılmadıklarını gözlemlemiştir. Ermeni ve Yahudilerin konutlarının ise Avrupalı ve

¹⁴ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 97.

¹⁵ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 97.

¹⁶ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 97.

Türk mimarisinin karışımı olup bu ikisinin ortasında bir konumda olduğunu ifade etmiştir. Mimari ve yapım tekniğine bakmaksızın estetik olarak en güzel evlerin Avrupalılara, onları izleyen güzel evlerin Ermenilere, sonra Türklere, daha sonra Yunanlara ve Yahudilere ait olduğunu belirtmiştir. Şehrin en güzel sokağının kalanından net bir şekilde ayrılan *Frenk Sokağı*- onun denize bakan tarafı- olduğunu söylemiştir. Bu sokakta bulunan konutların birinci katlarında içinden sokaktan deniz kıyısına doğrudan geçilen dükkanlar, ikinci katlarında ise daireler olduğunu gözlemlemiştir.¹⁷

Sokakların arasında en temiz ve geniş olanı *Frenk Sokağı* veya başka bir adıyla *Gül Caddesidir*, ancak aynı zamanda Türklerin bu caddeye lağım yolu dediği ifade edilmiştir. Diğer sokakların tamamı ise “Asyalı” biçimde oluşturulmuş ve dar bir biçimde olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca sokaklarda bulunan evlerin ikinci katlarında birinci kata göre neredeyse 1 arşın¹⁸ kadar dışa doğru çıkıntı yapan cumbalara sahip olması sokaklardaki ışık oranını azaltmaktadır. Kaldırım ve döşemeler daha yeni düzeltilmiş ve Frenk caddesinin nispeten iyileştiğini belirtmektedir. Diğer caddelerde ise yol döşemesi iri taşlardan oluşmakta ve evlerin etrafında enine ve boyuna yarım arşın kaldırımlar bulunmaktadır. Ancak Pagus dağının yamacındaki Türk ve Yahudi mahallelerinde daha geniş ve daha güzel döşemelere sahip iki veya üç cadde vardır. Şehirde camilerin önündeki avlular ile bazı boş araziler dışında neredeyse hiç meydan bulunmadığını da ifade etmiştir.¹⁹

İzmir şehrine suyun üç yolla ulaştırıldığını ve bunların Meles'ten, Fasul çeşmesinden ve başlıca su borularının uzantıları olan çeşme ve sebillerden geldiği belirtilmiştir. Meles çayının güneyden, Pagus dağının doğusundan dolaşarak şehre doğru dönüş yaptığı ve Kervan köprüsü olarak adlandırılan taş bir köprünün altından geçtiği not edilmiştir. Çayın özgün yatağının köprüden kuzey yönünde ilerlemekte olduğunu fakat oraya akması engellenerek şehrin Yunan ve Avrupalı kısımlarından geçen kanala sıkıştırılarak yönlendirildiğini belirtmiştir. Bu kanalda büyük bir su değirmeninin ve boya fabrikasının bulunduğunu söylemekle birlikte kanaldaki suyun kaliteli olmadığı ifade edilmiştir. Fasul çeşmesinin deniz kıyısına yakın bir yerde olduğunu ve çeşmenin suyunun çok az fakat temizliği bakımından diğer bütün sulara tercih edildiğini de vurgulamaktadır. Şehrin başlıca su kaynağıyla ilgili ise şunları söylemektedir:

“Meles’in sağ yakasında, Pagus dağının güneyinde bulunan ve “Büyük Cennet” olarak adlandırılan mekândan başlayan boru sistemiyle gelmektedir. Orada Buca köyünün güneyindeki yükseklerden oldukça büyük bir dere akmaktadır. Bu dere Meles'ten iki katlı kemerlerden oluşan duvarla geçmekte daha sonra Pagus'un yamaçları ve Meles çayı yatağı boyunca akar. Borular yontulmuş taşlardan yapılmıştır, boru kesitte yaklaşık olarak 8 veya 12 verşok²⁰ çapındadır. Şehre ulaşıncı su borusu dağdan biraz uzaklaşır ve şehre yaklaştıkça seviyesi alçalarak zemin seviyesiyle eşitlenen özel yapım duvardan geçer. Bu boruyla bağlı olan çeşme ve sebiller tüm şehri kaplamaktadır. Pagus dağındaki kaleye ise su eski zamanlarda dağın sırtından başlayarak Kokluca köyünün üzerinden geçirilen

¹⁷ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 98.

¹⁸ 1 arşın = 0.71cm.

¹⁹ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 98.

²⁰ Rus ölçüm birimi olan 1 verşok = 4,4cm.

devasa yükseklikte duvarla sağlanmış. Günümüzde bazı yerlerde bu yapının kalıntıları ile suyu Melesten geçiren duvar görülmektedir.”²¹

Rus subay şehrin Pagus’un yamaçlarında bulunan kısımlarında bahçelerin olmadığını, vadide ise Ermeni mahallesinde küçük bahçelerin, Avrupa mahallesinde de özellikle şehrin kuzey kısmında bahçelerin olduğunu kaydetmiştir. Yunan mahallelerindeki bağların boyutları ve sayısı ile ilgili sokakların avlu duvarları arasında kaldığını, evlerin sayısının gittikçe azalmakta ve daha sonra tamamen kaybolduklarını belirtmiştir. Meles çayı ve onun Pagus’un etrafını dolandığı bölge boyunca çok sayıda bahçeli evin, körfezin doğusundaki vadide de yine çok sayıda bağların bulunduğu bahsetmiştir. Bağlar dışında da tüm Türk mezarlıklarında, Kervan köprüsü yakınında, Pagus yamaçlarında, vadideki bir veya iki cami avlusunda bolca selvi ağaçlıklarının bulunduğunu kaydetmiştir. Yahudi mezarlığının şehrin bitimine doğru, askeri kışla yoluna yokuş aşağı bulunduğunu, orada ağaçların olmadığını, Yunan ve Ermeni mezarlıklarının ise kiliselerin yanında konumlandığını kaydetmiştir.²²

Vronçenko İzmir’in doğu taraftan yaklaşıldığındaki manzarasının deniz cephesinden görünenden çok farklı olduğunu, şehrin doğu kısmının bahçeler arasında dağılmış küçük kulübelere ve evlerden başladığını belirtmiştir. Şehri bölgenin kalaniyla bağlayan tek yoldan ilerleyerek Kervan köprüsünü geçince karşılaşacağımız ilk sokağın görünümü itibarıyla, evlerin çirkinliği ve yapım bozukluğuyla izleyicisinde olumsuz etki bıraktığını ifade etmiştir. Daha sonra “pis” ara sokak labirentlerinden geçince, Türk ve Yunan mahallelerinden geçerek gül sokağına ulaşıncaya bir gezginin kendisini tuhaf mimarisi olan güzel evlere sahip büyük şehirde olduğunu hissedebileceğini söylemiştir. Şehrin manzarasıyla ilgili şunları da ilave etmiştir: Karşıdan yani denizden İzmir’in sunabileceği tüm güzellikleri, şehrin Avrupalı kısmı, uzaktan daha güzel görünen konsolos ve tüccar evleri, Aziz Peter kalesi ve Askeri Kışla, ilk sırada dizilen konutların arkasında yeşeren bağlar ve Pagus dağının yamacında amfi tiyatro şeklinde basamak basamak yükselen evlerin çatıları ve nihayet dağın tepesindeki iç kale göz önüne seriliyor ve karaya hiç inmeden İzmir’i güzel bir şehir olarak nitelendirmenizi sağlıyor.²³

Ayrıca şehrin Avrupa kısmının daha doğrusu ticari kısmının Türk kısmından daha farklı olduğu kaydedilmiştir. Rus subay bu farkın sadece mimariyle kısıtlanmadığını, sahilin tamamının, Avrupa dükkanlarının bulunduğu Frenk sokağı ile daha güneyde bulunan Pazarlar bölgesinde durmak bilmez hareketliliğin varlığından, insanların yürümediği, ileri geri koşturduklarından bahsetmiştir. Burada yani pazar bölgesinde her çeşit kıyafet ve insanın olduğunu, binicileri, deveçileri, hamalları ile son Paris modasına göre giyinen tüccar kadınları, İtalyan ceketleri, Arap şalvarları, hasır şapkalar ile sarıkları görmenin mümkün olduğunu şaşkınlıkla gözlemlemiştir. Pazar bölgesinden sonra sessizliğin ve boşluğun başladığını, nadiren yoldan geçen birine rastlandığını, genelde Türklerin veya bazen yüzleri örtülü feraceli Türk kadınlarının ve kahvehanelerin önündeki hareketsiz grupların görüldüğünü belirtmiştir. Yunan mahallelerinde de fazla hareketin olmadığını, fakat orada pencere ve kapı önlerinde yüzleri açık ve İzmir’in Yunan kıyafetleriyle başlarına hoş kırmızı başlıkları giymiş

²¹ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 98-99.

²² Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 99-100.

²³ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 100.

Yunan kadınlarını görmenin mümkün olduğunu kaydetmiştir. Yahudi ve Ermeni kadınlarının başlarına örtü taktıklarını fakat yüzlerini örtmediğini de ilave etmiştir.²⁴

İzmir'in nüfus yapısına değinen Rus istihbaratçı, İzmir'i kısa süreliğine ziyaret etmeye gelen Avrupalıları ve Avrupa ülkelerinin konsolosları dışındaki İzmir'e yerleşen Avrupalıları iki gruba ayırmıştır: İlk grup kısa zaman önce buraya yerleşen ve hayat tarzı ve giyim kuşamını değiştirmeyenlerden oluşur, ikinci grup ise babaları ve dedeleri Avrupalı olup kendileri yerli Ermeni ve Yunanlarla evlenerek oluşan ve hayatlarına dair tüm ayrıntılarda tuhaf bir Avrupa ve Asya karışımı yaratan topluluktur demiştir. Bununla birlikte bu gruba çeşitli Avrupa ülkelerinin vatandaşlığını alan ve burada ticaretle uğraşan adalı Yunanların ve çeşitli konsolosluklarda dragomanlık yani tercümanlık yapan Ermenileri de dahil etmiştir. Son zamanlarda ise dragomanların eski uzun beyaz giysilerini ve uzun dragoman kalpaklarını bıraktığını ve Avrupa modasına göre giyinmeye başladığını ve onlardan birisinin dışarıda son Paris modasına göre giyinip evine dönünce doğulu kıyafetleri giyen ailesiyle alçak sekilere daha doğrusu yer sofrasına bağdaş kurarak oturduklarını ifade etmiştir.²⁵

Genel olarak İzmir'de kendisinin Avrupalı ve Frenk olduğunu iddia eden kimsenin, üç veya dört konsolos dışında, ticaretle uğraşan kimseler olduğunu vurgulamıştır. Lakin İzmir'de sermayedarlar ile bankacıların çok olmadığını belirtmiştir. Vronçenko İzmirililerin yaşam tarzlarına şu cümlelerle değinmiştir:

“Yahudiler her yerde olduğu gibi küçük esnaflıkla uğraşırlar. Yunan ve Ermeniler arasında ise çok sayıda zanaatçı vardır. Türkler küçük çaplı ticaretle uğraşırlar, daha çok pazarlarda perakende satış yaparlar veya bağ ve bahçelerinde yetiştirdikleri ürünlerle geçinirler. Yabancılarla her gün iş yapmaya ve onları her gün görmeye alışkın olan İzmir Türkleri Anadolu gibi vahşilik sergilemezler. Smirna Türklerinin yaşamı, ev hayatıyla ilgili faaliyetlerinde, giyim kuşam ve mutfak eşyalarının zarafeti gibi ayrıntılar dışında diğerlerinden farklı değildir. İlginç olan şu ki İzmir'deki Türk halkı şimdiye kadar İstanbul sakinleri arasında ileri seviyede yayılan ahlaksızlık ve günahkarlığa batmamıştır. Ermenilerin ahlakı da halen direnmektedir fakat aynısını Yunanlar için söylemek mümkün değildir. Frenklere gelince, İzmir'de Avrupa'nın diğer şehirlerinde de olduğu gibi bu bağlamda oldukça zıt örnekler görmek mümkündür”.²⁶

Ahlak konusuna gelince, söz konusu dürüstlük olursa Vronçenko biraz önce sözünü ettiği her şeyi silmek gerektiğini belirtmiştir. Bunun nedenin ise herkesin ticaretle nefes aldığı şehirde, çıkarıcılığın Avrupalılara hem salgın hastalıkları hem de eğitilmemiş toplumun yetersizliğini göz ardı ettirdiğini söylemiştir. Her şeye rağmen hileli ve hurdalı işlerin başarılı gitmesini sağlayan gerekli şartların oluşturulduğunu, fakat bu ustalıkla yapılan kandırmacanın her türlü görgü kuralı ve nezaketle örtüldüğünü belirtmiştir. Klasik oryantalist bakış açısından sıyrılamayan Rus subay, İzmirli bir Türkün dürüstlüğüne inanmanın tehlikeli, herhangi başka bir milletten insanla ise çok daha temkinli ve dikkatli olmayı gerektirdiğini istisnaların elbette var olduğunu fakat onların çok nadir görüldüğünü anlatmıştır.²⁷

²⁴ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 100.

²⁵ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 101.

²⁶ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 101.

²⁷ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 102.

Vronçenko'nun şehrin yönetim biçimi konusundaki gözlemlerine değinilecek olunursa bu noktada çeşitli Avrupa ülkelerinin vatandaşlarının kendi konsoloslukları tarafından yönetildiğini, Türklerin ise haklarını -vergi toplama- İstanbul'dan -sadece İzmir'i, köylerini değil- satın alan Mütesellim tarafından yönetildiğini söylemiştir. Mütesellime şehirle birlikte bazı yerleşim yeri ve köylerin yöneticilerinin bağlı olduğu, bunun ötesinde ona Anadolu'nun bazı bölgelerinden vergi toplama hakkı verildiği vurgulanmıştır. Böylece Mütesellim, tüccarlara Muğla ve Milas bölgelerinden bitkisel yağ ve aynı şekilde bazen oldukça uzak bölgelerden meşe palamudu satın alma hakları vermektedir.²⁸

Gümrük müdürünün İstanbul'dan tayin edilmekte olup Müteselliminden bağımsız ve tüm "Gümrüklerin Baş Müdürüne" tabi olduğu belirtilmiştir. Düzenli askeri alayı komuta eden Generalin de -Miralay-, Mütesellime bağımlı olmadığı gümrüğün ise içten yine başkentten gönderilen mübaşir tarafından yönetildiği kaydedilmiştir. Yunan Metropolitinin (Piskoposu) ve Ermeni Arkipiskoposu'nun kendi patriklerine bağlı fakat esasen daha çok Mütesellime bağlı oldukları belirtilmiştir.²⁹

İzmir'in aslında az sayıda zeytin yağı, kitre ve meyve dışında herhangi bir sanayisinin olmadığı, bununla birlikte şehirde kumaş boyanmakta, ayrıca sahtiyan tabaklanmakta, fakat şehir sakinlerinin başlıca gelirinin yine ticaret olduğu kaydedilmiştir. İzmir'in betimlemelerinden sonra Vronçenko şehre bağlı olan köylerden de bahsetmektedir. Köyler sırasıyla Burnaba, Buca, Seydiköy, Kokluca, Vurla ve Çeşme'den oluşmaktadır. Gezgin'in köylerle ilgili kaydettiği notlara değinelim.

1.Bornova

Vronçenko İzmir'den söz ederken civarını oluşturan köylerden de bahsetmiştir. Bazı Türklerin, Avrupalı, Yunan ve Ermenilerin yaz aylarında bu köylere yerleştiklerini de ifade etmiştir. Bornova'nın Spil dağının son eteğinin düz eğiminde bulunduğunu söylemiş ve köyde yaklaşık olarak 500 ev saymıştır. Bornova'nın yerli ahalisinin esasen Türk ve Yunanlardan oluşmakta olup onların evlerinin ve konaklarının Anadolu'da yaygın görülen konak ve evlerden farklı olmadığını düşünmektedir. Bornova'daki 100'den fazla konağın İzmir'in zengin Avrupalı, Ermeni ve Yunanlarına ait olduğu söylenmekle birlikte gezgin bazıları İzmir'deki en güzel evlerden çok daha ihtişamlı olarak değerlendirmiştir.³⁰

Yunan ve Katolik kiliselerinin mimarileriyle göze çarpmakta olduğunu ve özellikle Katolik kilisesinin oldukça güzel ve zevkle süslendiğini söylemiştir. Hatta Caminin de bir özelliğinin olduğundan, caminin somaki (porfirik) sütunlarının İzmir'deki antik yapılardan devşirme malzeme olarak kullanıldığını belirtmiştir. Bornova'nın bazı sokaklarının epey geniş ve iyi döşenmiş olduğunu, çeşmelerinden ise çok iyi kalitede bolca temiz suyun aktığını kaydetmiştir. Evlerin çoğunda portakal, limon ve diğer meyve ağaçları dikilen küçük bağların ve çiçek bahçelerinin bulunduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Bornova'nın pek büyük olmayan bir pazarının da bulunduğunu, hatta bu pazarda kötü bir Avrupalı tarzda meyhanenin bulunduğunu belirtmiştir. Yaz döneminde Bornova'ya kendileriyle birlikte sınırlayıcı Avrupa görgü kurallarını getiren İzmir'in sözde "yüksek sosyete"nin yerleşmekte olduğunu ve bundan dolayı günlük

²⁸ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 102-103.

²⁹ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 103.

³⁰ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 103.

yaşamlarında kendilerini kısıtlamak istemeyen ve rahat yaşamak isteyen İzmirliilerin yaz dönemi için Bornova'dan farklı istikametler seçtiklerini belirtmiştir.³¹

Bornova'nın üç köyle birlikte vergi toplama hakkını İstanbul'dan satın alan fakat İzmir Mütesellimine bağlı olan özel bir Ağa tarafından yönetildiği ve Bornova'nın esas ahalisi olan Türklerin ve Yunanların tarımla, bazılarının ise büyük bahçeler oluşturan zeytin ağaçlarından elde edilen gelirle geçindikleri, onların ticareti pek yapmadıkları, aralarında az sayıda zanaatkarların da bulunduğu belirtilmiştir.³²

2. Buca

Bornova'dan sonraki köylerden kısa bir şekilde bahseden Rus subay, Buca köyü hakkında şu bilgileri aktarmıştır: Buca köyü hafif eğimli bir ovada İzmir'den yaklaşık olarak bir saatlik mesafede bulunmaktadır. Buca'da yaklaşık olarak 300 ev bulunmaktadır. Bu evlerin bir kısmı (20-30'u) İzmirliilere ait olup bazıları yerli ahalden İzmirliiler tarafından kiralanmaktadır. Buca'daki Avrupalıların evleri Bornova'daki kadar gösterişli değildir burada ikinci sınıf Avrupalılar oturur. Notlarında Buca'nın sokaklarını epey geniş ve bakımlı, ayrıca daha yüksek rakımlı ve ferah olarak tasvir etmiştir. Ancak Buca'nın Bornova ile kıyasla bir eksikliği olduğunu söylemiştir. Ona göre, Buca'da su az olup gölge eksikliği söz konusudur, dolayısıyla yazın kurak dönemlerde çeşme ve kuyularda günlük ihtiyacı karşılayacak kadar su bulunmasından ötürü bağlar pek yoktur. Buca'da sadece tek bir geniş ve büyük selvi ağaçlı geçidin mevcut olduğu ve yerli ahalesinin büyük çoğunlukla Yunanlardan oluştuğu, en fazla 20-30'a yakın Türk evi saydığını belirtilmiştir. Köyün kısmen Bornova Ağasına kısmen de İzmir Mütesellimine bağlı ağa tarafından yönetildiği söylenmiştir.³³

3. Gaziemir (Seydiköy)

Rus asker Seydiköy'ü İzmir'den yaklaşık olarak üç saatlik mesafe uzaklığında Efes yolunun sağında Pagus dağının yüksekliğine yakın oldukça yüksek bir dağın eteğinde konumlandırmıştır. Köyde yaklaşık olarak 400 evin olduğu, evlerin yaklaşık olarak sadece 20'sinin Avrupalılara ait olduğu kaydedilmiştir. Kasabanın suyunun bol, havasının temiz ve sağlıklı, bağlarının çok olduğu belirtilmiştir. Esasen yerli ahalden ev kiralamanın ucuz olduğunu ancak mesafenin uzaklığından dolayı sadece az sayıda İzmirlinin yazı burada geçirdiğini söylemiştir. Köyün yönetiminin ise bir ağanın elinde olup Avrupalıların evlerinden üç veya dördünün büyüklüğü bakımından dikkat çeker nitelikte olduğu kalanlarının ise Türk üslubunda ve gayet güzel inşa edilmiş olduğunu aktarmıştır.³⁴

4. Altındağ (Kokluca)

Kokluca Vadisindeki Tümülüs'ün -üzerinde veya etrafında kurulu köyün- İzmir dağının yamacında yüksekte konumlanmakta ve bağlarla çevrelenmekte olup ayrıca çok temiz suya sahip olduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte köyün sağlıklı ve temiz havasıyla meşhur olduğundan da bahsedilmiştir. Kokluca'da Avrupalılara ait evlerin sayıca az olduğu fakat onların yaz dönemlerinde yerli ahalden ev kiraladıkları belirtilmektedir. Altındağ'da Yunan ve Ermenilere ait konutların hiç bulunmadığı,

³¹ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 103-104.

³² Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 104.

³³ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 104.

³⁴ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 104.

ayrıca sözde Avrupa sosyetesine rastlamanın da mümkün olmadığı kaydedilmiştir. Vronçenko burada sadece İzmir'in sığağından uzaklaşmak için zenginleşerek birkaç yüz kuruş biriktirerek ev kiralayabilen Yunan ve Ermeni küçük tüccarları görmüştür. Saydığı konutların toplam sayısı 150 civarındadır. Köyü oldukça basit binalı ve yapıların büyük çoğunlukla kötü inşa edilmiş olarak tasvir etmiştir. Ayan tarafından yönetilen köyle birlikte ovada yaz döneminde İzmirliilerin kalmadığı dört Türk köyü bulunduğu ifade edilmiştir.³⁵

5. Urla

Urla, İzmir körfezinin güneybatı köşesinde sahilden iki versta³⁶ uzaklıkta eğimli bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Vronçenko Urla'daki evlerin sayısının 1000'i bulunduğunu, 20 veya 30 civarında³⁷ ise Yunan ve Ermeni evleri olduğunu kaydetmiştir. Urla'nın 2 camisi, 6 hanı ve 6000 kişilik nüfusu olduğu belirtilmiştir. Çalışmasında bölgenin mimari dokusu ile ekonomik durumunu iyi olarak tanımlayan Rus istihbaratçı şu bilgileri vermiştir:

“Urla'nın konutları İzmir'in Türk yani Asya bölgesindekilerle benzer özelliklere sahiptir fakat sıradan evlere göre daha temiz ve düzenli inşa edilmiştir. Evler ahşaptandır, toprak veya taştan yapılanlar da mevcuttur, çatıları kiremitten olup teraslı evlere de rastlamak mümkündür. Sokakları dardır fakat özellikle başlıca iki sokağın taş döşemeleri oldukça iyidir. Urla'nın pazarı küçük sayılmaz, burada gıda ve giyim için gerekli olan her şeyi bulmak mümkündür bunun sebebi Urla limanına Avrupa filolarının sık uğramasıdır böylece tüccarlar denizcilerin ihtiyaç duyabilecekleri her türden ürünü hazırda bulundurmasıdır”³⁸

Urla'nın içme suyu bakımından çok zengin olup bağların bizzat şehrin içinde de görüldüğü, fakat bağların çoğunluğunun şehirden yana olan doğu kısmında yoğunlaştığı gözlemlenmiştir. Urla'nın sakinlerinin İzmirliilerden hiçbir farka sahip olmadığını, burada da aynı ticari ruhun görüldüğünü ve aynı ticari hilelerin uygulandığını söylenmiştir. Urla'nın vergi toplama haklarını ise Manisa Müteselliminden satın alan fakat İzmir Mütesellimine bağlı olan ağa tarafından yönetilen bir yer olarak kaydedilmiştir. Bölgede az miktarda buğday üretildiği fakat başlıca gelir kaynağının kuru üzümünden özellikle kırmızı üzümünden oluştuğu ve yılda yaklaşık olarak 50.000-60.000 kantar (kıntar)³⁹ üzüm satıldığı belirtilmiştir.⁴⁰

6. Çeşme

Çeşme, Sakız adasının güney kısmının karşısındaki İzmir ve Kuşadası körfezlerini birbirinden ayıran burunda bulunan bir şehir olarak tanıtılmıştır. Şehrin çok dik olmayan bir yamaçta konumlanmakta olup deniz sahiline kadar yayıldığı belirtilmiştir. Dikdörtgen planlı büyük olmayan bir kalenin bir yan duvarının yüksek diğerinin ise daha alçak yapıp kalan duvarlarının ise yüksekten alçağa doğru inen oldukça dik duvardan oluştuğu gözlemlenmiştir. Kalenin eskiden çift duvarı bulunduğunu fakat Rus

³⁵ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 105.

³⁶ 1 versta = 1,06 metre.

³⁷ Vronçenko eserinde net bir sayı belirtmemekte birlikte birkaç onluk (neskol'ko desyatkov), yani ondan çok elliden az tabirini kullanmaktadır.

³⁸ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 105.

³⁹ 1 kantar = 44 okka, 1 kantar=56,45 kg.

⁴⁰ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 105.

kumandan Orlov'un Türk filosunu ateşe vermesiyle kalenin yıkıldığını, sonrasında ise düzgünce tamir edilmeyip eski haline döndürülmediği belirtilmiştir.⁴¹

Çeşmede yaklaşık olarak 1.500 konut saydığını, evlerin 600'ünün Yunanlara ait olduğunu, genel olarak nüfusun tahminen 7.000 kişi civarında olduğunu not etmiştir. Çeşmede 1 kilise ile 8 caminin varlığından bahseden Rus asker hem Türk hem de Yunan evlerinin oldukça güzel, sokakların sahile yakın olanlarının geniş, fakat yamaçlarda dar ve dik olduğunu söylemiştir. Çeşmelerde suyun bol olup çeşmelerin etrafının uçsuz bucaksız üzüm bağlarıyla çevrildiği ifade edilmiştir. Üzüm yetiştiriciliği çeşme sakinlerinin neredeyse tek geçim kaynağı olup ticaret ise küçük çaplı olarak değerlendirilmiştir. Avrupa'dan gelen gemiler için burada her biri en az üç Avrupa ülkesinin vatandaşlarına hükmeden iki veya üç konsolosluk müşaviri bulunduğu aktarılmıştır.⁴²

Dokuz köyüyle birlikte Çeşme bölgesinin, vergi toplama haklarını İstanbul'dan satın alan fakat İzmir Mütesselimine bağlı olan ağa tarafından yönetilmekte olduğu, bölgenin az sayıda ürün ürettiği, en yaygın olan ürünün ise kuru üzümünden oluştuğu kaydedilmiştir. Büyük çoğunluğu kırmızı üzümünden oluşan kuru üzüm her yıl ortalama 150.000 kantar civarında üretilip kara üzüm ile çekirdeksiz ufak kırmızı üzümün az yetiştirildiği belirtilmiştir. İzmir'in ve köylerinin vaziyetini tanımlayan bilgilerden sonra İzmir limanının faaliyetlerini sıkı bir şekilde takip eden Vronçenko İzmir'de bulunduğu süre boyunca ithalat ve ihracata dair istatistik veriler toplamıştır.⁴³ Detaylı bir raporunu sunduğu ürünlerin dökümünü ise tablolar halinde işleyeceğiz.

İzmir ve Yakınındaki Limanlardan Yurtdışına ve Diğer Bölgelere Gönderilen Mallar

İzmir'in 1834 yılı ihracatına ve ithalatına dayanan veriler Rus istihbaratçının raporlarında oldukça detaylı bir şekilde verilmiştir. İzmir'e gönderilen ürünler ve bu ürünlerin yurtdışında hangi ülkelere ve yurtiçinde hangi şehirlere ne oranda gönderildiğine dair ayrıntılı bilgileri tek tek ele alacağımız müteakip kısımda daha net anlaşılması için tablolardan istifade edilecektir. Söz konusu ticaret akışı ve ürünlerin toplam hacminin yer aldığı bu tablolara geçmeden önce kaydedilen ürünlerin neler olduğuna değineceğiz.

Bütün bir ticaret hacmini oluşturan bu ürünler: kuru üzüm-kırmızı, kara, Beylerce, Kışmış ve Sultaniye cinsi-, incir, meşe palamudu, kök boya, pamuk, ipek, tavşan kürkü, koyun yünü, keçi tiftiği -Pello di Camello, Rosso, Bigio, Filik, Fil d'Angora-, salep, mercimek, meşe safrası-siyah, yeşil ve beyaz-, kitre, anason, susam, sünger, mum, bingözotu suyu, şap, damla sakızı, zeytin yağı, afyon, halı, deri, pirinç, mısır kumaşı, kemer, hasır kumaş, fes, keten kumaş, sepet, muskat cevizi, havlu, kakule, hindistan cevizi, yelpaze, pamuklu kumaş, hurma, kına, biber, tütün, keten tohumu, zerdeziyan, sabunluk kil, safran, keten, havyar, amonyak, tarçın, bir takım boya çeşitleri ve latron-sodyum oksit-, vitriol -nitrik asit- şeklinde sıralanabilir.⁴⁴

⁴¹ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 106.

⁴² Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 106.

⁴³ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 265-314.

⁴⁴ Vronçenko, *Obozreniye Maloy Azii...*, 1940, s. 246-314.

1. Kuru Üzüm

İzmir'in ticaret hacminin büyük kısmını oluşturan ilk ürün kuru üzüm olmakla birlikte ikinci sırada gelen ürün şüphesiz pamuktur. İzmir limanına kırmızı, kara, Beylerce⁴⁵, Kışmış⁴⁶ ve Sultaniye⁴⁷ kuru üzümü olmak üzere Urla, Karaburun, Foça Tire, Bandırma, Smirna'dan gönderilen miktar 253.655 kantar miktarındadır. Çeşme civarından gelen üzüm ise kırmızı, kara ve Sultaniye üzümünden oluşmakla birlikte 22.800 kantar civarındadır. Kuşadası civarından ise limana gelen üzüm Beylerce ve kara tabi olunan çeşitten oluşmakla birlikte 34.000 kantar iken genel toplamda limana gelen ürün miktarı dört yüz kırk kantarın üzerindedir.

Tablo 1. İzmir limanına gelen üzüm miktarı

Limana gelen ürün	Kantar				
	Kırmızı	Kara	Beylerce	Kışmış	Sultaniye
1)İzmir'e					
Urla'dan	50.300	-	-	-	2.500
Karaburun'dan	35.500	-	-	-	8.500
Foça'dan (Folyeri)	4.200	48.000	-	355	-
Tire, Bandırma, Smirna yakınlarından	14.700	59.000	30.600	-	-
2) Çeşmeye					
Çeşme civarından	14.300	8.000	-	-	500
3)Skolyanova'dan (Scala novo, Kuşadası)					
Kuşadası civarından	-	9.000	25.000	-	-
Toplam	247.700	124.000	55.600	355	12.500

Kuru üzüm ihracatı İzmir limanından çıkan ürünlere kıyasla ekonomik potansiyel olarak en yüksek getiriye sahip olan üründür. Yine kırmızı, kara, Beylerce ve Sultaniye üzüm olarak sınıflandırılmış kuru üzüm ihracatında Trieste limanına giden miktar başı çekmektedir. İkinci sırada kuru üzüm ithal eden ülke İngiltere olurken sırasıyla Hollanda ve daha kuzey bölgeler, Rusya, Amerika gelmektedir. İç piyasada ise İstanbul, Selanik ve Rodos gelmektedir. Bununla birlikte ihracat fazlası ürün Anadolu'ya gönderilmiştir.

⁴⁵ Beylerce üzümü ufak ve kırmızı tabir olunan bir üzüm çeşididir.

⁴⁶ Rusça'da çekirdeksiz kuru üzüme verilen genel adlandırma.

⁴⁷ Sultaniye üzümü çekirdeksiz, kırmızı ve ufak tabir olunan bir üzüm çeşididir.

Tablo 2. İzmir limanından ihraç edilen üzüm miktarı ve fiyatı

İzmir limanından gönderilen ürün	Kantar					
	Ülke/Liman	Kırmızı	Kara	Beylerce	Çekirdeksiz küçük	Sultaniye
Trieste		82.700	26.600	1.400	-	4.350
Londra		75.300	9.200	1.000	-	5.400
Hollanda ve daha kuzeye		26.000	6.500	-	-	-
Selanik		6.100	7.000	2.700	-	100
İstanbul		5.250	44.300	3.600	-	620
Rodos		450	4.800	-	-	-
Amerika		11.500	1.900	-	-	1.400
Rusya: Odesa ve diğerlerine		38.300	600	750	-	500
Toplam		245.600	100.900	9.450	-	12.370

Tablo 3. İzmir'den yurtdışına ihraç edilen 1 kantar kuru üzüm satış fiyatı; kuruş.

Kırmızı	75-85
Siyah	25-30
Sultaniye	120-145
Çekirdeksiz	80
Not: Beylerce üzümünün fiyatı kara üzümünden biraz daha fazladır.	

Tablo 4. Kuru üzüm için ödenen Mîrî oranları

Kırmızı	Vergi 2 kuruş 4 para	1 kantar için ödenen Mîrî 2 kuruş 20 para
Kara	Vergi 1 kuruş 24 para	Mîrî 1 kuruş 9 para
Çekirdeksiz	Vergi 3 kuruş 30 para	Mîrî 4 kuruş 8 para
Sultaniye	Vergi 4 kuruş 27 para	Mîrî 4 kuruş 14 para
Not: Beylerce üzümü için ödenen vergi ve Mîrî kırmızı üzümüne ödenenle aynıdır.		

1834 yılında İzmir'e çeşitli şarap türlerinin üretimi için civar bölgelerden 62.000 kantar taze üzüm getirilmiştir. Şaraplık üzüm için tek fiyat geçerli olup 1 kantar taze

üzüm 12 kuruşa satılmıştır. Şehre girişinde her kantar başına 3 kuruş vergi ve Mîrî ödenmiştir. İzmirli Avrupalıların kuru üzümü şehre vergi ödemeksizin getirme hakları vardır. Bunun için her bir konsolosluktan ne kadarlık ürünün getirildiğinin kaydının tutulması için tüccarlara belge verilmektedir. Ayrıca her bir Avrupa ülkesine sınırlı bir kontenjan ayrılmaktadır ve belirli miktarı aşmalarına izin verilmemektedir.

2. İncir

İzmir'e Aydın, Nazilli ve civarlarından 88.600 kantar incir getirilmiştir. Gelen incirlerin belirli bir miktarı yurt dışına, İstanbul'a ve iç piyasaya dağıtılmıştır. Kalan ürün ise Anadolu'ya dağıtılmıştır. İzmir'de kutulara koyulmuş 1 kantar İncir 55 – 100 kuruş arasında fiyatla satılmıştır. İncirin büyük çoğunluğu 75 kuruşa ve çok azı 100 kuruşa satılmıştır. Tüccarlara verilen düşük kaliteli ürün 45 kuruşa satılmıştır. Burada Vronçenko, şehir girişinde kantar başına 2 kuruş 20 para vergi ve Mîrî değerine göre 5,5 ödenmesi gerekirken esasen gümrük mübaşirinin keyfiliklerinden kantar başına 4 kuruş civarında ödenmekte olduğunu aktarmıştır.

Tablo 5. İzmir'den yurtdışına ihraç edilen incir miktarı; kantar.

Trieste	5.000
Londra	30.000
Rusya	12.300
Amerika	11.000
Hollanda ve daha kuzeye	4.400
İstanbul	7.800
Selanik	4.500
Arnavutluk (Albania)	2.000
Toplam	77.000

3. Meşe Palamudu

Farklı bölgelerde toplanan meşe palamudu İzmir'den ve diğer limanlardan gönderilir. Meşe palamudu üç farklı kalitededir: ilki seçilmiş veya temizlenmiş, ikincisi sıradan olan palamut veya ağaçlardan toplandığı haliyle satılanı ve üçüncü çeşidi kabukları kırılmış veya kabuksuz düz çekirdek olup pek işe yaramayıdır. Bununla birlikte 1833Ağustos- 1844 Ağustos arasında İzmir'e gelen meşe palamudu kantar birimine göre Anadolu'nun aşağıdaki bölgelerinden toplanmıştır.

Tablo 6. Toplanan meşe palamudu miktarı; kantar.

İzmir'de toplanan meşe palamudu	264.000
Gavatha	5.000
Bandırma	6.000
Sivrihisar	6.000
Edremit	4.000
Ayvacık	40.000

Çanakkale	20.000
Midilli	8.000
Toplam	353.000

Meşe palamudunun en iyi kalitede olanı yani birinci sınıf cinsten olanı başta İngiltere olmak üzere Trieste, ve İstanbul'a gönderilmiştir.

Tablo 7. İzmir'den gönderilen meşe palamudu miktarı; kantar.

İngiltere	133.500
Trieste	38.000
İstanbul	25.000
Ara toplam	196.500
İzmir'den iç piyasaya satılan 2. sınıf kalitedeki palamut	70.000
Toplam	266.000

İzmir'den iç piyasaya satılan ikinci sınıf kalitedeki meşe palamudunun miktarı ise 70 bin kantar civarındır. Kalan fazlalık ise kırıntı ve kabuksuz olan üçüncü sınıf kalitedeki palamuttur. En iyi kalitedeki birinci sınıf meşe palamudu kantar başına 45-55 kuruşa, ikinci sınıf kalitede olanı ise kantar başına 12-14 kuruşa satılmıştır. Şehre girişte 1 kuruş vergi, kantar başına 7 kuruş Mîrî ödenir. 1834 yılında üretilen palamudun azlığı bir önceki yılda toplama sırasında ağaçlara verilen zarardan kaynaklanmıştır.

Tablo 8. Ağustos 1834-Ağustos 1835'te İzmir limanına giriş yapan meşe palamudu miktarı; kantar.

İzmir'de toplanan palamut	76.000
Gavatha	3.500
Bandırma	2.500
Sivrihisar	3.500
Edremit	3.000
Ayvacık	24.000
Çanakkale	6.000
Midilli	3.000
Toplam	121.500

Tablo 9. Birinci sınıf kalitedeki meşe palamudunun gönderildiği bölgeler ve miktarı; kantar.

İngiltere	78.000
Fransa	8.000

İstanbul	5.000
Trieste	12.000
Toplam	103.000

Kalan fazlalık ise kırıntı ve kabuksuz üçüncü sınıf kalitedeki üründür. Meşe palamudu İngiltere'ye kantar başı 65-70 kuruşa, Trieste'ye kantar başı 70-72 kuruşa ve daha düşük kaliteli palamut İstanbul'a 45 kuruşa satılmıştır. Bazen İstanbul'un tabakhaneleri ve deri ustaları hasadın kötü olduğunda 30 kuruşa bile ürünü almaktadır. 1834 yılının hasadı ise zar zor 500 kantara ulaşmıştır. Bunun sebebi ağaçların zarar görmüş olmasının yanı sıra ağaçların dinlendiği bir yıl olmasıdır.

4. Kök Boya (Alizari)

İzmir limanına getirilen kök boya miktarı 40 bin kantardır. İzmir, Denizli, Bergama, Aydın ve Manisa'daki boya fabrikalarının tüketimi 8.000 kantar olmuştur. İzmir limanından çıkış yapan kök boya Londra, Liverpool, Trieste, Rumeli, Tripoli ve Odesa'ya gönderilmiştir. Kök boyanın 1 kantarı 108 – 195 kuruşluk fiyat aralığında satılmıştır. Balyalara sarılması için ayrı ücret ödenmiştir. Limana giriş esnasında ise 8 kuruş 24 para gümrük vergisi ile 13 kuruş 26 para Mîrî alınmıştır.

Tablo 10. İzmir'den çıkış yapan kök boyanın gönderildiği bölgeler ve miktarı; kantar.

Londra ve Liverpool	25.000
Trieste	2.000
Rumeli	700
Tripoli	300
Odesa	3.000
Toplam ithal	31.000

5. Pamuk

Tablo 11. Eylül 1834- Kasım 1835'te İzmir'e getirilen pamuk cinsi ve miktarı; kantar.

Bölge	Dövülmüş pamuk (kantar)	Düz pamuk (kantar)
Kırkağaç	12.600	1.500
Kasaba (Turgutlu)	9.600	10.200
Bayındır	-	1.800
Kenek	-	13.500
Sobuca (Koçarlı) (sadece temizlenmiş)	23.000	-
Toplam	42.500	27.000

Gelen bütün pamuk şehre sadece İzmirli tek bir tüccar tarafından getirilmektedir. İzmir'den çıkış yapan pamuk ise Trieste, Marsilya, İngiltere ve Odesa'ya ihraç

edilmiştir. Aşağıdaki tabloda kantar cinsinden ne kadar miktarda pamuk gönderildiği yer almaktadır.

Tablo 12. İzmir'den gönderilen pamuk miktarı; okka.

Trieste	28.000
Marsilya	27.000
İngiltere	5.000
Odesa	9.000
Toplam	69.000

Başlangıçta 1 kantar pamuk (1834 Eylül- 1835 Nisan) 280-330 kuruşa satılırken daha sonra talebin artmasıyla 335-345 kuruşa yükselmiştir. Bundan kısa süre sonra ise fiyatı artarak kantar başına 380- 430 kuruş ödenmiştir. Şehre giriş vergileri tüccarlar tarafından balya başına ödenmiştir (1 balya yaklaşık olarak 2,5 kantar eder): Sobuca'nın temizlenmiş pamuğu için gümrük vergisi: 30 kuruş 30 para; Mîrî için 10 kuruş 20 para; Bedihat vergisi 4 kuruş 10 paradır. Diğer pamuk için balya başına gümrük vergisi: 30 kuruş 32 para Mîrî için 13 kuruş 5 para Bedihat vergisi ise 4 kuruş 10 paradır. Nisan 1834'ten Nisan 1835'e kadar İzmir'e gelen Aydın pamuğunun miktarı 37.170 okkadır.

Tablo 13. Yurtdışına ihraç edilen pamuk miktarı; okka.

İngiltere	12.000
Trieste	4.000
Rusya (beyaz renkli pamuk kumaş)	6.500
Rusya (İzmir fabrikasında boyanan kırmızı renkli pamuk kumaş)	7.500

İzmir'e dağıtılan pamuklu kumaş miktarı 6.670 okkadır. İzmirli tüccarlar getirdikleri kumaşı okkasını 12-17 kuruşa satmıştır. Satıcılar 5,5 kuruş vergi ve 5,5 kuruş Mîrî ödemiştir. Aydın'dan kumaşın kırmızı renge boyanması için Akhisar'a her yıl ortalama 15.000 okka dokunmuş pamuk gönderilir, boyanmış kumaş oradan İstanbul'a daha sonra da Rusya'ya gönderilmektedir.

6. İpek

İzmir'e ipek sadece Aydın ve civarından gelir. 1834 yılının Eylül ayından 1835 yılının Eylül ayına kadar iki farklı kalitede olmak üzere 7.450 okka ipek getirilmiştir. Limana girişte 5,5 kuruş gümrük vergisi, 5,5 kuruş Mîrî ve okka başına 14 kuruş (onluk (desyatina)) ödenmektedir. Dışarıya giden birinci kalite ipeğin okka başı fiyatı 120-130 kuruş, kalan ipeğin neredeyse tamamı ikinci kalite olup 100-110 kuruşa satılmıştır. İpek şu bölgelere dağıtılmıştır:

Tablo 14. İzmir'den gönderilen pamuk miktarı; okka.

Marsilya ve Trieste	2.100
Cezayir ve Tunus	1.800
İzmir'de kalan ve kısmen dağıtılan	3.550

7. Tavşan Kürkü

1834 yılının Şubat-Aralık ayları arasında İzmir'e Anadolu'dan -doğusundan yani Kayseri ve Ankara'dan gönderilen ürün dahil- 332.364 adet tavşan kürkü gönderilmiştir. Kürklerden 100 tanesi kalitesine göre İzmir'de 150-280 kuruşa satılmıştır. Şehre getirilen 100 adet kürke 18 kuruş vergi ve Mirî ödenmiştir.

İzmir'den şu bölgelere dağıtılmıştır:

Tablo 15. İzmir'den ihraç edilen tavşan kürkü; adet.

Marsilya	95.000
Cenova ve Livorno	100.000
Trieste	90.000
Londra	30.000
Toplam	315.000

8. Koyun Yünü

Tablo 16. İzmir'e 1834 Nisan -1835 Mayıs arasında koyun yünü gelen bölgeler; kantar.

Bölge	Kantar	Kuruş
Ankara	4.000	200 – 210
Konya	3.500	190-200
Kayseri	3.500	
Beyşehir ve Nevşehir	1.500	210 – 225
Manisa	2.000	220 – 240
Menteşe	1.500	
Balık-Hisar	1.000	
Aydın	2.000	230 – 240
Bergama, Edremit ve Menemen	2.000	
Alaşehir	1.000	
Karahisar	2.000	200 – 210
Çanakkale ve civarları	1.000	220 – 230
Odesa	6.000	120 – 350
Toplam		31.000

Tablo 17. Yurt dışına ihraç edilen koyun yünü şu bölgelere gitmektedir, kantar.

Amerika	14.000
İngiltere	8.000
Fransa	5.000
Trieste, Hollanda, Cenova	1.000
Toplam	28.000

Şehre girişte kantar başına 30 kuruş gümrük vergisi ve Mîrî alınır. Amerikalı tüccarlar yünü aldıktan sonra yıkattırıp balyalara sarmaktadır. Bununla birlikte İzmir'e Konya ve Beyşehir'den Trieste ve Marsilya'ya gönderilmek üzere 2.000 kantar civarında özel bir (toison) yün çeşidi getirilir. Bu yünün okkası 18-19 kuruşa kantarı ise 810 -855 kuruşa satılır.

9. Keçi Tiftiği

Tablo 18. 1834 yılında İzmir'e renkli ve tiftik olarak adlandırılan keçi kılının getirildiği bölgeler; çeki⁴⁸.

Kayseri	15.000
Erzurum	5.000
Ankara	4.000
Taşköprü ve Amasya	2.000
Isparta	2.000
Almalı ve Burdur	3.000
Kula ⁴⁹	4.000
Uşak	1.000
Kütahya ve Manisa	2.000
Balık-Hisar	2.000
Kastamonu	3.000
Kırım	5.000
Edirne	2.000
Toplam	50.000

Avrupa'da keçi tiftiği tavşan tiftiğiyle karıştırılmakta ve şapka ile kumaş üretiminde kullanılmaktadır. Şehre girişinde çeki başına 3 kuruş 25 para gümrük vergisi ile Mîrî ödenmektedir. Keçi tiftiklerinin çeşitli isimleri vardır, bu adlandırmalara göre fiyatları ise şu şekildedir:

- “Pello di Camello”, kara tiftiğin çeki başına fiyatı 40 – 50 kuruş, Marsilya'ya 15 000 kantar, Trieste'ye 12 000 kantar gönderilmiştir.
- “Rosso” tiftiği 38 kuruştan olup Livorno ve Cenova 15.000, Hollanda'ya 2000 çeki gönderilmiştir.
- “Bigio” yani boyanmış tiftiğe 36 kuruş fiyat biçilmiştir.
- “Filik”, ak keçi tiftiği Ankara ve Kastamonu'dan 50.000 çeki miktarında getirilmiştir. Bu miktarın dörtte biri Hollanda'ya (en iyisi değil), kalan dörtte üçün büyük çoğunluğu İngiltere'ye ve azı Marsilya ve Trieste'ye gönderilmiştir. Çeki başına biçilen fiyat 38-40 kuruştur. Vergi ve Mîrî miktarı renkli tiftikle aynıdır.

⁴⁸ Çeki, iki okka miktarına denk gelmektedir.

⁴⁹ Vronçenko'da Kuglı.

- “Fil d’Angora” tiftiğın miktarı 756 balya veya 41.580 okka civarında olup İzmir’e girişinde okka başına 30 para vergi ve 1 kuruş Mîrî ödenmiştir. Bu tür tiftiğın satış fiyatı 30-70 kuruş veya daha fazladır. Ürünün büyük çoğunluğu 40-55 kuruşluk orta kalitelidir, en iyi veya kötü kaliteli ürünün miktarı çok azdır. Tiftiğın yarısından çoğu Hollanda’ya, kalanı da Trieste ve Marsilya’ya eşit miktarlarda ihraç edilmiştir.

10. Salep

İzmir’e 5.000 okka salep⁵⁰ getirilmektedir. İzmir limanından ise Amerika, Marsilya ve Londra başta olmak üzere birçok bölgeye ihracatı yapılmaktadır. 1 okkası yurt dışına 10-12 kuruşa satılan ürün için şehre girişinde okka başına 1 kuruş 20 para vergi ve Mîrî ödenir.

11. Mercimek

İzmir’e gönderilen mercimeğın⁵¹ çok büyük bir kısmı Kayseri bölgesinden gelmektedir. Daha sonra Anadolu’nun diğer şehirleri gelmektedir. Kayseri, Tokat ve Ankara’dan gelen mercimeğın 1 okkası 15-18 kuruşa, diğer bölgelerden geleni ise 9-13 kuruşa satılmıştır.

Tablo 19. İzmir’e 1834 yılında şu bölgelerden mercimek getirilmiştir; okka.

Kayseri	220.000
Tokat ve Ankara	20.000
Diğer bölgelerden	40.000

Tablo 20. Mercimek şu bölgelere ihraç edilmiştir; okka.

İngiltere	130.000
Trieste	80.000
Marsilya	50.000
Amerika (çok az miktarda Rusya’ya)	20.000
Toplam	280.000

12. Meşe Safrası

İzmir’e 1834 yılında Halep, Diyarbakır, Kayseri ve Karaman’dan 1.200 kantar, Kula, Manisa ve Balık-Hisar’dan 1.200 kantar meşe safrası getirilmiştir. Meşe safraları⁵² siyah, yeşil ve beyaz olmak üzere üç çeşitten oluşmaktadır. Kula’dan getirilen siyah safranın kantarı 500-570 kuruşa, yeşil ve beyazının kantarı 350-500 kuruşa satılmıştır. Halep ve diğer bölgelerden getirilen siyah safranın kantarı 500-620 kuruşa, yeşil ve beyazın kantarı ise 350-390 kuruşa satılmıştır. Söz konusu çerezlerin tamamının kabukları soyulmuştur.

⁵⁰ İstihbaratçı, salepin tatlı bir içecek yapımında kullanıldığını not etmiştir.

⁵¹ Vronçenko mercimeğın günümüzdeki rucça karşılığı olan çiçevitsa’yı kullanmamakta ve onun yerine “sarı taneler/tahıllar” tanımını kullanmaktadır.

⁵² Vronçenko çernilnye oreşi yani mürekkep çerezleri tabiri kullanmıştır.

Tablo 21. İzmir'den şu bölgelere ihraç edilmiştir; kantar.

Bölge	Siyah	Yeşil ve beyaz
Trieste	500	500
Marsilya	100	200
İngiltere	250	150
Hollanda	125	-
Odesa	150	-
Amerika	100	200
Toplam	1.125	1.050

13. Kitre

Tablo 22. 1834 yılında İzmir'e şu bölgelerden kitre⁵³ toplanmıştır; okka.

Isparta, Burdur ve civarları	28.000
Kayseri	17.000
İzmir yakınları	5.000
Toplam	50.000

Tablo 23. İzmir'den şu bölgelere ihraç edilmiştir, okka.

Trieste	18.000
Marsilya	13.000
Londra	8.000
Rusya	8.000
Amerika	3.000
Toplam	50.000

Tablo 24. Yurt dışına çeşitli türde kitre okkası aşağıdaki fiyatlara satılmıştır.

Karıştırılmış kitre	27-32 kuruş
Yaprak kitre	36-40 kuruş
Bükülmüş yaprak kitre	42-47 kuruş
Düşük kaliteli kitre	15-20 kuruş

Kitrenin ayrıştırılması İzmir'deki Yahudi sanayiciler tarafından yapılır.

⁵³ Gomme adragante.

14. Anason

Tablo 25. 1834 yılında İzmir'e şu bölgelerden anason getirilmiştir; okka.

Kayseri	25.000
İzmir civarları	30.000
Toplam	50.000

Bir okka anason İzmir'de 2-2,5 kuruşa satılmıştır.

Tablo 26. İzmir'den şu ülke ve limanlara ihraç edilmiştir, okka:

Trieste	15.000
İngiltere	12.000
Hollanda	15.000
Fransa	3.000
Amerika	10.000
Toplam	50.000

15. Susam

1834 yılında İzmir'e Aydın, Menteşe ve diğer bölgelerden 15.000 kil susam getirilmiştir. Her bir kil 28 okkaya denk gelmekle birlikte tamamı toplam 9.330 kantar etmektedir. Susamın 6.220 kantarı Trieste'ye, 3.110 kantarı ise İstanbul'a gönderilmiştir. 1 kil susam 43-55 kuruşa buna bağlı olarak 1 kantar susam 69-88,5 kuruşa satılmıştır.

16. Sünger

Deniz süngerı İzmir'e Rodos, Limni ve diğer adalardan gelmektedir. 1834 yılında yaklaşık olarak 20.000 okka yüksek kaliteli ve 15.000 okka düşük kaliteli sünger getirilmiştir.

Tablo 27. İzmir'den ihraç edilen sünger; okka.

İngiltere	6.000
Fransa	8.000
Hollanda	1.000
Trieste	12.000
Cenova ve Livorno	2.000
Toplam	29.000

İzmir adalılarından yüksek kaliteli süngerin 1 okkasını 30 kuruşa alırken, düşük kaliteli 1 okka süngerin fiyatı ise 7-10 kuruştur. Kumdan temizlenen ve temizleme esnasında başlangıçtaki ağırlığının 5,5 veya 6,5'lik oranını kaybeden süngerin okkası yurt dışına iyi kalitelisi 50-100 kuruşa, düşük kalitelisi 35-40 kuruşa satılmaktadır. Limana girişinde 1 okka iyi kaliteli sünger başına 1 kuruş, düşük kalitelisinin okkasına 20 para vergi alınmaktadır. İyi kaliteli süngerin 1 okkasına 1,5 kuruş ve kötü kalitelisinden 1 kuruş Mîrî alınmaktadır.

17. Mum

Tablo 28.1834 yılında İzmir'e şu bölgelerden mum getirilmiştir; kantar.

Muğla ve civarları	800
Milas	600
Aydın ve civarları	700
Manisa ve civarları	400
Bergama ve civarları	800
Toplam	3.300

1834 yılında normalin aşağısında ürün toplanmıştır, 1835 yılında miktarın çok daha fazla olacağı beklenmektedir.

Tablo 29. İzmir'den şu bölgelere ihraç edilmiştir; kantar.

Fransa	1.200
Trieste	1.550
Venedik	100
Cenova ve Livorno	300
Arnavutluk ve adalar	120
Toplam	3.270

Yurt dışına 1 kantar mum 600-900 kuruşa satılmıştır. Mum İzmir'de tekrar eritilerek arasına karışmış parçacıklardan arındırılmaktadır. Muğla ve Aydın'dan gelen ve bu işleme tabi tutulan mum ağırlığından 4,5'lik, diğer bölgelerden gelen mum ise başlangıçtaki ağırlığının 8,5'lik oranını kaybetmektedir.

18. Bingözotu Suyu (Scammonia)

Scammonia (bu bitkinin iksiri/suyu temizleyici bir ilaçtır) Küçük Asya'nın birçok bölgesinde yetişir. Bu bitkinin toplam hacminin üçte ikisi kaçak yollarla yurt dışına gider. 1834 yılında İzmir'e yaklaşık olarak 8.000 okka bingözotu getirilmiştir. Trieste ve Marsilya'ya gönderilen saf bingözotu suyu 3.000 okka ve okka başına 170-180 kuruşa satılmıştır. Amerika ve İngiltere'ye gönderileni "Kastamonu toprağı" -okkası 20 kuruşa satılan ve Kastamonu'dan getirilen bir madde- ile karıştırılır ve okkası 100 kuruşa ithal edilir. Şehre girişinde 15 kuruş gümrük vergisi ve Mirî ödenir.

19. Şap

Şap sadece Gediz'den İzmir'e giden yolun yakınında bulunan Şaphanedağı'nın yamacında bulunan Şaphane köyünde üretilmektedir. Bir kısmı sikke temizliğinde kullanılmak üzere İstanbul'a gönderilmektedir. İzmir'e ise söz konusu köydeki fabrika ile anlaşmalı bir tüccar tarafından getirilmektedir. 1834 yılında İzmir'e 5.000 kantar şap getirilmiş ve bu miktarın 1.200 kantarı şal ve kumaş boyanmak üzere İzmir ve diğer bölgelerdeki boya atölyelerine dağıtılmıştır.

Tablo 30. Kalan kısmı ise şu bölgelere gönderilmiştir.

Trieste	2.000
Cenova, Livorno, Tunus ve Tripoli	1.200
Odesa	500
Toplam	3.700

İki çeşit şap vardır, ilki iyi kaliteli olup yurt dışına 50-60 kuruşa satılmakta, ikincisi ise düşük kaliteli olmak üzere 18-22 kuruşa satılmaktadır. Düşük kaliteli şap iç piyasaya, boya atölyelerine dağıtılırken yurtdışına sadece Trieste'ye gönderilmektedir. Şap için gümrük veya Mîrî vergisi ödenmez çünkü devletle anlaşma yapan fabrika tekelsi bu tutarı sözleşmesine dahil etmiştir.

20. Damla Sakızı (Mastika)

Sakız İzmir'e Sakız adasından getirilmektedir. 1834 yılının hasadı ise 40.000 okkaya ulaşmıştır. Bazı yıllarda 50.000 bazı yıllarda da 25.000 ürün toplanmaktadır. Hasat hava durumuna bağlıdır, mesela hasadın başladığı Ekim ayında çok yağmur yağarsa az miktarda ürün elde edilmektedir. Köylerden sakız toplama hakkı devlet tarafından anlaşmayla özel kişilere verilmekte, onlar ise İzmir'e ürün getirirken vergi veya Mîrî ödememektedirler. Bazen üreticiler tüccarlara kendileri sakız getirmekte, böyle durumlarda da gümrükle olan mevzular huzurlu bir şekilde halledilmektedir. İki çeşit sakız vardır, en iyi kalitede olanı sadece sakız olarak tüketilmek üzere seramik testilerle okkası 28 kuruşa satılmakta, daha düşük kalitede olanı 70 İstanbul okkası yapan fiçılara konulmaktadır. İstanbul okkası İzmir okkasından biraz daha fazladır. Ağırlık farkı yaklaşık olarak %2,5 civarındadır. Bir fiçi sakız yurt dışına İzmir'den 1.300 kuruşa yani okkası 18 kuruşa satılmaktadır.

Tablo 31. 1834 yılında İzmir'den aşağıdaki bölgelere sakız ihraç edilmiştir; okka.

Ülke/Liman	Fiçi	Okka
Trieste	50	3.500
Londra	50	3.500
Marsilya	20	1.400
Livorno	20	1.400
Amsterdam	20	1.400
İskenderiye	20	1.400
Toplam	180	12.600

Anadolu'ya ise 30 fiçi veya 2.100 okka düşük kaliteli ve 150 testi veya 750 okka sakız dağıtılmıştır. Sakız adasından İstanbul'a hem testilerle hem de fiçilerle 20.000(?), adalara ve diğer bölgelere 3.000 (?) sakız dağıtılmıştır.

21. Zeytin Yağı

Tablo 32.1834 yılında İzmir’e bu bölgelerden zeytin yağı getirilmiştir; kantar.

Bayındır	16.000
Aydın	2.000
Gök-yaka	5.000
Milas ve Karpuzlu	2.500
Birgi ve Ödemiş	8.000
İzmir civarındaki Sivrihisar (Seferihisar) köyü	7.000
Bayram-Bolu	3.000
Çös deresi	2.000
Tire ve civarları	9.000
Kavaklı ve civarları	1.000
Toplam	55.500

1834 yılının hasadı oldukça iyi olmuştur. 1835 yılında önceki yılın yarısı kadar yağ satılmıştır.1833 yılına kadar şehre zeytinyağı getirenler kantar başına 3 kuruş 27 para öderken şimdi miktar artmış ve kantar başına 12 kuruş ödemektedir. Üstelik bu vergiye kantar başına 15 kuruşluk “Darabhaniye” olarak adlandırılan özel bir vergi eklenmiştir.

Tablo 33. Zeytinyağı yurt dışındaki şu istikametlere ihraç edilmiştir; kantar.

Marsilya	7.000
Trieste	5.000
Odesa	2.000
Londra	3.500
Hollanda	100
Selanik	100
Toplam	17.700

Kalan zeytinyağı ülke içine gıdada ve bir kısmı İzmir’in sabun fabrikalarında kullanılmak üzere dağıtılmaktadır. Zeytin yağının kantarı yurt dışına ve ülke içine 140-220 kuruşa satılmıştır.

Tablo 34. Kuşadası limanına (skala nova) gelen zeytinyağı miktarı; kantar.

Bayındır	2.000
Aydın ve civarları	18.000
Birge ve Ödemiş	1.000
Ços deresi ve civarları	5.000
Karpuzlu ve başka bölgelerden	5.000

Toplam	31.000
--------	--------

Tablo 35. Kuşadası'ndan ise şu limanlara sevkiyat yapılmıştır; kantar.

Marsilya	10.000
Trieste	5.000
Odesa	3.000
İngiltere	2.000
Adalar	10.000
Toplam	30.000

Vergi oranıyla fiyatlar İzmir ile aynıdır. Kazak-Kuyu limanına ise Melas, Mandalat ve Karpuzlu civarından 6.000 kantar yağ getirilmiştir. Bu yağın üçte ikisi Marsilya ve Trieste'ye kalanı ise adalara ihraç edilmiştir. Vergi oranı İzmir ile aynıdır. 1 kantar yağ yurt dışına 150-200 kuruşa satılmıştır.

22. Afyon

1830 yılından itibaren devlet afyona tekel uygulamıştır. İstanbullu mübaşir afyonun yetiştiği bölgelere ürünün kalitesi ile İstanbul'a nakledilirken oluşabilecek kayıplardan sorumlu memurlarını göndermektedir. Söz konusu sorumlular çeki başına 2 veya 2,5 kuruş ücret almaktadır.⁵⁴ Devlet en yüksek kalitedeki afyonun çeki başına 55 kuruş para ödemekte ve fiyatlar, kalite düştükçe azalarak 30 kuruşa kadar inmektedir. Üretilen afyonun bütün hacminin onda biri, bazen daha fazlası en düşük fiyata satın alınmaktadır. Zira aracılar üreticilere çeşitli baskılar uygulayarak iyi afyona kötü demekte ve bundan kar etmektedirler. Devlet yol masrafları, komisyon ve diğer giderleri hesaba katarak iyi kalitedeki afyonun çeki başına yuvarlak hesap 65-67 kuruş fiyat biçmektedir. Yurt dışına ise 100-108 kuruşa satmaktadır.

Afyonun önemli miktarı yurt dışına İzmir, Çanakkale veya Akdeniz limanları vasıtasıyla kaçak yollarla ihraç edilir. Kaçakçılığın ortaya çıkması durumunda suçlular kovulurken, onlara para cezaları kesilmekte ve mallar toplanmaktadır. Ancak mübaşirin adamları devlete olayları duyurmadan anlaşma sağlamayı tercih etmekte, çünkü kaçakçılardan devletten aldıklarından daha çok rüşvet almaktadırlar. Onların devletin yaşadıkları kayıpları için mesuliyetleri hiç yoktur. Fakat çok az sayıda kaçak tetkikçilerin eline düşer, onlar toplanan afyonun tamamının İstanbul'a gitmesini ve görevlilerin büyük çoğunluğunun da gitmesini beklerler ve kışın ürünlerini İzmir ve civardaki limanlara yollarlar.

- 1834 yılında Osmanlı Devleti 850 küfe veya 76.500 çeki afyon ihraç etmiştir. Fiyatlar yüksek olmuştur. Çeki başına 107-108 kuruştur.
- 1835 yılında ise 2.000 küfe veya 180.000 çeki ürün ihraç edilmiştir. Bu miktarın 14.000 çekisi 100 kuruştan, 40.000 ise 102 kuruştan satılmıştır.

Bununla birlikte, tahminlere göre 1835 yılında toplam afyon miktarı kaçak mallarla birlikte 2.800 küfe veya daha fazlası olmuştur.

⁵⁴ 1 Çeki 250 dram yani 0, 5 okka ağırlığındadır.

23. Halı

Uşak ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde dokunan halılar çeşitli büyüklüktedir. Genellikle halılar uzun ve incedir. Bu tür halılar dirsek kare cinsinden hesaplanmakla birlikte, 1834 yılında İzmir'e 52.000 dirsek kare halı gelmiştir. Girişte dirsek kare başına 1,5 kuruş vergi ve Mirî ödenmektedir. Dirsek kare halının fiyatı 20-21,5 kuruştur. Büyük halılar adet olarak satılmakta ve çok sayıda üretilmemektedir.

Tablo 36. Bu halılar şu ülke ve limanlara ihraç edilmiştir; dirsek kare.

Hollanda	10.000
Londra	14.000
Trieste	4.000
Marsilya	3.000
Amerika	11.000
Cenova, Livorno ve Malta	3.000
Toplam	45.000

Artan halılar yaklaşık 7.000 dirsek kare perakende olarak dağıtılmış veya İstanbul'a gönderilmiştir.

24. Deri

Tablo 37. İzmir tabakhanelerinde veya özel üreticiler tarafından şu tür deri işlenmiştir:

Çeşit	Adet	Fiyat, kuruş
Dana	500	25
Keçi (siyah) genç ve yaşlı	1.000	10-25
Kuzu	1.500	5-7,5
Öküz (taban için)	10.000	50
Manda	2.000	250

Tablo 38. İzmir'e boyanmış renkli ve siyah koyun derisi; adet.

Bölge	Adet	Fiyat, kuruş
Manisa	8.000	5-8
Tire, Uşak, Kula	10.000	20-25
Burdur ve Isparta'dan siyah ve sarı	12.000	10-15
Kayseri ve Akhisar'dan taban için öküz derisi	5.000	10-15

Aydın'dan adet olarak satılan 1.000 kantar (tamamı satılmaz) tabanlık deri getirilmiş ve kantarı 350-450 kuruşa satılmıştır. Deri ve tabanlık derilerin yarısından çoğu Archipelag adalarına, diğer kısmı Suriye ve Trieste'ye ihraç edilir.

Tablo 39. 1834 yılında İzmir ve civarındaki limanlardan ihracatı yapılan Küçük Asya ürünlerinin listesi ve toplam tutarı.

No.	Ürün çeşidi	Ölçüm birimi	Ağırlık, ölçüm birimi veya miktar	Fiyat, kuruş	Tüm ürünlerin toplam fiyatı, kuruş
1	Kırmızı kuru üzüm	Kantar	245.600	80	19.648.000
	Siyah kuru üzüm		120.900	27	3.264.300
	Beylerce kuru üzümü		9.450	35	330.750
	Sultaniye kuru üzümü		12.370	130	1.607.100
2	İncir	Kantar	77.000	75	5.775.000
3	Meşe palamudu	Kantar	103.000	70	7.270.000
4	Kök boya	Kantar	31.000	185	5.735.000
5	Pamuk	Kantar	69.000	340	23.460.000
	Pamuklu kumaş	Okka	30.670	15	460.050
6	Aydın ipeği	Okka	3.900	125	487.500
7	Tavşan postu	Adet	3.150	170	535.500
8	Koyun yünü	Kantar	28.000	200	3.600.000
	Toison	Kantar	2.000	830	1.660.000
9	Keçi tiftiği renkli 1 kalite	Çeki	27.000	45	1.215.000
	Keçi tiftiği renkli 2 kalite	Çeki	17.000	37	629.000
	Keçi tiftiği beyaz	Çeki	50.000	39	1.950.000
	Keçi tiftiği fil D' Angora	Okka	41.580	50	2.079.000
10	Salep	Okka	5.000	11	55.000
11	Mercimek	Okka	280.000	17	4.760.000
12	Meşe safrası	Kantar	2.275	500	1.137.000
13	Kitre	Okka	50.000	40	2.000.000
14	Anason	Okka	55.000	2	110.000
15	Susam	Kantar	9.331	74	690.500
16	Sünger	Okka	29.000	55	1.595.000
17	Mum	Kantar	3.220	750	525.000
18	Bingözotu saf iksir	Okka	3.000	175	525.000
	Bingözotu karışım	Okka	5.000	100	500.000
19	Şap yüksek kaliteli	Kantar	1.700	55	93.500

	Şap düşük kaliteli	Kantar	2.000	20	40.000
20	Sakız	Okka	12.600	18	126.800
21	Zeytin yağı	Kantar	53.000	180	9.540.000
22	Halı	Dirsek kare	45.000	21	945.000
23	Deri çeşitleri	Adet	500	25	12.500
	Deri çeşitleri	Adet	1.000	12	1.200
	Deri çeşitleri	Adet	1.500	6	9.000
	Deri çeşitleri	Adet	10.000	50	50.000
	Deri çeşitleri	Adet	2.000	250	500.000
	Deri çeşitleri	Adet	8.000	7	56.000
	Deri çeşitleri	Adet	10.000	22	220.000
	Deri çeşitleri	Adet	12.000	12	140.000
		Adet	5.000	13	65.000
	Kantar	1.000	400	400.000	
Toplam					112.694.000

Tabloda belirtilen ürünler arasında Sakız adasından sakız, Odesa'dan 6.000 kantar yün, Edirne'den 2.000 çeki keçi tiftiği ve Sakız adasından sünger gelmiştir. Bu ürünlerin toplam tutarı 3.057.800 kuruştur. Böylece ülkenin iç kısmından üretilen ürünlerin toplam tutarı: 109.636.200 kuruştur. Bu hesaba Afyon ile Akhisar'dan İstanbul'a gönderilen 8.136.000 kuruş olan Aydın kumaşının tutarlarını eklemek gerekmektedir. Sonuç olarak Anadolu'da üretilen ve İzmir ve civarlarındaki limanlardan gönderilen ürünlerin toplamı 117.772.200 kuruşa denk gelmektedir. Vronçenko ülkede enflasyonun varlığını ve para biriminin değer kaybettiğini de şu ifadelerle belirtmiştir: *Kuruşun (piaster) değeri giderek azalmaktadır. 1834 yılında 100 kuruş gümüş, neredeyse tam 6 ruble 49 kopeyka tutarındaydı (banknot olarak net 23 ruble, 37 kopeyka) fakat 1835 yılının sonbaharında 100 kuruş gümüş, 6 ruble 16 kopeyka (banknot olarak 22 ruble 17 kopeyka) değerine sahip olmuştur.*

Tablo 40. 1834'te İzmir limanına İskenderiye ve Dimyat'tan gelen ürünler.

No.	Ürün	Birim	Miktar	Fiyat, kuruş	Toplam fiyatı
1	İskenderiye pirinci	Kile	91.570	22	2.014.540
2	Dimyat pirinci	Kile	49.785	21	1.045.485
3	Mısır kumaşı	Adet	1.437	17	24.429
4	Kemerler	Adet	2.439	8	19.512
5	Hasır kumaş	Adet	1.255	40	50.200
6	Deri	Adet	1.007	50	50.350
7	Fes	Onluk	89	150	13.350
8	Keten kumaşı	Adet	261	50	13.050

9	Sepet	Adet	23.758	1	23.758
10	Muskat cevizi	Adet	3.200	1,5	4.800
11	Havlu	Adet	405	18	7.290
12	Kakule	Okka	128	35	4.380
13	Hindistan cevizi	Okka	16	12	192
14	Tüylerden yapılmış yelpaze	Kutu	1	200	200

No.	Ürün	Kantar	Lodra ⁵⁵	Fiyat, kuruş	Toplam fiyatı
15	Pamuk kumaş	64	54	585	37.739
16	Yağ	11	22	315	3.535
17	Hurma	3 086	46	70	216.050
18	Kına	2 133	20	300	639.940
19	Sıgla (yağı)	272	26	180	49.140
20	Gumma (?)	83	70	180	15.060
21	Biber	50	4	225	11.250
22	Sene(?)	218	92	270	59.130
23	Tütün	157	6	585	91.345
24	Keten tohumu	18	96	15	285
25	Gerlican (?)	6	62	225	1.475
26	Zerdeziyan	5	50	135	741
27	Sabunluk kil	150	-	35	5.250
28	Safran	18	70	720	13.440
29	Abdileziz (?)	68	78	60	3.930
30	Keten	21	-	315	6.650
31	Bottarga ⁵⁶	9	-	630	5.670
32	Kırmızı boya	3	60	236	830
33	Havyar	15	68	225	3.525
34	Amonyak	141	8	545	76.164
35	Kardaş-kanı (boya?)	12	40	90	1.130
36	Tarçın	2	50	315	805
37	Pamuklu kumaş (düşük kaliteli)	21	60	150	3.380

⁵⁵ Lodra-176 Osmanlı dirhemi (564,432 gram).

⁵⁶ Kefal veya tuna balığı havyarının preslenerek kurutulduğu yiyecek

38	İndigo (boya)	4	78	2 250	10.600
39	Kazaziye (kumaş)	1	24	-	250
40	Latron (sodyum oksit)	240	30	90	22.520
41	Vitriol (nitrik asit)	179	92	20	3.600
Genel Toplam					4.555.493

Küçük Asya'nın sanayi ülkesi olmadığını belirten Rus subayı halkın yine de *kendi ekmeğini* yediğini, yani gıda olarak yurt dışından gelen havyar, kahve, hurma, şeker, bazı baharat türleri ve tereyağı gibi ürünler dışındaki her şeyin ülkenin bereketli topraklarında yetişerek elde edildiği belirtilmiştir. Tablolardaki verilere göre, İzmir çıkışlı 117.772.200 kuruşa denk gelen ihracat miktarı ile yine İzmir girişli 4.555.493 kuruşa karşılık gelen ürün miktarı bu söylemi İzmir bağlamında doğrular niteliktedir.

Anadolu tüccarlarının ticari filosunun oldukça mütevazi olduğunu belirten yazar Türklerden ziyade deniz kıyılarında yaşayan Yunanlar tarafından ağırlıklı olarak küçük boyutlu gemilerin inşa edildiğini gözlemlemiştir. İthal ve ihraç edilen ürünlerin lojistiğinde yabancı gemilerin kullanıldığı, Anadolu tüccarlarının başka ülkeleri ziyaret etmeyi pek sevmediğini ve gerekli olan malların başkaları tarafından getirilip götürülmesini tercih ettiklerini vurgulamıştır.⁵⁷

Bununla birlikte, Anadolu'dan İstanbul'a gönderilen ürünlerle ilgili kesin verilere sahip olmadığına değinen Vronçenko, İstanbul'un 1834 yılındaki ihracat hacminin ve yukarıda belirtilen tablolardaki ürün çeşit ve miktarlarının şüphesiz İzmir'i geçmediği belirtilmiştir. Tablolardaki verilerin sadece gümrük defterlerinden alınmadığını, diğer kaynaklarla eşleştirilerek kontrol edildiğini ve kaçak malların verilerini dahi içerdiğine değinen istihbaratçı verilerinin doğruluğuna vurgu yapmaktadır.

Sonuç

Osmanlı döneminin önemli ticaret merkezlerinden birisi olan İzmir ve çevresinin sosyo-ekonomik yapısından demografisine, mimari yapılarından yaşam biçimlerine bir istihbaratçının gözünden baktığımız çalışmada öne çıkan ilk husus istatistik verilerdir. Çar I. Nikola'nın emriyle bölgeye gönderilen ve burada iki yıl coğrafyayı gözlemleyen Rus ajanının oldukça detaylı bir şekilde İzmir hakkındaki gözlemlerini kaydettiğini görmekteyiz. Bilhassa bölgenin ticaret hacmini en ince ayrıntısıyla rapor eden subayın aktardığı bilgiler İzmir'in söz konusu yıllardaki iktisadi yapısına ışık tutan nadide bir çalışmadır. Bu veriler gerek bölgede neler üretildiği hakkında fikir verirken gerekse bölgeye Anadolu ile Osmanlı'nın diğer bölgelerinden gelen ve giden ürün akışını bize sunmaktadır. Ayrıca İzmir ve civarından yurtdışına ihracatı yapılan ürünlerinde bu raporlarda yer alması bölgenin hem ihracat hacmini hem de ticaret ağını göstermesi açısından değerlidir. Ayrıca tablolar halinde vermeye çalıştığımız bu istatistiklerin sadece gümrük defterlerinden alınmadığını, diğer kaynaklarla karşılaştırılarak kontrol edildiğini ve kaçak malların verilerini dahi içerdiğine değinen istihbaratçı verilerinin doğruluğuna vurgu yapmaktadır.

⁵⁷ "Prodoljenije soçineniya Obozreniye Maloy Azii...", 1840, s. 287-288.

Çalışmanın sınırlarını kısa bir zaman dilimi belirlese de 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde İzmir ve civarı hakkındaki detaylı bilgileri ihtiva etmesi sebebiyle önemli ölçüde fikir vermektedir. Diğer taraftan şehrin ve civar köylerin demografik, mimari ve sosyo-kültürel yapısı hakkında da önemli bilgiler verilmiştir. Bu bilgileri sayısal değerleri ile eksiksiz olarak verdiğimiz bu çalışmada tespit ettiğimiz bir diğer önemli husus ise Rus subayın şehrin olası bir işgalde savunma potansiyeline yönelik verdiği detaylardır. Adeta gelecekte planlanan bir Rus işgali için hazırlık niteliğinde olan bu bilgilerin istihbarat içerikli olması şaşırtıcı değildir. Esasen Rus ajanı tarafından verilen tüm bilgileri bu yönde ele almak yanlış olmayacaktır. Zira bölgenin askeri gücünden, ekonomik gücüne şehrin ve çevresinin adeta potansiyeli ölçülmüştür. Anadolu'nun büyük bir kısmını seyahat eden Vronçenko'nun en çok üzerinde durduğu şehir ise İzmir olmuştur. Batılı seyyahların eserlerinde görülen türden alışık olduğumuz bir anlatımın çok üstünde bir anlatıma sahip olan Rus askerinin tespitleri tamamen istatistik verilerden oluşmaktadır. Bu sebeple de klasik seyahatname ya da gezi notu olarak Anadolu hakkında fikir veren eserlerden önemli ölçüde ayrılmaktadır. Bununla birlikte 19. yüzyılda Batı'nın artan ilgisi karşısında Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden Avrupalılar, Anadolu'dan ziyade genellikle İstanbul hakkında yazmışlardır. İzmir ve civarı hakkında o yıllarda bu denli detaylı bilgi sunan tek çalışmanın Rus istihbaratçısına ait olduğunu söylersek yanılmayız. Diğer taraftan söylemlerindeki oryantalist duruşu da göz ardı etmek mümkün değildir. Doğu medeniyeti halkası içinde gördüğü Müslüman milletine dair küçümseyici bir söylem geliştiren Rus askeri Gayrimüslümler için aynı duruşu sergilememiştir.

Diğer taraftan çalışmanın büyük bir kısmını oluşturan İzmir'in iktisadi yapısına yönelik veriler incelendiğinde bölgedeki ticaret ağının ve işlem hacminin uzun bir dökümü ortaya çıkmıştır. İzmir ve çevresindeki limanlardan ihracatı yapılan ürünler arasında yaklaşık 25 milyon kuruşu bulan kuru üzüm tüm ürünler arasındaki en yüksek mali paya sahip olan üründür. İkinci sırada ise yaklaşık 24 milyon kuruşa ulaşan pamuk ve pamuklu kumaş gelmektedir. Üçüncü sırada gelen ürün ise yaklaşık 10 milyon kuruşluk bir bedele denk gelen zeytinyağıdır. Kuru üzüm, pamuk ve zeytinyağından oluşan toplam üç ürün çeşidinin kuruş bazındaki değeri ihracatı yapılan diğer tüm ürünlerin toplam kuruş değerinden daha fazladır. Burada açıkça görülmektedir ki toplam ihracattaki en büyük orana sahip olan ürün sırasıyla kuru üzüm, pamuk ve zeytinyağıdır.

Eserin hazırlandığı yıllara kadarki dönemde İzmir'in Anadolu ticaretindeki payının İstanbul'dan her zaman daha fazla olduğunu belirten Rus istihbaratçı, hükümetin aldığı kararlarla, 1834 yılından itibaren Anadolu'dan toplanan ürünlerin İzmir'e nazaran İstanbul'a getirilmesinin teşvik edildiğini belirtmiştir. Böylece, söz konusu yıllarda kararların yürürlüğe girmeye başlamasıyla Osmanlı ekonomisindeki İzmir'in rolünün giderek azalmaya başlaması öngörülmüş ve ona göre ticaretin İstanbul'a kaymaya başlamıştır. Tarihi süreçler dikkate alındığında bu tespitin doğru olduğu ve zaman içerisinde İstanbul'un Anadolu'nun başlıca ticaret merkezine dönüştüğünü söylemek pekâlâ mümkündür.

Kaynakça

- “Mihail Pavloviç Vronçenko”, *Biografiçeskiy Oçerk*, Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosveşeniya, Peçatnaya Golovina, Sanktpeterburg, CXXXVI, 1867, s. 28-31.
- “Nekrolog”, Zapiski Voенno Topografiçeskogo Depo, ed. Blaramberg, Voennaya Tipografiya, Cilt 22, Sanktpeterburg, 1861, s. 65-66.
- “Prodoljeniyе soçineniya Obozreniyе Maloy Azii v nneşnem eyo sostoyanii”, Zapiski Voенno-Topografiçeskogo Depo, ed. Şubert, Karl Kray, Cilt 5, Sanktpeterburg 1840, s. 319-368.
- Ataöv, Türkkaya, “Sovyetler Birliği’nde Türkooloji Çalışmaları”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (0), 2004, s. 89-107.
- Davidoff, Vladimir Petroviç, *Puteviya Zapiski vevedenniya vo vremya prebivaniya na İoniçeskih Ostrovah, v Gretsii, Maloy Azii i Turtsii v 1835 godu Vladimirom Davidovim*, Tipografiya E. Fişera, Cilt 2, Sanktpeterburg 1839.
- Mevsim, Hüseyin, “Bir Rus Subayının Gözüyle 1835 Yılında Bursa Mütessellimliği”, *OTAM*, 49, 2021, s. 73-89.
- Müderrişoğlu, Ayşen, “Rus İstihbaratçı Mihail Pavloviç Vronçenko’nun “Küçük Asyalı” Türk ve Türkmen Kadınına Dair Değerlendirmeleri”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6 (1), 2021, s. 29-64.
- Pehlivan, İsmail, “Rus Oryantalist Faaliyetleri ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (12), 2016, s. 91-106.
- Vronçenko, Mihail Pavloviç, *Obozreniyе Maloy Azii v nneşnem eyo sostoyanii, sostavlennoye russkim puteşestvennikom M.V.*, Karl Kray, Sanktpeterburg, Cilt 1, 1838.
- Vronçenko, Mihail Pavloviç, *Obozreniyе Maloy Azii v nneşnem eyo sostoyanii, sostavlennoye russkim puteşestvennikom M.V.*, Karl Kray, Sanktpeterburg, Cilt 2, 1840.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 02.03.2022

Makale Kabul | Accepted: 06.06.2022

Atıf | Cite as: Ömer Gök, Özgür Türker, “Çağatay Hanlığı’nın Dağılması Sonrası Tuğluk Timur Han’ın Merkezileşme Politikası ve Emir Kamerüddin İsyanı”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 112-128.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1081862>

ÇAĞATAY HANLIĞI’NIN DAĞILMASI SONRASI TUĞLUK TİMUR HAN’IN MERKEZİLEŞME POLİTİKASI VE EMİR KAMERÜDDİN İSYANI

Ömer GÖK*

Özgür TÜRKER**

Öz

Cengiz Han’ın (1162-1227) ölümünden sonra Büyük Moğol İmparatorluğu’nun Türkistan’da kurulan şubesi olan Çağatay Hanlığı, kuruluşunun başlangıç evresinde merkeze bağlı kalmak zorunda olmakla birlikte merkezdeki gelişmelerden de doğrudan etkilenmiştir. İlerleyen süreçte müstakil bir hanlık olmayı başaran Çağatay Hanlığı, Kebek ve Alâeddin Tarmaşirin gibi karizmatik ve yenilikçi hanlar vasıtasıyla idari ve toplumsal anlamda dönüşüme girmiştir. Ancak bu dönüşüme muhafazakârlar tarafından müdahale edilmekle birlikte, hanlık içerisinde yaşanan taht kavgaları ve yönetsel bunalım, merkezî otoritenin zayıflamasına neden olmuştur. Merkezi otoritenin zayıflaması, hanlığın kuruluş aşamasından itibaren rol oynayan Karaçuların siyasi gücünü artırarak yönetimin dolaylı yollarla onların kontrolüne girmesine sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda idarede yaşanan bunalım, hanlığın Moğul Ulusu¹ ve Çağatay Ulusu olarak ikiye ayrılmasıyla sonuçlanmıştır. Moğul Ulusu’nda tahta çıkan Tuğluk Timur Han, gerçekleştirdiği merkezileşme hamleleriyle idareyi yeniden tesis etmekle kalmamış, ayrıca hanlığı tekrar eski günlerine döndürmek adına 1360 ve 1361 yıllarında Çağatay Ulusu’na seferler gerçekleştirmiştir. Tuğluk Timur Han’ın merkezileşme girişimleri Karaçuları rahatsız etmiş ve bundan dolayı ölümünden hemen sonra Moğul Ulusu’nda bir Karaçu olan Emir Kamerüddin, isyan ederek kendini 1365 yılında han ilan etmiştir. Çağatay Ulusu’nda ise Tuğluk Timur Han’ın idaresi yok sayılarak Karaçular yönetimi ele geçirmiştir. Cengiz soyundan olmayan Emir Kamerüddin’in hanlık ilanı, o zamana kadar yapılmamış bir girişim olmuş ve bölge üzerindeki

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: omer.gok96@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4080-4690

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, e-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4019-4976

¹ Timurlu tarihçiler Nizamüddin Şâmî ve Şerefüddin Ali Yezdî Cete, Moğulistan ve Moğolistan kavramlarını kullanırken, Mirza Haydar Duğlat ise Moğul ve Moğulistan kavramını tercih etmiştir. Moğulistan kavramı aynı zamanda coğrafi bir bölgeyi de işaret ettiğinden ötürü kullanımı uygun görülmemiş olup, makalede Moğul Ulusu ifadesi tercih edilmiştir. Bu ifade, Moğollar ve Büyük Moğol Hanlığı’ndan farklı olarak Çağatay Hanlığı’nın dağılması sonrası, hanlığın doğu kısmında kalan siyasi yapıyı tanımlamak için kullanılmıştır. Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1987; Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2019; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, İng. çev. E. Denison Ross, Tür. çev. Osman Karatay, Selenge Yay., İstanbul 2019.

siyasi düzeni derinden sarsmıştır. Moğul Ulusu'nda Emir Kamerüddin gaspçı olarak nitelendirilirken, Çağatay Ulusu'nda idareyi ele geçiren Emir Timur, kukla olarak seçtiği bir hanı tahta oturtmuş ve Cengiz soyuna damat olarak nüfuzunu arttırmıştır. Emir Kamerüddin'in bu girişimi, kendi kabilesi başta olmak üzere kabileler tarafından tepkiyle karşılanmış ve ona karşı muhalefet oluşturmuştur. Diğer yandan Emir Timur, Moğulların içerisinde bulunduğu kaos ortamını iyi değerlendirerek neredeyse 20 yıl boyunca onlar üzerine seferler düzenlemiştir. Yapılan seferler ve muhalif yapı Emir Kamerüddin'in nüfuzunu kırarak ölümüne neden olurken Emir Timur'un bölgede daha rahat bir şekilde hakimiyet kurmasına olanak sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Hanlığı, Moğul Ulusu, Karaçu, Tuğluk Timur Han, Emir Kamerüddin.

AFTER THE DISINTEGRATION OF THE CHAGATAI KHANATE, THE CENTRALIZATION POLICY OF TUGHLUK TIMUR KHAN AND THE AMIR QAMAR AL-DIN REBELLION

Abstract

After the death of Genghis Khan (1162-1227), the Chagatai Khanate, the substitution of the Great Mongol Empire established in Turkestan, had to stay loyal to the centre in the early stage of its establishment, besides it was directly affected by the developments in the centre as well. In the following period, the Chagatai Khanate, which managed to become a separate khanate, underwent administrative and social transformation through charismatic and innovative khans such as Kebek and Ala al-Din Tarmashirin. But, besides the intervention of conservatives in this transformation, the throne fights and administrative depression within the khanate caused the weakening of the central authority. The weakening of the central authority increased the political power of the qarachus, who played a role since the establishment of the khanate, and caused the administration to come under their control indirectly. At the same time, the crisis in the administration resulted in the division of the khanate into two as the Moghul Ulus and the Chagatai Ulus. Tughluk Timur Khan, who ascended the throne in the Moghul Ulus, not only restored the administration with his centralization moves but also made expeditions to the Chagatai Ulus in 1360 and 1361 in order to return the khanate to its former powers. Tughluk Timur Khan's attempts at centralization disturbed the qarachus, and thus after his death Amir Qamar al-Din, who was a qarachu in the Moghul Ulus, rebelled and declared himself as a khan in 1365. In the Chagatai Ulus, the administration of Tughluk Timur Khan was ignored and the qarachus took over the administration. The proclamation of the khanship of Amir Qamar al-Din, who was not of Genghisid descent, was an attempt that had not been made until then and deeply shook the political order in the region. While Amir Qamar al-Din was described as a usurper in the Moghul Ulus, Amir Timur, who took over the administration in the Chagatai Ulus, sat a puppet khan on the throne and increased his influence as a son-in-law to the Genghis lineage. This attempt of Amir Qamar al-Din caused a reaction by the tribes, especially his own, and created opposition against him. On the other hand, Amir Timur made good use of the chaotic environment in which the Moghuls were and conducted expeditions against them for almost 20 years. As a result, these expeditions and the internal opposition broke down Amir Qamar al-Din's influence and caused his death, on the contrary, it allowed Amir Timur to establish dominance over the region.

Keywords: Chagatai Khanate, Moghul Ulus, Qarachu, Tughluk Timur Khan, Amir Qamar al-Din.

Giriş

Dünya Türklüğünün beşiği olarak kabul edilen Türkistan; Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar, Karahanlılar ve diğer imparatorluklar da dahil olmak üzere oldukça etkili ve merkezî siyasi yapılara ev sahipliği yapmıştır. Ancak Türkistan'da kurulan siyasi

yapılar göz önüne alındığında, hiçbiri ulaştığı sınırlar ve çağdaşı topluluklarda bıraktığı izler bakımından Moğol İmparatorluğu kadar etkili olmamıştır. Dağınık Moğol kabilelerini bir araya getirerek yekpare bir güç oluşturan Cengiz Han, Mançurya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan Moğol İmparatorluğu'nu vücuda getirmiştir. Son derece ön görülü bir hükümdar olan Moğolların Büyük Han'ı, bu muazzam sınırlara ulaşan imparatorluğu, merkezde tek bir han olacak şekilde oğulları arasında paylaştırarak olası taht mücadelelerinin de önüne geçmiştir. Bu bağlamda en büyük oğul Cuci'ye imparatorluğun batı sınırları tahsis edilmekle birlikte bu sınırlar, Harezm ve Kayalığ bölgesinden Saksin, Bulgar illeri ve "Tatar atlarının ayaklarının değdiği yerlere" kadar olan topraklardır. İkinci oğlu Çağatay'a Uygur şehirlerinden Amu Derya'ya (Ceyhun) kadar olan topraklar, üçüncü oğlu Ögeday'a Balkaş Gölü ve Altay arasında yer alan İmil ve İrtiş bölgesindeki topraklar ve son olarak dördüncü oğlu Tuluy'a ise imparatorluğun merkezinde yer alan Karakurum'un bulunduğu ata toprakları bırakmıştır.² Bu paylaşım doğrultusunda imparatorluğun Türkistan kısmına hâkim olan Çağatay Han ve ulusuna bırakılan toprakların merkezi, günümüzde Almalık civarında bulunan Kuyas'tır.³ Cengiz Han tarafından yasaların koruyucusu⁴ olarak görevlendirilen Çağatay Han, bu yasalara sıkı sıkı bağlı olmakla birlikte kendine tahsis edilen bölgedeki yerleşik unsurlarla bütünleşmekten ziyade bozkır yaşam tarzını sürdürmüştür. Bu yönüyle Cengiz sonrası kurulan hanlıklar arasında Çağatay Hanlığı, merkezileşme bakımından en zayıf, muhafazakarlık bakımından ise en önde gelenleri arasındadır.⁵ Ayrıca Çağatay Han'a bırakılmadan önce Türkistan, Cengiz Han tarafından görevlendirilen Ürgençli Mahmud Yalavaç ve oğlu Mes'ud Yalavaç tarafından Kağan adına idare edilmekle birlikte bu valiler sadece Büyük Moğol Kağan'ına hesap vermekle yükümlü olmuştur.⁶ Bu duruma bir de Çağatay Hanlığı'nın Büyük Moğol Hanlığı ile doğrudan sınır komşusu olması eklenince söz konusu hanlık, diğer uluslara nazaran merkezden daha geç kopmuştur.

Çağatay Han'ın 1242 yılında vefatından sonra tahta torunu Kara-Hülagü Han oturmuştur. Ancak Güyük Han, Çağatay'ın hayatta olan oğlu varken torunun tahta çıkmasının uygun olmadığını öne sürerek Yisun-Münger'e 1246 yılında tahta çıkarmıştır. Ardından 1251 yılında Büyük Moğol Hanlığı'nın tahtına oturan Möngeke Han, ikinci defa Kara-Hülagü'yü tahta çıkarmıştır, fakat o ölünce yerine karısı Organa Hatun, oğlu Mübarek Şah'ın yaşının küçük olmasından ötürü niyabeten tahta oturmuştur.⁷

² Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarihi-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013, s. 95; V.V. Barthold, "Cengiz Han", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. III, s. 97-98; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Dergâh Yay., İstanbul 2020, s. 256.

³ E. E. Oliver, "The Chaghatāi Mughals", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, vol. XX, No. 1, 1888, p. 78; Sadettin Yağmur Gömeç, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2017, s. 113.

⁴ Cengiz Han'ın Börte Üçin'den doğan dört oğlu yani Cuci, Çağatay, Ögeday ve Tuluy devlet yönetiminin dört direğini oluşturmuş ve Cengiz Han her birine ayrı ayrı görevler vermiştir. Cuci'yi av işleri, Çağatay'ı kanunların uygulanması ve denetimi, Ögeday'ı idare işleri ve Tuluy ise ordu işleri ile görevlendirmiştir. Cüveynî, s. 94.

⁵ Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih*, çev. Zuhul Bilgin, Kronik Yay., İstanbul 2020, s. 52.

⁶ Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 35-36; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990, s. 493,505-507.

⁷ Kafalı, s. 89-95; Timothy May, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 369; Michal Biran, "The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan's Invasion to the Rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid Realms", *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, ed. N. Cosmo, J. Frank and P. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p. 48.

Organa Hatun'un yaklaşık 9 yıllık saltanatı nispeten sakin geçmesine ve bölgesinde başarıyla hüküm sürmesine rağmen Çağatay Hanlığı'ndaki dengeler, tekrar merkezdeki taht mücadelesinden etkilenmiştir.⁸ Çünkü Arık Böke ve Kubilay arasındaki bu mücadelede Çağatay Hanlığı'nın konumu önem arz etmiştir. Arık Böke, Çağatay Hanlığı'nın kaynaklarını kullanabilmek adına stratejik bir hamle yaparak Çağatay torunlarından biri olan Algu'yu hanlık tahtına aday göstermiştir. Arık Böke'nin desteği sayesinde Çağatay tahtını ele geçiren Algu Han, Organa'nın bölgedeki iktidarını düşürmüştür.⁹ Fakat Algu Han, Arık Böke'ye gerekli desteği vermekten ziyade Çağatay Hanlığı'nı bağımsız hale getirme yönünde politikalar izleyerek Harezm ve Afganistan üzerine seferler düzenlemiştir.¹⁰ Diğer yandan Algu, hem Kubilay Han'ın desteğini almak hem de bölgedeki otoritesini güçlendirmek amacıyla Mübarek Şah'ın veliht olması şartını kabul ederek Organa Hatun ile evlenmiş ve Mes'ud Yalavaç'ı mali danışmanı olarak atamıştır. Böylece Çağatay Hanlığı, artık bölgenin gelirlerine doğrudan sahip olmuş ve merkeze olan resmî bağı devam etmekle birlikte fiilî anlamda bağımsız olmuştur.¹¹ 1266 yılında Algu'nun ölmesi üzerine emirlerin de desteğiyle Mübarek Şah Çağatay Hanlığı'nın tahtına oturmuş, ancak merkezdeki Kubilay Han'ın onayı olmadan tahta çıkarıldığı için iktidarı oldukça kısa sürmüştür. Kubilay Han'ın yanında yetişen ve başarılı bir idareci olan Çağatay neslinden Barak, Mübarek-Şah'a savaş açmış ve ilerleyen süreçte onu tahtan indirmeyi başarmıştır.¹² Barak Han'ın hükümdar olduğu sıralarda Çungarya bölgesinde Ögeday neslinden Kaydu, Ögeday Ulusu'nu tekrar eski kuvvetine kavuşturmak amacıyla mücadeleye başlamıştır.¹³ Bu durum Kubilay Han ile Barak'ın yakınlaşmasına neden olmuş, hatta Kubilay Han kendisine Kaydu'ya ait toprakları vaat etmiştir. Taraflar arasındaki ilk savaşta Barak galip gelse de Cuci Ulusu'nun desteğini arkasına alan Kaydu, Barak'ı Hokand'da ağır bir yenilgiye uğratmıştır.¹⁴ Bu yenilgi üzerine mücadelenin daha fazla uzamasını istemeyen Kaydu, Kıpçak'ı elçi olarak Barak'a göndermiştir. 1269 yılında Barak, Kaydu ve Cuci Ulusu'ndan Mengü Timur'un elçisi Berkecher'in katılımıyla bir kurultay düzenlenmiştir. Kurultayda Kaydu, Cengiz Han'ın mirası üzerine birlik olma çağrısında bulunmuş ve sonrasında Mâverâünnehir'in üçte ikisi Barak'a bırakılmakla birlikte kalan üçte birlik kısmı ise Kaydu ile Mengü Timur'a arasında pay edilmiştir.¹⁵ Ayrıca bu kurultayla birlikte Çağatay Hanlığı bağımsızlık yolunda elde ettiği kazanımları kaybetmiştir ve artık Kaydu Han'a bağlanmıştır. Bu bağlamda 1271 yılında Barak'ın ölmesi sonrasında sırasıyla Nikbay Han (1271-1274), Buka Timur Han (1274-1277) ve Duva Han (1277-1307) Kaydu Han'dan yarlıg alarak Çağatay Hanlığı'nın başına geçmiştir.¹⁶

⁸ Bruno De Nicola, "The Queen of the Chaghatayids: Orghina Khātūn and the Rule of Central Asia.", *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. XXVI, No. 1-2, 2016, p. 116.

⁹ May, s. 370-371; Nicola, *The Queen of the Chaghatayids*, p. 119.

¹⁰ Kafalı, s. 99-100.

¹¹ Biran, "The Ögödeid", p. 49; May, s. 371; Kafalı, s. 100-101.

¹² Rashiduddin Fazlullah, *Jami 'u't-Tawarikh, Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*, ter. Wheeler M. Thackston, ed. Şinasi Tekin- Gönül Alpay Tekin, Harvard University Press, Boston 1999, s. 370,435; Rashiduddin Fazlullah, *The Successors of Qenghis Khan*, ter. John Andrew Boyle, Colombia University Press, New York 1971, s. 139-141; Biran, "The Ögödeid", p. 50.

¹³ Kafalı, s. 106.

¹⁴ Michal Biran, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Curzon Press, Surrey 1997, s. 25.

¹⁵ Fazlullah, *Jami 'u't-Tawarikh*, s. 521-522; Henry Hoyle Howorth, *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Longmans, Green & Co., London 1876, s. 174-175; Biran, *Qaudi and the Rise*, s. 26.

¹⁶ Kafalı, s. 109, 114-117.

Kaydu Han'ın 1301 yılında ölümüyle birlikte dengeler tersine dönmüş, Duva önderliğinde Çağatay Hanlığı nispeten bağımsız statüsünü geri kazanmıştır. Hatta Kaydu'nun ölmeden önce oğullarına Duva Han'ın tavsiyelerine uymalarını emretmesi neticesinde Duva, Kaydu'nun oğlu Çapar'ın tahta çıkmasını sağlamıştır. Diğer yandan Çağatay Hanlığı'nın konumunu güçlendirmek isteyen Duva, merkezdeki Temür Ölceytü Han ile yakınlaşmaya başlamıştır. Merkezin desteğini arkasına alan Duva, Ögeday Ulusu'nu parçalara ayırarak hükümdarlarını birer kukla idareci haline getirmiş ve Ögedaylıların bölgedeki iktidarını ele geçirmiştir.¹⁷ Fakat Duva'nın 1307 yılında ölmesiyle birlikte Çağatay Hanlığı istikrarsız bir döneme girmiş, onun ardından tahta oturan oğlu Küncük ve sonrasında Taligu'nun hükümdarlıkları kısa sürmüştür. Ardından 1309 yılında yapılan kurultayda Duva'nın oğullarından İsen Buka Han tahta geçmiştir. Bu dönemde büyük çapta mücadeleler olmamakla birlikte Büyük Moğol Hanlığı ve İlhanlılar ile sınır çatışmaları yaşanmıştır.¹⁸ İsen Buka'nın vefatı sonrasında Küncük ve İsen Buka dönemlerinde başarılı bir kumandan ve yönetici olan Kebek, 1319 yılında tahta oturmuştur. Adil¹⁹ ve yenilikçi bir hükümdar olan Kebek Han, ticareti canlandırmış, ilk defa kendi adına para bastırmış, Mâverâünnehir'de Karşı adıyla bir başkent ve saray inşa ettirmiş²⁰ ve ülkenin idarî anlamda örgütlenmesini sağlamıştır. Bu anlamda Kebek'in faaliyetlerinin nihai amacının, ulusunu bağımsız bir statüye ulaştırmak ve daha merkezi bir idare kurmak olduğu söylenebilir.²¹ 1326 yılında Kebek'ten sonra tahta kardeşi Alâeddin Tarmaşirin geçmiş olmakla birlikte²² Kebek döneminde başlayan devletin yapısal dönüşümünün devam ettiği görülmektedir. Müslümanlığı kabul eden Alâeddin Tarmaşirin Han, her ne kadar ilk Müslüman Çağatay Han'ı olmasa da onun döneminde devlet içerisindeki İslam bölgelerine ayrı bir önem verilerek İslamlaşma teşvik edilmiştir. Ayrıca o da tıpkı selefi gibi o da Mâverâünnehir'de ikamet etmiştir. Ancak Alâeddin Tarmaşirin Han, bu yaşam tarzı ve kurultaylara aktif katılım sağlamaması nedeniyle 1335 yılında geleneklere bağlı muhalif bir grup tarafından tahttan indirilerek katledilmiştir.²³

¹⁷ Howorth, s. 181-182; Biran, "The Ögödeid", p. 54-55; May, s. 385.

¹⁸ Biran, "The Ögödeid", p. 55-56.

¹⁹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta, *Seyahatname*, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2021, s. 354.

²⁰ Devletin asıl başkenti Almalık olmakla birlikte devletin batı kısmında yani Mâverâünnehir'de inşa edilen bu yeni başkent, hanların artık devletin batı bölgelerindeki yerleşik unsurlara karşı ilgisini arttırdığının göstergesidir. Bu yeni başkenti konumuna bakıldığında devletin Horasan ve Hindistan yönlü bir genişleme politikası izleme amacı da olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Kebek Han, bu ikinci başkenti inşa etmesine rağmen Almalık'ı ziyaret etmeye devam etmiştir. Bkz. Michal Biran, "Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)", *Turko- Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand- Guédy, Brill, Leiden 2013, p. 271.

²¹ Kafalı, s. 109, 130-131; May, s. 387.

²² Bu konuda bazı çelişkiler bulunmakla birlikte Michal Biran, Kebek'in ölümü sonrasında Elçigidey (1327-1330) ve Döre Timur (1330-1331)'un tahta çıktığını belirtmiştir. Tarmaşirin'in ise ancak 1331'ten itibaren tahta geçtiğini ifade etmiştir. Bkz. Michal Biran, "The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)", *Journal of the American Oriental Society*, vol. CXXII, no. 4, 2002, p. 744-745. Ayrıca bu konu hakkındaki diğer iddialar ve Tarmaşirin Dönemi hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatih Orta, *Çağatay Hanlığı'nda Gelenek ve Değişim: Tarmaşirin Han Dönemi*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın 2019.

²³ İbn Battûta, s. 354-358; Biran, "The Chaghadaids and Islam" p. 747-750; Kafalı, s. 136-137.

Çağatay Hanlığı'nın Bölünmesi

XIV. yüzyılın başlarında Çağatay Hanlığı, Duva, Kebek ve Alâeddin Tarmaşirin hanların önderliğinde ciddi bir gelişme kaydetmiştir, ancak bu parlak dönem Alâeddin Tarmaşirin Han'ın Cenkşi ve Bozan'ın başını çektiği muhafazakârlar tarafından tahttan indirilmesiyle son bulmuştur. Duva'nın torunu ve dindar bir Budist olan Cenkşi, selefinin aksine Almalık merkezli bir idare kurmuş ve Hristiyanları desteklemiştir. Ancak onun hükümdarlığı da kısa sürmüştür, 1337 yılında ağabeyi Cenkşi'yi katleden Yesün Timur tahtı ele geçirmiştir. Yesün Timur'un saltanatı da ağabeyi gibi kısa olmakla birlikte, o otoritesini Almalık'tan Maveraünnehir'e kadar genişletmiş ve kendi adına para bastırmıştır.²⁴

1340'larda Çağatay hanları tekrar Mâverâünnehir'de tahta çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde tahta çıkan Yasavur²⁵ oğlu Kazan Timur Halil Han, Karşı şehrinin iki menzil batısına Zincir Saray adında bir köşk yaptırmıştır. Aynı zamanda Kazan-Timur Han, ülkede merkezî otoriteyi tesis etmeyi ve güçlü bir yönetim kurmayı amaçlamıştır. Ancak onun bu girişimleri, Alâeddin Tarmaşirin döneminden beri Mâverâünnehir'de güçlenen ulus emirleri ile karşı karşıya gelmesine yol açmıştır. Süreç içerisinde taraflar arasındaki mücadeleler, Kazan-Timur'un 1347 yılında Emir Kazagan adlı bir ulus emirine yenilerek öldürülmesiyle son bulmuştur. Mâverâünnehir'deki son bağımsız Çağatay hanının ölmesi sonucunda bu bölge tamamıyla doğu eyaletlerinden kopmuştur.²⁶ Artık Çağatay Hanlığı, batıda yani Mâverâünnehir bölgesinde ulus emirlerinin kontrolündeki "Çağatay Ulusu" ve doğuda Talas ve Manas nehirlerinin arasında Issık Gölü çevresindeki "Moğul Ulusu" olmak üzere ikiye ayrılmıştır.²⁷ Moğul Ulusu, Cengizli hanların hakimiyetinde eski dinlerini ve geleneksel göçebe yaşam tarzını devam ettirmiştir. Aksine Çağatay Ulusu, eski Çağatay Hanlığı'nın yerleşik yaşama geçilmiş ve şehirleşmiş bölgesinde konumlanmıştır. Çağatay Ulusu'nun kontrolü, çoğunluğu Müslümanlığı kabul ederek göçebe yaşam tarzını sürdüren ulus emirlerinin idaresinde olmuştur ve bu göçebe unsurlarla yerleşik unsurla yakın ilişki içerisinde yaşamıştır.²⁸ Ayrıca bu iki ulus aralarında ayrılığın sonucu olarak birbirine karşı hakaret anlamında çeşitli adlandırmalar da ortaya çıkmıştır. Kendilerini Çağatay Hanlığı'nın asıl mirasçısı ve temsilcisi olarak gören Moğul Ulusu, Çağatay Ulusu'na yerleşik kültürün etkisiyle bozulmuş ve melezeleşmiş anlamına gelen "Karaunas"²⁹ şeklinde tahkir edici bir adlandırma

²⁴ H. W. Bellew, *The History of Kashgharia*, The Foreign Department Press, Calcutta 1875, s. 40-41; Biran, "The Ögödeid", p. 59; Kafalı, s. 139.

²⁵ Algu Han'ın torunu olan Şehzade Yasavur, Şehzade Kebek ile birlikte 1314 yılında İlhanlılar üzerine gerçekleştirmiştir. Sefer sırasında ikisi arasındaki çıkan anlaşmazlık neticesinde Şehzade Yasavur, İlhanlılar'ın tarafına geçmiştir, fakat ilerleyen süreçte İlhanlı yönetimine karşı isyan etmiştir. Fazlullah, *Successors of Qenghis Khan*, s. 143-144; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 2011, s. 128-130, 133-135. İsyân hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Subaşı, "Horâsân'da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyânı (1317-1320)", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. V, 2016, ss. 278-303.

²⁶ Yezdi, s. 26-27; V. V. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK Yay., Ankara 1997, s. 10.

²⁷ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980, s. 327.

²⁸ Beatrice Forbes Manz, "Multi-ethnic Empires and the Formulation of Identity", *Ethnic and Racial Studies*, vol. XXVI, no. 1, 2003, p. 85.ed.

²⁹ Karavanas terimini Marco Polo'nun seyahatnamesindeki "... halkın adı Karonas'tır, bunlar çok kalabalık, acımasız ve kötü hırsız soyundan gelmektedirler, ülke boyunca dolaşır ve büyük kötülükler yaparlar. Niçin onlara bizim dilimizde onlara karışık kan anlamına gelen Karonas denilmiştir? Çünkü anaları Hintliydi, babaları Tatar..." ifadesine ve Mirza Haydar Duğlat'ın "... Fakat bu iki kol aralarında adavet sebebiyle birbirini tahkir etmek için özel isimle adlandırdı...Moğullar ise Çağataylara Karavanas

yapılmıştır. Aksine Çağatay Ulusu da Moğul Ulusu'nun göçebe yaşamlarını vurgulamak amaçlı onlara "Moğul" veya daha da küçümseyerek haydut anlamına gelen "Cete" ifadelerini kullanmıştır.³⁰

Karaçular (Ulus Emirleri) ve Çağatay Hanlığı'nın Kaotik Durumu

Çalışmanın sınırlarını aşsa da ulus emirlerinin ya da bir başka deyişle Karaçuların ortaya çıkışının ve süreç içerisinde gelişen rollerinin incelenmesinin konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağını düşünüyoruz. Çağatay Hanlığı'nın ikiye ayrılması sonrasında Mâverâünnehir'de yönetimi ele geçiren Emir Kazagan ve Emir Timur gibi ön plana çıkan örneklerle Karaçuları tanısak da esasında bu kurum, Büyük Moğol İmparatorluğu ve sonrasında kurulan Cengizli hanlıklarında da mevcuttur. Bilindiği üzere Cengiz Han, dağınık ve kendi arasında mücadele eden Moğol kabilelerini bir araya getirerek Moğol Ulusu'nu meydana getirmiş ve Han ilan edildiği 1206 yılındaki kurultayda liyakata dayanan atamalar yapmıştır. Ayrıca askerî ve sosyal hiyerarşinin en üstüne Cengiz Han'ın ailesi "Altın Uruk", "Altın Soy" veya "Altın Aile" adıyla konumlandırılarak bir nevi imparatorluk ailesi oluşturulmuştur. Altın Uruk'a çağan yasun (ak-kemik) denilirken, imparatorluğun hakimiyeti altındaki eski aristokrat kabilelere ve liyakat yoluyla yükselen komutanlara da Kara yasun (kara-kemik) veya Karaçu denilmiştir.³¹ Cengiz Han'ın yükselmesinden itibaren bu Karaçular, kurultaylara aktif olarak katılarak yeni hükümdarın seçimine etki edebilmiş, ancak nihai karar daima Altın Uruk tarafından verilmiştir.³² Esasen Altın Uruk'a bağlı olan Karaçular, Cengiz Han'ın ölümünden sonra otoritelerini onun yasalarına ve geleneklerine dayandırmıştır. İmparatorlukta en yüksek rütbeyi de elde eden Karaçular, zamanla aristokrasiye dönüşerek imtiyazlarını korumuş ve konumlarını dışarıya kapatmıştır. Hatta onların çoğunluğu kendilerinin Cengiz Han'ın en yakın komutanlarından geldiğini iddia etmiş ve bu bağlamda Moğol İmparatorluğu'nu kurmaya yardım edenlerin ortak mülkü olarak görme eğilimi göstermişlerdir.³³ İlerleyen süreçte Karaçular, imparatorluğun dağılmasının ardından kurulan hanlıklarda konumlarını güçlendirmekle birlikte hanların seçiminde karar alıcı organ olmuş ve hatta zaman zaman kendi çıkarları doğrultusunda bir hanı tahta oturtmuş veya tahttan indirmiştir.

Çağatay Hanlığı'nda Karaçuların varlığı incelendiğinde, Cengiz Han'ın Türkistan bölgesini Çağatay Han'a tahsis ederken yanında 4.000 kişilik bir kuvvet ve bu kuvvetin başında Barlas kabilesinden Karaçar ve Celâyir kabilesinden Müge Noyan'ı

---

derlerdi..." ifadesine dayanarak melez olduğu iddia edilmektedir. Bkz. Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden- Z. Zühre İlkelen, Ötüken Yay., İstanbul 2019, s. 93-94. Ayrıca Karaunasların kökeni XIII. yüzyılın başlarında Büyük Moğol Hanı'na Hindistan ve Keşmir üzerine sevk ettiği garnizon birliklerine dayanmaktadır. İlerleyen süreçte bu birliklerden bir kısmı İlhanlılara bağlı olmakla XIV. yüzyılın başından itibaren Çağatay Hanlığı'nın tarafına geçmiş ve aynı yüzyılın ortalarından itibaren Emir Kazagan önderliğinde hanlıkta önemli bir konuma yerleşmişlerdir. Manz, *Timurlenk*, s. 285-289. Detaylı bilgi için bkz. Peter Jackson, "The Mongols of Central Asia and the Qara'unas", *Iran Journal*, vol. LVI, no. 1, 2018, pp. 91-103.

³⁰ Duğlat, s. 315; Barthold, *Uluğ Bey*, s. 11.

³¹ May, s. 80,129; Bahaeddin Ögel, *Türk Tarihine Giriş*, C. VI, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 435; Christopher P. Atwood, "Mongol Class Stratification", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004, p. 505.

³² B.Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995, s. 150, 178; May, s. 480.

³³ Michael Hope, "The Pillars of State: Some Notes on the Qarachu Beks and the Keşikten in the İl-Khānate (1256-1335)", *The Royal Asiatic Society*, vol. XXVII, no. 2, 2017, p. 182; May, s. 480.

görevlendirdiği görülmektedir. Aynı zamanda yine Celâyir kabilesinden Hoşuk Noyan, Sunit kabilesinden Küçük Çağatay ve Sulduz kabilesinden Kişilik'i de görevlendirmiştir.³⁴ Çağatay Hanlığı'nın ilk Karaçuları olarak görebileceğimiz bu beyler ve onların mensup olduğu kabileler zamanla bölge siyasetinde ve idaresinde önemli konumlara gelmişlerdir. Ayrıca Timurlu dönemi tarihçisi İbn Arabşah eserinde Barlas, Celâyir, Arlat ve Kavçın kabilelerini Çağatay Hanlığı'nda önemli bir konumda gösterirken, yine Timurlu tarihçisi Nizamüddin Şâmî ise eserinde Kavçın'ın bir kabile olmadığı 1.000 kişilik hassa askerlerine verilen isim olduğunu anlaşılmaktadır.³⁵ Anlaşıldığı üzere Barlas, Celâyir, Sulduz ve Arlat kabileleri Çağatay Hanlığı'nın ilk dönemlerinden itibaren etkin rol oynamışlardır ve hanlığın siyasetine yön veren Karaçular ise bu kabilelerin liderlerinden oluşmuştur. İlerleyen süreçte hanlık toprakları idari birimlere ayrılarak Çağatay Han ile gelen kabile beylerine yahut Karaçulara tahsis edilmiştir. Bu paylaşım doğrultusunda Barlaslar Keş, Gülab ve Kaşka Derya havzasına, Celâyirli ve Andican ve Hocend civarına, Sulduzlar Buhara ve Zerefşan havzasına ve son olarak Arlatlar da Horasan'da Maymana ve Farab bölgesine yerleşmişlerdir.³⁶ Moğol İmparatorluğu'nun ilk aşamada uluslara ayrılarak her ulusun başında bulunan hanların, merkezdeki büyük hana bağlı olduğu gibi uluslarda da hana bağlı olarak kendi içerisinde idari merkezlere bölünmüş ve bu merkezlerin başına kabile beyi olan Karaçular geçmiştir. Bu doğrultuda hanlığın başında güçlü, karizmatik ve gerçekleştirdiği seferlerle devlet içerisindeki kabilelerin refahını arttıran bir han olduğu müddetçe bu sistem muntazam bir şekilde işlemiştir. Fakat muktedir olmayan ve merkezî otoritesini kuramayan bir han olduğunda bu kabileler zamanla merkezden kopmuş ve âdem-i merkezî bir eğilim ortaya çıkmıştır. Yani ulusun askerî gücünü de ellerinde bulunduran bu kabilelerin desteği olmadan hiç kimse ulusun lideri olamazdı ve hatta kolayca taraf değiştirme eğilimine sahip olan bu kabileler ansızın rakip tarafa da geçebilirdi. Dolayısıyla ulusun kontrolünü ele geçirmek isteyen taht adayının bu kabilelerin desteğini alması zaruri olmakla birlikte, bu adaylar tahta çıksalar bile zamanla kabilelerden bağımsız hareket edemez hale gelmişlerdir. Bu duruma gösterilebilecek en iyi örneklerden biri Çağatay Hanlığı'nın 1340'lardan itibaren içerisine düştüğü kaotik ortamdır.³⁷

Kazan Timur'un tahttan indirilmesiyle birlikte Çağatay Ulusu'nun zenginliği ve toprakları önde gelen kabileler tarafından kontrol edilmiştir. Mâverâünnehir bölgesinde gücü tamamıyla ele geçiren Emir Kazagan liderliğindeki Karaçular (ulus emirleri), Cengiz Yasaları gereğince Cengiz soyuna dayanmayan birinin han olamayacağından ötürü taht için kendi amaçlarına hizmet edecek hanları desteklemişlerdir. Bu doğrultuda Emir Kazagan, Ögeday neslinden Danişmendiya'yı Çağatay tahtına oturtmuştur Emir Kazagan'ın bölge üzerinde sahip olduğu nüfuzun ne denli güçlü olduğunu bu faaliyetinden anlayabiliriz. Ancak 1348 yılında Ögedaylı adayını öldüren Emir Kazagan, onun yerine Çağatay neslinden Kazagan ve daha sonra Duva'nın torunu Bayan-kulu'yu Çağatay tahtına oturtmuştur. Emir Kazagan'ın 1357 yılında katledilmesinden sonra başa geçen oğlu Mirza Abdullah, idare konusunda babası kadar yetkin olamamıştır. Mirza

³⁴ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 279-280, 374; Barthold, *Moğol İstilasına*, s. 498-499.

³⁵ Şâmî, s. 164; Ahmed İbn Arabşah, *Tamerlane or Timur the Great Amir*, tran. J. H. Sanders, Luzac & Co., London 1936, s. 4; Barthold, *Uluğ Bey*, s. 9.

³⁶ Barthold, *Uluğ Bey*, s. 9-10; Kafalı, s. 61-62.

³⁷ Beatrice Forbes Manz, "The Ulus Chaghatay Before and After Temür's Rise to Power: The Transformation From Tribal Confederation to Army of Conquest", *Central Asiatic Journal*, vol. XXVII, no. 1/2, 1983, p. 79-80.

Abdullah'ın Bayan Kulu Han'ı öldürtmesi ve Karaçular arasındaki siyasetteki istikrarsız politikaları Şehr-i Sebz beyi Hacı Barlas ve Bayan Süldüs'ün ona karşı cephe almasına sebep olmuş ve nihayetinde olaylar 1358/59 yılında öldürülmesi ile sonuçlanmıştır. Mirza Abdullah'ın ardından ulusun başına Bayan Sulduz geçmiş, fakat siyaset konusunda ilgisizlik göstererek kendini zevk ve eğlenceye vermiştir.³⁸

Tuğluk Timur Han'ın Merkezileşme Politikası

Çağatay Ulusu'nda Karaçular kukla hanlar vasıtasıyla yönetimi kontrol altında tuttuğu gibi Moğul Ulusu'nda da süreç ilk aşamada benzer şekilde devam etmiştir. Çağatay Ulusu'nda olduğu gibi Moğul Ulusu'nda da başlangıçtan itibaren Duğlat³⁹, Begcik, Kerait, Kanglı, Erkenüt ve Bahrin gibi önemli kabileler bulunmakta idi. Ancak Çağatay Hanlığı'nın bölünmesi sonrası Moğul Ulusu'nun toprakları Duğlat kabilesinin nüfuzu altındaydı⁴⁰. Duğlatların Çağatay Hanlığı'ndaki geçmişine bakıldığında ilk olarak Moğol İmparatorluğu'nun erken döneminde öne çıkan bir kabile olmamasına rağmen Cengiz Han'ın tarafında Tayciutlara karşı savaştıkları görülmektedir.⁴¹ Daha sonraları Çağatay Han topraklarını idari birimlere ayırırken Duğlat Kabilesi'ne Mangalay Suyah⁴² eyaletini tahsis etmiştir. XIV. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise Duğlat kabilesinden Emir Tulik, Emir Bulacı ve Emir Kamerüddin adlı üç kardeş Moğul Ulusu'nun önde gelen Karaçuları olmuştur. Diğer yandan aynı dönemde Emir Kazagan ise Çağatay Ulusu'nu kukla hanlar aracılığıyla hakimiyeti altında tutmuştur.⁴³ Çağatay Hanlığı'nın bölünmesi sonrası hansız kalan Moğul Ulusu'nda düzensizlik baş göstermiş ve her kabile başına buyruk hareket etmeye başlamıştır. Bu duruma karşılık başta Emir Bulacı olmak üzere kabile reisleri, Cengiz neslinden İsen-Buka Han'ın oğlu olduğu iddia edilen Tuğluk Timur'u 1347 yılında Aksu'da hanlık makamına yükselterek hem bölgedeki istikrarı temin etmiş hem de Emir Kazagan'ın ve onun kukla hanlarının hükmünü açıkça yok saymıştır.⁴⁴

³⁸ Şâmî, s. 16-17; Yezdî, s. 27,32-34; Grousset, s. 328-329; Manz, *Timurlenk*, s. 86.

³⁹ Moğolların Gizli Tarihi'ne göre Duğlat Kabilesi, Naçin Ba'aatur'un ilk(baş) karısından doğan oğullarından biri olan Doholadai'in soyundan geldiği belirtilmesine rağmen Reşidüddin Fazlullâh'ın eserinde Duğlat Kabilesi'nin Cengiz Han'ın büyük dedesi Kabul (Kabil) Han'ın kardeşi Bodonçar Duğlan'ın soyundan geldiklerini ifade edilmiştir. Ebülğazi Bahadır Han'ın eserinde de ikinci bilgi doğrulanmakla birlikte Moğolların dilinde "aksak" kelimesinin karşılığı "duğlan" olarak geçtiği ve Bulcar (Bodonçar) Duğlan'ın bir ayağının aksak olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi (Manghol-un Nuiça Tobça'an)*, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1986, s. 14; Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 125-126; Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk'ün Soyağacı)*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., İstanbul 2020, s. 57-58.

⁴⁰ Henry Yule, *Cathay and the Way Thither, Being a Collection of Medieval Notices of China*, vol. II, London 1866, s. 525; Hodong Kim, "The Early History of the Moghul Nomads: The Legacy of the Chaghatai Khanate", *The Mongol Empire & its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss- David O. Morgan, Brill, Leiden 2000, p. 301; Hayrunnisa Alan, "Çağatay Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemalöglü, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 91.

⁴¹ Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, s. 109.

⁴² Bu bölgenin Altınşehir anlamına geldiği iddia edildiği gibi ayrıca Mirza Haydar Duğlat'ın ilgili eserindeki çevirmen dipnotunda da bu eyaletin adının nereden geldiği ve tam olarak nereyi ifade ettiği hakkında detaylı bir inceleme mevcuttur. Duğlat, s. 167-168; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 14.

⁴³ Şâmî, s. 16-17; Yezdî, s. 27-32; Duğlat, s. 200; Grousset, s. 329.

⁴⁴ Duğlat, s. 165-169; Ebülğazi Bahadır, s. 119-120; Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, vol. II, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1910, s. 226.

Tuğluk Timur Han'ın Çağatay'daki emsalleri gibi Karaçular tarafından tahta çıkarılması onun hükümdarlığını Duğlat ve diğer kabilelere borçlu olduğunu göstermekte ve bu durum onun hükümdarlığı ve otoritesinin sınırlandığına işaret etmektedir. Bu yüzden Tuğluk Timur Han'ın, hükümdarlığını sağlamlaştırmak ve gücünü tesis etmesi için hem Duğlatların nüfuzunu kırması hem de diğer kabilelerin merkezden kaçma eğilimini ortadan kaldırması gerekiyordu. Bu bağlamda Tuğluk Timur Han, diğer kukla hanlar gibi gölgede kalmaktan ziyade aktif bir politika seyretmiştir. Daha önce belirtildiği üzere Çağatay Ulusu ve ahalisi büyük oranda Müslüman olmuş iken Moğul Ulusu'nda da aksine Budist ve Şaman inancı yaygın idi. Ancak Moğul Ulusu'nda bölgeye gelen önemli kanaat önderleri aracılığıyla İslam'ın etkisi artmaya başlamıştı. Tuğluk Timur Han da Şeyh Cemalettin ve oğlu Şeyh Erşadüddin⁴⁵'in telkiniyle 1351 yılında Müslüman olmuş ve hocaları memnun edebilmek adına oğullarına İlyas Hoca ve Hızır Hoca adlarını vermiştir.⁴⁶ Ancak onun din değişikliği yalnızca Şeyh ile arasındaki geçen diyalogla sınırlamak doğru olmayabilir. Çünkü Tuğluk Timur Han, İslamiyet'i kabul etmesi sonucunda hem kabilelerin ayrılıkçı etkinliğinin önüne geçebileceği hem de hakimiyetini Mâverâünnehir'e taşıyabileceği iki araç elde etti: ümmet bilinci ve cihat hareketi. Ümmet bilinci sayesinde göçebe ve dağınık kabileler tek bir dini inanç etrafında bir araya gelmekle birlikte cihat hareketiyle de ulusun ve dinin geniş alanlara yayılması adına yapılacak savaşlara meşru bir zemin oluşmuştur.⁴⁷ Tüm bunlara ilaveten Tuğluk Timur Han, Müslüman olmasıyla birlikte hükümdarlık otoritesini güçlendirmiştir, fakat kabilelerin bir anda derin köklere dayanan gelenekleri bırakmaları pek mümkün değildir. Bunun farkında olan Tuğluk Timur Han, İslam'ın tebliğini kabile beyleri ile çadırda bire bir görüşerek gerçekleştirmiştir, kabul edenlere iyi davranılırken reddedenlerin putperest ve kafir olarak öldürülmesini emretmiştir.⁴⁸ Yani Tuğluk Timur Han, yeni dine geçişini doğrudan halka ilan edememişti. Çünkü kabilelerin olası muhalefetinden çekinmişti ve çekinmekte haksız da sayılmazdı. Mirza Haydar'a göre Carâs Kabilesi'nin atası olan Emir Carâs'a kadar tüm kabile beyleri ve şehzadeler yeni dini kabul etmişti. Ancak Carâs bir şart ileri sürmüştü ve o şartı ise Şeyh Erşadüddin'in, Carâs'ın yeteneğine ve gücüne güvendiği bir adamı ile güreşerek onu yenmesi idi. Neticede Şeyh Erşadüddin, kendinden katbekat güçlü rakibini "ilahi gücü" ile devirmiş ve bu müsabakayı hayretlikle seyreden halk etkilenerek 160.000 kişi o gün Müslüman olmuştur. Her ne kadar anlatılan olayın doğruluk payı sorgulanabilir olsa da buradan anlayabileceğimiz şey, Tuğluk Timur'a karşı bir muhalefet olduğu ve onun bu muhalefeti kırmayı başarabilmesidir.⁴⁹

Tuğluk Timur Han'ın merkezileşme yolunda attığı ikinci adım da kabile içi bürokrasiye müdahale etmesidir. Bu doğrultuda Moğul Ulusu'nun önde gelen ve güçlü kabilesi Duğlatların nüfuzunu kırmak istemiştir. Bunu da ister hanlık makamı olsun ister ulus beyliği fark etmeksizin en münakaşalı konu olan halef meselesi üzerinden gerçekleştirmeyi amaçlamıştır. Tuğluk Timur Han, bahsedildiği üzere Emir Bulacı'nın desteği sayesinde tahta çıkmış ve dolayısıyla onun etkisinde kalmıştı. Ancak ilerleyen süreçte Emir Bulacı'nın ölümüyle birlikte Duğlatlar arasında rekabet yeniden alevlenmiş ve bu durum da Tuğluk Timur'a yeni bir fırsat vermiştir. Tuğluk Timur, en prestijli

⁴⁵ Mirza Haydar Duğlat'a göre Kuşan Hocaları'nın atası olarak kabul edilmiştir. Duğlat, s. 292; Kurban, s. 15.

⁴⁶ Kim, p. 301; Grousset, s. 329-330; Kurban, s. 15.

⁴⁷ Kim, p. 302-303; Grousset, s. 330.

⁴⁸ Duğlat, s. 173.

⁴⁹ Duğlat, s. 200; Kim, p. 302.

konum olan ulus beyliği makamını Emir Bulacı'nın ölmesi sonrası onun 7 yaşındaki oğlu Emir Hudaydad'a vermiştir. Ancak bu duruma güçlü ve hırslı biri olan Emir Bulacı'nın kardeşi Emir Kamerüddin, karşı çıkmış ve Han'a yeğenin yaşından ötürü bu makamının sorumluluklarını taşımayacağını arz etmiştir. Ancak Tuğluk Timur, 7 yaşında bir çocuğu rahatlıkla kontrol edebilirken, Emir Kamerüddin gibi nüfuzlu ve hırslı biri onun otoritesini ve gücünü kısıtlayabilirdi. Bundan ötürü Tuğluk Timur, Emir Kamerüddin'in bu isteğini geri çevirerek Emir Hudaydad'ı makamda tutmuştur.⁵⁰ Tuğluk Timur döneminde isabetli ve yerinde bir karar olan bu atama, onun ölmesi sonrası halefleri açısından elim neticelere yol açacaktır.

Tuğluk Timur Han, merkezileşme girişimlerine ilaveten batıda Cengizli olmayan Karaçuların gücünü kırmak ve Çağatay Hanlığı'nı tek bir çatı altında toplamak gayesinde olmuştur. Bu doğrultuda merkezileşme yoluyla konumunu güçlendiren Tuğluk Timur Han, Çağatay Ulusu'nun içine düştüğü kargaşa ortamından da faydalanarak 1360 ve 1361 yıllarında onlar üzerine iki başarılı sefer icra etmiş ve bölgedeki Karaçuları itaat altına alarak Çağatay Hanlığı'nı eski günlerine ulaştırmayı başarmıştır. Ardından oğlu İlyas Hoca'yı Mâverâünnehir'in idaresiyle görevlendirmiştir. Bu seferleri sırasında ona itaat edenler arasında olan Barlas kabilesinden Hacı Beg'in yeğeni Timur'u da İlyas Hoca'ya yardımcı olarak atamıştır.⁵¹ Ancak başarılı bir komutan ve öngörülü bir idareci olan Tuğluk Timur Han, henüz genç yaşta iken 1363 yılında ölmüştür. Bu sırada Mâverâünnehir bölgesinde bulunan İlyas Hoca Han, babasının desteğinden mahrum kalmış ve bölgedeki bazı kabileler ona karşı birleşmiştir. Ardından İlyas Hoca Han ordusunu tahkim ederek Emir Hüseyin ve Emir Timur'a karşı mücadele etmiş, fakat 1365 yılı itibariyle bölgedeki hakimiyetini tamamen kaybetmiştir.⁵²

Emir Kamerüddin İsyanı ve Emir Timur'un Moğul Ulusu Üzerine Seferleri

Tuğluk Timur'un ölmesinden sonra Moğul Ulusu, yıllar önce kendi hakkı olduğunu düşündüğü ulus beyliği makama ataması yapılmayan Emir Kamerüddin'in isyan etmesiyle tekrar çalkantılı döneme geri dönmüştür. Tuğluk Timur Han'ın Emir Kamerüddin'in yerine 7 yaşında bir çocuğu tercih etmesi haliyle onun öfkesinin ve hırsının katlanarak artmasına sebep olmuştur. Ancak Emir Kamerüddin, Tuğluk Timur Han hayatta iken bu duruma karşı çıkacak güce henüz sahip olmadığını bilinciyle uygun ortamın gelmesini beklemiştir. Haliyle Tuğluk Timur'un ölmesinin ardından İlyas Hoca Han da Mâverâünnehir'den tamamen geri çekilmek zorunda kalarak tekrar Moğolistan'daki başkentine gelmiştir. Bu iki olay arasında yaşanan otorite boşluğunda Emir Kamerüddin'in isyan ve darbe planlarını harekete geçirme olasılığı oldukça yüksektir. Neticede harekete geçmek için uygun koşulları sağlayan Emir Kamerüddin, 1365 yılında isyan ederek adeta geçmiş günlerin nefretiyle bir gün içerisinde Tuğluk Timur Han'ın 18 oğlunu katletmiştir. Emir Kamerüddin'in bu katliama o sıralarda başkentinde bulunan İlyas Hoca Han'ı dahil edip etmediği kesin bilinmemekle birlikte onun 1365 yılında öldüğü yahut öldürüldüğü ifade edilmektedir.⁵³

Emir Kamerüddin, bu katliam sonrası kendini han olarak ilan etmiştir. Fakat ister Emir Kamerüddin gibi nüfuzlu bir Karaçu ister sıradan biri olsun, Cengizli soyundan

⁵⁰ Duğlat, s. 173-174; Kim, p. 303.

⁵¹ Şâmî, s. 18-23; Yezdi, s. 35-37,41-42; Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden 2003, s. 42.

⁵² Yezdi, s. 52-61; Bregel, p. 42.

⁵³ Duğlat, s. 200; Bellew, s. 45; Oliver, p. 109; Kim, p. 300.

gelmeyen bir kişinin tahtı gasp ederek ilk kez kendini han olarak ilan etmesi, o zamana kadar kimsenin cüret edemeyeceği bir şeydi. Bu zamana kadar yapılamamasının sebebi de açıktı, çünkü Cengiz Han'ın soyundan gelen yani sadece Altın Uruk'a mensup olanların han olabileceği kararlaştırılmış ve bu yasa herkes tarafından sorgulamaksızın kabul edilmiştir. Dolayısıyla Emir Kamerüddin'in bu yasayı çiğnemesi onu doğrudan doğruya gaspçı olarak nitelendirilmesine sebep olmuş ve ona karşı oldukça çabuk gelişen bir muhalefet hareketini ortaya çıkarmıştır. Zamanla bölgedeki muhalif kabileler Çağatay Ulusu tarafına geçmiş veya bölgede kalarak Emir Kamerüddin'e karşı mücadele başlatmıştır.⁵⁴ Emir Kamerüddin'in yasaya aykırı hareketi dış kabilelerde olduğu gibi kendi kabilesi içinde de ona karşı bir muhalefetin doğmasına sebebiyet vermiştir. Mevzu bahis olan durum Cengiz Yasası'nın kabile asabiyetinin bile önüne geçtiğini göstermesi açısından önemlidir. Diğer yandan Kamerüddin'in yeğeni Emir Hodaydad ve onun annesi Mir Ağa, Tuğluk Timur'un oğullarından biri olan Hızır Hoca'yı kıyımdan kurtarmayı başararak onu korunaklı bir bölgeye göndermiştir.⁵⁵ Bu muhalefete karşılık Emir Kamerüddin komutasındaki birlikler, nedeni bilinmeyen bir sebepten (belki Tuğluk Timur'un mirası sahip çıkmak belki de sadece yağma amaçlı) dolayı 1368 yılı civarında Çağatay Ulusu üzerine sefere çıkmış ve Taşkent civarında kışı geçirmek üzere kalmıştır. Bunun üzerine Çağatay Ulusu'nda nüfuzunu gittikçe arttıran Emir Timur, Emir Kamerüddin'in birliklerini karşılamak amaçlı Kara köyü civarına gelmiş, fakat Emir Kamerüddin ile Erkenüt kabilesinden Hacı Bey arasında ihtilaf meydana gelerek Moğul Ulusu'nun birlikleri herhangi bir savaş olmaksızın geri çekilmiştir.⁵⁶

Emir Kamerüddin'in başarısız seferinden sonra Moğul Ulusu'nda karışıklık ve emirler arasında mücadeleler baş göstermiştir. Diğer yandan 1370 yılı itibariyle Emir Timur, Çağatay Ulusu'nun tüm kontrolünü ele geçirmiş ve hakimiyetini meşru temeller üzerine inşa etme eğilimi göstermiştir. Emir Kamerüddin'in aksine geleneği bozmayarak Cengiz soyundan Süyurgatmış'ı kukla han olarak tahta oturtmuş ve yine Cengiz soyundan Saray Mülk Hanım ile de evlenerek Güregen (Han damadı) unvanını almıştır.⁵⁷ Ardından Moğul Ulusu'nun tahtının Emir Kamerüddin tarafından meşru olmayan bir şekilde işgal edilmesinden ve ulusun içerisinde bulunduğu kaos ortamından istifade etmek isteyen Emir Timur, 1371 yılı itibariyle Moğullar üzerine sefere çıkmıştır. Bu sırada yasaya aykırı bir şekilde tahta oturduğu için Emir Kamerüddin'e muhalif olan Kerait kabilesinin önde gelenleri Kumzah ve Özbek Timur, Timur'un gelişiyle birlikte ona bağlılık bildirmiştir. Sonrasında Emir Timur, kendi bölgesinde kalarak birliklerini Behram Celâyir, Abbasbek, Hitay Bahadır ve Şeyh Ali Bahadır komutasında Almatu bölgesine göndermiştir. Bu komutanlar düşmanla savaştıktan sonra barış yaparak geri dönmüş, ancak bu barış, Emir Timur'un hoşuna gitmemiştir. Bunun üzerine Emir Timur, bizzat ordunun başında ikinci defa Moğul Ulusu üzerine sefer gerçekleştirmiş ve bu seferden bol miktarda ganimet ve esirle geri dönmüştür.⁵⁸

Emir Kamerüddin'e karşı muhalif kabile beylerinden bazıları taraf değiştirmek yerine askerî mücadeleyi seçmişti ve Erkenüt kabilesinden Hacı Bey de bu beylerin arasında idi. Emir Kamerüddin muhtemelen kendisine karşı muhalefeti kırmak otoritesini

⁵⁴ Kim, p. 304; Oliver, p. 109.

⁵⁵ Duğlat, s. 200; Ebülğazi Bahadır, s. 122.

⁵⁶ Şâmî, s. 62; Ibn Arabshah, p. 10; Yezdî, s. 88.

⁵⁷ Şâmî, s. 68-69; Ibn Arabshah, p. 12-13; Manz, *Timurlenk*, s. 35-36.

⁵⁸ Şâmî, s. 76-77; Yezdî, s. 102-103; Duğlat, s. 200-201; V. V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2010, s. 121.

kuvvetlendirmek için Hacı Bey'i ortadan kaldırmak istemiş ve 1375 yılında bir ordu toplayarak Hacı Bey'e karşılamak üzere Gök Tepe'ye gitmiştir. Buna karşılık olarak Emir Timur, aynı yıl Emir Kamerüddin'in hakimiyeti sonlandırmak üzere Moğul Ulusu üzerine kapsamlı bir sefer tertip ederek Çarun civarına gelmiştir. Emir Timur'un Çarun'a kadar geldiği haberini alan Emir Kamerüddin, bulunduğu coğrafyanın üstünlüğünü kullanmak ve Emir Timur'un kuvvetlerini yıpratmak amacıyla devamlı geri çekilmiştir. İlk olarak kuvvetlerini derin ve suyu fazla olan üç ırmağın aktığı üç dar boğazdan oluşan Bereke Guriyan adıyla anılan erişilmesi zor bir yere çekmiştir. Burada savunmasını kuran Emir Kamerüddin, Emir Timur'un kuvvetlerine karşı mücadele etmiş fakat ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Emir Kamerüddin'i takip ederek Baytak civarına gelen Emir Timur, beylerinden üçünü düşman kuvvetlerini takip etmesi ve düşman bölgelerini yağma etmesi için göndermekle birlikte, oğlu Cihangir'i de Emir Kamerüddin'in izini sürmekle görevlendirmiştir. Emir Kamerüddin, Üç- Ferman (Üç- Karman) bölgesindeki dağlara çekilmiş fakat peşinden gelen Cihangir'in kuvvetlerine mağlup olarak ülkesinin topraklarının dışına çekilmiştir. Cihangir'in kuvvetleri Emir Kamerüddin'in arkasında bıraktığı topraklarını ve mallarını yağlamakla birlikte karısı ve kızını da esir almıştır.⁵⁹

Emir Timur, üçüncü seferden de muzaffer olarak dönmüş ve büyük ganimet kazanmıştı, fakat halen Emir Kamerüddin'i ortadan kaldırmaya muvaffak olamamış ve bu durum onu tekrar sefer yapmaya itmiştir. Diğer yandan Emir Kamerüddin aldığı son mağlubiyetin intikamını almak istemiştir. Emir Kamerüddin'in tekrar güçlenmesine fırsat vermeden harekete geçen Emir Timur, 1376 yılında Harezmi üzerine sefere çıkmadan önce Sarı Buga, Elçi Bahadır, Adilşah Celâyir ve Hitay Bahadır komutasındaki 30.000 kişilik kuvveti Emir Kamerüddin'in ortadan kaldırılması için Moğul Ulusu üzerine göndermiştir. Ancak ülkedeki boşluğu değerlendirmek isteyen Sarı Buga ve Adilşah Celâyir, diğer komutanları yakalayıp isyan etmiş ve Semerkand'ı kuşatmıştır. Bu durumdan haberdar olan Emir Timur, Semerkand üzerine gönderdiği kuvvetler vasıtasıyla isyanı bastırarak ve bunun üzerine Sarı Buga ve Adilşah Celâyir, Emir Kamerüddin'e sığınmışlardır. Emir Timur'un önceki seferine karşılık vermek isteyen Emir Kamerüddin, aradığı fırsatı bu beyler sayesinde bulmuş ve büyük bir orduyla Andican'ı işgal etmiştir. Diğer taraftan Emir Timur kuvvetlerini toparlayarak Andican'a gelmiş ve onun geldiğinin haberini alan Emir Kamerüddin geri çekilmiştir. Ardından Emir Kamerüddin, Atbaşı'nda boyunu ve ailesini başka bir bölgeye göndermekle beraber 4.000 kişilik bir kuvvetle pusu kurarak Emir Timur'un gelmesini beklemiştir. Ancak bu pusu başarısızlıkla sonuçlanarak Emir Kamerüddin mağlup olmuş ve Sekiz Yığaç'a geri çekilmiştir. Emir Kamerüddin arkasından gelen Emir Timur'un ordusuyla burada tekrar savaşmış ve ikinci kez yenilmekle birlikte kaçmayı başarmıştır. Emir Timur'un dördüncü seferi başarıyla gerçekleşmiş ama seferin nihai amacı olan Emir Kamerüddin konusu çözülememiştir. Bundan ötürü Emir Timur, 1377 yılında oğlu Ömer Şeyh önderliğinde büyük orduyu Emir Kamerüddin üzerine tekrar sevk etmiş, ancak Emir Kamerüddin'i yine ele geçirememiştir. Aynı yıl Emir Timur liderliğinde başka bir ordu sefere çıkmış ve öncü kuvvetler ile şiddetli çarpışmalar neticesinde Emir Kamerüddin geri çekilmek zorunda kalmıştır. 1383 yılına gelindiğinde Emir Timur bölgeye tekrar ordu göndermiş, fakat sonucu önceki seferlerden farklı olmamıştır.⁶⁰

⁵⁹ Şâmî, s. 82-83; Yezdî, s. 109-110; Duğlat, s. 202-204; Barthold, *Tarih ve Uygarlık*, s. 121.

⁶⁰ Şâmî, s. 85-88; Yezdî, s. 112-117; Duğlat, s. 206-213; Barthold, *Tarih ve Uygarlık*, s. 122.

Genel itibariyle Emir Timur bu seferler sonucunda hazinesini doldurmuş, bölge üzerinde otoritesini attırmış fakat nihai amacına ulaşamamıştır. Diğer yandan Emir Kamerüddin'in bu seferlerden aldığı üst üste mağlubiyetler, onun bölge ve kabileler üzerindeki nüfuzunu kaybetmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Erkenüt kabilesinden Hacı Bey'in yeğeni Anka Töre ve makamını elinden aldığı yeğeni Emir Hudaydad onun boşluğunu doldurarak bölge üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmış, ancak ikisi de hanlık iddiasında bulunmamıştır.⁶¹ Bu sırada Emir Kamerüddin ise bölge üzerinde hakimiyetini tekrar kuvvetlendirmek adına bir diploması hamlesi gerçekleştirmiştir. O sıralar Emir Timur ile arası açılmış olan Altın Orda hanı Toktamış Han'a bir elçi göndererek yardım ve iş birliği teklifinde bulunmuştur. Bu teklifi olumlu karşılayan Toktamış Han, 1387 yılında Emir Kamerüddin ile Mâverâünnehir üzerine sefer başlatmıştır. Ardından Toktamış Han ve Emir Kamerüddin iki ayrı koldan Buhara üzerine yürüyerek kuşatmaya almış, fakat şehri ele geçirememiştir.⁶² O sırada diğer yandan Anka Töre, Taşkent civarında yağmaya başlamış ve ardından şehzade Ömer Şeyh'i mağlup ederek Andican'ı kuşatmış, fakat o da şehri ele geçiremeden geri çekilmiştir.⁶³ Böylelikle Emir Kamerüddin'in son girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte neredeyse 25 yıldır bölge üzerinde sürdürdüğü etkisini tamamen kaybetmiştir. Uygun koşulların oluşmasıyla Emir Hudaydad, tahta tekrardan Cengiz soyundan bir han oturtmak istemiştir. Ayrıca Emir Timur'un saldırılarına karşı direnmenin tek yolunu kabileleri tek çatı toplamaktan geçtiğinin bilincinde olmuştur. Bu maksatla kırsalda sürgün hayatı yaşayan Cengiz soyundan Tuğluk Timur'un oğlu Hızır Hoca'yı 1389 yılında han olarak tahta geçirmiş ve böylece Moğul Ulusu'ndaki 25 yıllık fetret devri sona ermiştir.⁶⁴

Emir Timur, Moğul Ulusu'nu itaat altına almak ve Toktamış Han'a yardımlarından ötürü cezalandırmak amacıyla 1389 yılında Balkaş'ın güneyindeki Yedisu bölgesine saldırmış ve Anka Töre'yi mağlup etmiştir. Emir Timur Moğul Ulusu topraklarını yağmalayıp halkını ele geçirdikten sonra, düzenlediği kurultayda ordusuna tüm bölgeye yayılarak hakimiyet tesis edilmesini emretmiştir.⁶⁵ Ancak Emir Kamerüddin, sadık savaşçıları vasıtasıyla Yedisu bölgesini kurtararak hakimiyetini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Bunun üzerine 1390 yılında Emir Timur'un önde gelen kumandanları liderliğinde yola çıkan ordusu, Almalık'ı geçip Karatal'a kadar gelmiştir. O sırada bölgede bulunan Emir Kamerüddin, düşmanlarının geldiğinin haberini alır almaz geri çekilmiş düşmanın öncü kuvvetleri ile çarpışarak onları yenmeyi başarmış ve Zaysan Gölü civarındaki İçini Yuvsın çölüne gitmiştir. Ardından Emir Kamerüddin, kakım ve samur bakımından zengin Dağlık Altay'a geçerek peşindeki ordudan kurtulmayı başarmış bu olaydan sonra ondan bir daha haber alınamamıştır.⁶⁶ Emir Kamerüddin'in yeğeni Emir Hudaydad'ın soyundan gelen Mirza Haydar Duğlat, onun nasıl öldüğü hakkında bir rivayeti eserinde kaydetmiştir. Emir Kamerüddin'in ölümü hakkındaki rivayete göre Emir Timur'un seferlerinden birinde su toplaması hastalığına yakalandığı ve bundan dolayı atına binmekte güçlük çektiği için kabilesi onu ormana bırakıp terk etmiştir. Emir Timur

⁶¹ Kim, p. 307.

⁶² Yezdi, s. 173-174 (Esere eklenen çevirmen haşiyesi); Howorth, s. 236; L. N. Gumilev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, C. II, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2003, s. 318; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yay., Ankara 2000, s. 15.

⁶³ Yezdi, s. 165; Howorth, s. 237.

⁶⁴ Duğlat, s. 215.

⁶⁵ Yezdi, s. 176-181; 138-142; Manz, *Timurlenk*, s. 130-131.

⁶⁶ Yezdi, s. 182-183; Gumilev, s. 321-322; Grousset, s. 399; Barthold, *Tarih ve Uygarlık*, s. 124.

çekildikten sonra hısımları onu bıraktıkları yere gelmiş, ancak Emir Kamerüddin'in ne ölüsüne ne de dirisine rastlamışlardır.⁶⁷

Sonuç

Karaçuları Kırım Hanlığı, Altın Orda Hanlığı ve İlhanlı Hanlığı'nda oynadıkları roller vasıtasıyla tanısak da onların varlığı, Büyük Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş evrelerine kadar gitmektedir. Başlangıç devirlerinde yalnızca danışma rollerini üstlenmekle birlikte Cengiz sonrası kurulan hanlıklarda yasanın koruyucu misyonunu üstlenmiş ve hanlar üzerindeki etkilerini arttırmışlardır. Özellikle Türkistan'da kurulan Çağatay Hanlığı'nın ilk devirlerinden itibaren etkin rol oynayarak kendi nüfuz bölgelerini oluşturmuş ve bölge siyasetinde etkin hale gelmişlerdir. Çağatay Hanlığı'nın Doğu (Moğul Ulusu) ve Batı (Çağatay Ulusu) olarak bölünmesi sonucu oluşan otorite boşluğunda, Karaçular güçlerini arttırarak Cengiz soyuna mensup kendi adaylarını tahta oturtmuşlardır. XIV. yüzyılın ilk yarısında yine bir Karaçu tarafından tahta çıkarılan Tuğluk Timur, Müslüman olmuş ve emsallerinin aksine merkezileşme girişimleri Karaçuları sindirmiştir. Ayrıca Tuğluk Timur'un Müslüman olmasıyla birlikte Moğul Ulusu'nda İslam hızla yayılmıştır. Ancak Tuğluk Timur'un merkezileşme girişimlerinden nasibini alan Emir Kamerüddin, onun ölümünden hemen sonra 18 varisini katletmekle kalmamış, aynı zamanda kendisini han ilan etmiştir. Cengiz soyuna mensup olmayan Emir Kamerüddin'in hanlık ilanı, bölgedeki kargaşa ortamını alevlendirmekle beraber Karaçular ve kabileler tarafından gaspçı olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Bu durum Cengiz Yasası'nın bölge ve kabileler üzerinde tesirinin ne denli olduğunu açıkça göstermektedir. Diğer yandan iktidarını meşru temeller üzerine kuran Emir Timur, Moğul Ulusu'nun içerisinde bulunduğu kaotik ortamdan istifade etmek ve gaspçı Emir Kamerüddin tahttan indirme maksadıyla bölge üzerine seferler düzenlemiştir. Emir Timur'un neredeyse 20 yıl boyunca düzenli aralıklarla icra ettiği bu seferler, rakibi Emir Kamerüddin'in gücünü kırarken aksine onun kısa zamanda büyük bir imparatorluk kurabilmesine katkı sağlamıştır. Bu sırada Emir Kamerüddin'in yeğeni Emir Hundaydad, yaklaşık 25 yıl süren kargaşa ve fetret devrinden sonra Tuğluk Timur'un son oğlu Hızır Hoca Han'ı tahta oturtmuştur. Selefinin aksine Hızır Hoca Han, batıda Emir Timur ve doğuda Ming Hanedanı arasında denge ve barış politikası uygulamıştır.

Kaynakça

- Ahmed Ibn Arabshah, *Tamerlane or Timur the Great Amir*, tran. J. H. Sanders, Luzac & Co., London 1936.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yay., Ankara 2000.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarihi-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013.
- Alan, Hayrunnisa, "Çağatay Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemalolu, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 68-97.
- Anonim, *Moğolların Gizli Tarihi (Manghol-un Nuiça Tobça'an)*, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1986.
- Atwood, Christopher P., "Mongol Class Stratification", *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Fact On File Inc., New York 2004, p. 505-506.

⁶⁷ Duğlat, s. 213-214; Ebülгази Bahadır, s. 122.

- Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990.
- _____, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2010.
- _____, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK Yay., Ankara 1997.
- _____, “Cengiz Han”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul 1978, s. 91-98.
- Bellew, H. W., *The History of Kashgharia*, The Foreign Department Press, Calcutta 1875.
- Biran, Michal, “Rulers and City Life in Mongol Central Asia (1220-1370)”, *Turko-Mongol Rulers, Cities and City Life*, ed. David Durand- Guédy, Brill, Leiden 2013, p. 257-283.
- _____, “The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34)”, *Journal of the American Oriental Society*, vol. CXXII, no. 4, 2002, p. 742-752.
- _____, “The Mongols in Central Asia from Chinggis Khan’s Invasion to the Rise of Temür: the Ögödeid and Chaghadaid Realms”, *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, ed. N. Cosmo, J. Frank and P. Golden, Cambridge University Press, Cambridge 2009, p. 46-66.
- _____, *Qaidu and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia*, Curzon Press, Surrey 1997.
- Bregel, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill, Leiden 2003.
- Bretschneider, Emil, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, vol. II, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1910.
- Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Türk (Türk’ün Soyağacı)*, çev. Arif Acaloğlu, Selenge Yay., İstanbul 2020.
- Gömeç, Sadettin Yağmur, *Türk Tarihinde Çingizliler*, Berikan Yay., Ankara 2017.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- Gumilev, L. N., *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, C. II, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2003.
- Hope, Michael. “The Pillars of State: Some Notes on the Qarachu Beks and the Keşikten in the İl-Khānate (1256-1335)”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. XXVII, no. 2, 2017, p. 181–199.
- Howorth, Henry Hoyle, *History of the Mongols: From the 9th to the 19th Century*, Longmans, Green & Co., London 1876.
- Jackson, Peter, “The Mongols of Central Asia and the Qara’unas”, *Iran Journal*, vol. LVI, no. 1, 2018, p. 91-103.
- Kafalı, Mustafa, *Çağatay Hanlığı*, Berikan Yay., Ankara 2005.
- Kim, Hodong, “The Early History of the Moghul Nomads: The Legacy of the Chaghatai Khanate”, *The Mongol Empire & its Legacy*, ed. Reuven Amitai-Preiss- David O. Morgan, Brill, Leiden 2000, p. 290-318.

- Kurban, İklil, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, TTK Yay., Ankara 1995.
- Manz, Beatrice Forbes, “Multi-ethnic Empires and the Formulation of Identity”, *Ethnic and Racial Studies*, vol. XXVI, no. 1, 2003, p. 70-101.
- _____, *Timurlenk Bozkırların Son Göçebe Fatih*, çev. Zuhâl Bilgin, Kronik Yay., İstanbul 2020.
- _____, “The Ulus Chaghatay Before and After Temür’s Rise to Power: The Transformation From Tribal Confederation to Army Of Conquest”, *Central Asiatic Journal*, vol. XXVII, no. 1/2, 1983, p. 79-100.
- Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı*, çev. Işık Ergüden- Z. Zühre İlkelen, Ötüken Yay., İstanbul 2019.
- May, Timothy, *Moğol İmparatorluğu*, çev. Ülke Evrim Uysal, Kronik Yay., İstanbul 2021.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, İng. çev. E. Denison Ross, Tür. çev. Osman Karatay, Selenge Yay., İstanbul 2019.
- Nicola, Bruno De, “The Queen of the Chaghatayids: Orghîna Khâtûn and the Rule of Central Asia.”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, vol. XXVI, no. 1-2, 2016, p. 107-120.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yay., Ankara 1987.
- Oliver, E. E., “The Chaghatâi Mughals”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, vol. XX, No. 1, 1888, p. 72-128.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Tarihine Giriş*, C. VI, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000.
- Rashiduddin Fazlullah, *Jami’u’t-Tawarikh, Compendium of Chronicles: A History of the Mongols*, ter. Wheeler M. Thackston, ed. Şinasi Tekin- Gönül Alpay Tekin, Harvard University Press, Boston 1999.
- _____, *The Successors of Qenghis Khan*, ter. John Andrew Boyle, Columbia University Press, New York 1971.
- Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil- Ayşe Bereket, Dergah Yay., İstanbul 2020.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 2011.
- Subaşı, Ömer, “Horâsân’da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı (1317-1320)”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. V, 2016, s. 278-303.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2019.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, TTK Yay., Ankara 1995.
- Yule, Henry, *Cathay and the Way Thither, Being a Collection of Medieval Notices of China*, vol. II, London 1866.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 21.02.2022

Makale Kabul | Accepted: 21.03.2022

Atıf | Cite as: Samet Kalyoncu, "Moğolistan Tarih Ders Kitaplarında Türk Algısı", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 129-153.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1076785>

MOĞOLİSTAN TARİH DERS KİTAPLARINDA TÜRK ALGISI

Samet KALYONCU*

Öz

Dünya genelinde ülkelerin tarih ders kitapları ulusal tarih çizgisi doğrultusunda yazılmaktadır. Bu anlayışın en önemli amaçlarından biri de öğrencilere milli kültürü ve tarihi aşılmasıdır. Moğolistan özelinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki süreçte eğitim hayatında devrim niteliğinde sayılabilecek adımlar atılmıştır. Eğitim hayatında izlenen yeni politikalar Moğolların öncelikli hedeflerinden birini oluşturmuştur. Bu çalışmada Moğolistan'da okutulan tarih ders kitaplarındaki Türk algısı incelenmiştir. Ortaokul 6, 7 ve 8. sınıf tarih ders kitapları ile lise 9, 10, 11. sınıf tarih ders kitaplarının incelendiği bu çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır.

Moğolistan tarih ders kitaplarında İslamiyet öncesi Türk tarihiyle ilgili detaylı bilgiler yer almaktadır. Aynı zamanda bu dönemle ilgili çeşitli görseller ve haritalar da ders kitaplarında kullanılmıştır. Osmanlı Devleti ile ilgili ise diğer konulara nazaran az bilgi bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş aşaması ve yükseliş döneminden kısaca bahsedilirken İstanbul'un fethi hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra fetih konusunun Batılı tarihçilerin gözüyle aktarıldığı görülmektedir. Tarih ders kitapları ayrıntılı bir bakış açısıyla incelenip konu dağılımının genel yapısı ortaya çıkarılmıştır. Türkiye'de bu alanda yapılmış çalışmalar taranarak bir örnek oluşturulması sağlanmıştır. Ders kitaplarının yanı sıra Moğolistan'ın tarih eğitimi, eğitimdeki sorunları üzerine yazılmış eserler de çalışmada kullanılmıştır. Araştırmanın sonucunda Moğolistan'da okutulan tarih ders kitaplarındaki Türk algısı ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Moğolistan, Türk imajı, Hun, Gök Türk, Uygur, Tarih ders kitabı

THE PERCEPTION OF THE TURKISH IN MONGOLIA'S HISTORY TEXTBOOKS

Abstract

History textbooks of countries around the world are written in line with the national history line. One of the most important objectives of this understanding is to instill national culture and history in students. In the aftermath of the dissolution of the Soviet Union, especially in Mongolia, revolutionary breakthroughs were made in educational life. New policies targeted in education have been one of the primary goals of Mongols. In this research, the perception of the Turkish in the history textbooks taught in Mongolia was examined.

* Doktora Öğrencisi, Moğolistan Moğolistan Devlet Üniversitesi, Sanat ve Bilim Okulu, Tarih Bölümü, MOĞOLİSTAN, sametkalyoncu_@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-4700-6613

Document review method was used in our study where we examined secondary education 6th, 7th and 8th grade history textbooks and high school 9th, 10th, 11th grade history textbooks.

Mongolia's history textbooks contain detailed information about the pre-Islamic Turkish history. At the same time, various images and maps related to this period were used in textbooks. There is little information about the Ottoman Empire compared to other subjects. While briefly mentioning the establishment and rise of the Ottoman Empire, there is detailed information about the Conquest of Istanbul. However, we see that the subject of conquest is processed through the eyes of Western historians. History textbooks are looked at from a detailed point of view and the general structure of the subject distribution is revealed. Studies in this field in Turkey were examined and an example was created. In addition to textbooks, we also used works written on Mongolia's history education and educational problems in our study. As a result of our research, the perception of the Turkish in the history textbooks taught in Mongolia was revealed.

Keywords: Mongolia, Turkish image, Hsiung-nu, Gokturk, Uighur, History textbook

Giriş

İnsanlık tarihinde geçmiş ile gelecek arasındaki bağlantıyı ele alan bilimlerin başında tarih gelmektedir. Tarih bilimi, insanlara geçmişle ilgili merak ettikleri konuları araştırıp bulma imkânı sunar. Bunun yanı sıra antropoloji, arkeoloji, etnografya gibi diğer bilimlerden yararlanarak ortaya çıkarılan bazı sonuçlar yaşanan olaylara farklı bakış açıları kazandırmaktadır.

Dünya üzerindeki ülkelerin çoğu tarih yazımında ulusal tarih anlayışına göre hareket etmektedir. Devletler tarih bilincini ön plana çıkararak belirledikleri yöntemlerle kendi tarihlerini yazmaktadırlar. Tarih yazımında ise kullanılan bu yöntem zamanla “biz” ve “öteki” kavramlarının ön plana çıkmasına neden olur.¹ Diğer taraftan “biz” kavramı üzerine odaklanılırken egemen tarih anlayışının dışındakiler de ötekileştirilmektedir.² Ayrıca ülkelerin tarihçilerinin görüşleri kendi tarih kitaplarında çeşitli bakış açılarıyla yer alabilmektedir. Tarih kitaplarının vatandaşlık bilinci üzerindeki etkisi ise tam bu noktada önemli olarak görülmektedir.³ Tarihin geçmiş, bugün ve gelecek ile iç içe olması⁴ ülkelerin tarih ders kitaplarına olan bakış açısını da etkilemektedir. Bu sebeple çeşitli ülkelerin tarih ders kitaplarında yer alan bilgileri incelemek, karşılaştırma yapmak açısından yararlı olabilmektedir.

Tarih ders kitaplarında yer alan bazı ifade ve bilgilerin, ülkeler arasında düşmanlığa sebep olabileceği göz önüne alınarak bu gibi bilgilerin kitaplardan çıkarılmasına yönelik çalışmalar devam etmektedir.⁵ Bu çalışmada Ahmet Şimşek'in editörlüğündeki “Dünyada Türk İmajı: Tarih Ders Kitaplarındaki Durum” adlı eseri model olarak alınmıştır. Adı geçen çalışmada 38 farklı ülkenin tarih ders kitaplarındaki

¹ Ahmet Şimşek, Ee Young Cou, “Güney Kore Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algıları”, Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:89, 2019, s. 144; Ahmet Şimşek, Nigar Meherremova Cengiz, “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi”, Türk Tarih Eğitim Dergisi, Sayı:4, 2015, s. 226.

² Refik Turan, “Azerbaycan'da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili”, SUTAD, Sayı:42, Konya 2017, s. 595.

³ Şefik Taylan Akman, “Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri”, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 1/1, Ankara 2011, s. 82.

⁴ Hale Şıvgın, “Ulusal Tarih Eğitiminin Kimlik Gelişimindeki Önemi”, Gazi Üniversitesi Gazi Akademik Bakış Dergisi, 2/4, Ankara 2009, s. 4.

⁵ Şimşek, Cengiz, “Rusya Tarih Ders...”, s. 226.

Türk imajı geniş bir bakış açısıyla incelenmeye alınmıştır. Türk tarihiyle ilgili konuların diğer ülkelerin tarih ders kitaplarında nasıl ve ne düzeyde aktarıldığını öğrenme çalışmanın öncelikli hedefleri arasındadır. Moğolistan topraklarının Hun İmparatorluğu, Gök Türk ve Uygurların tarihine tanıklık etmesi Moğolistan'ın tarih ders kitapları açısından önem arz etmektedir. Çalışmada Moğolların resmî olarak okuttuğu 6-11. sınıf tarih ders kitapları incelenmiştir.

Moğolistan'da Tarih, Eğitim ve Tarih Eğitimi

Moğollar, Mançuların hâkimiyeti (1636-1911) altında yaşamaya devam ederken Moğolistan konusu Rus dış politikasının çemberine dâhil olmuştu. Aslında bu dönemde Moğolistan sorunu sadece bir bağımsızlık sorunundan ibaret değildi. Komşu iki büyük ülke olan Rusya ve Çin'in geleceği açısından da önem arz etmekteydi.⁶ Moğolistan'ın 20. yüzyıl tarihî belgelerinde 1911 Devrimi ve devrime ilişkin olaylar önemli yer tutmaktadır.⁷ 1920 yılı başlarında Moğolistan'da değişen siyasi ve sosyal koşullar Sühbaatar, Danzan ve Boodoo gibi devrimcilerin önderliğinde yeni nesil Moğol siyasi liderlerinin ön plana çıkmasını sağlamıştı. Bahsedilen kişiler Moğolların siyasi hayatında ve dış politikasında da etkin olarak rol oynamaya başlamışlardı.⁸ 26 Kasım 1924 tarihinde Birinci Büyük Meclis, Moğol Halk Cumhuriyeti Anayasasını kabul etmesinin ardından ülkenin bağımsızlığını da ilan etti.⁹ 29 Temmuz 1990 tarihine gelindiğinde Moğolistan'da ilk defa çok partili seçimler yapıldı ve 1992'de Moğolistan Halk Cumhuriyeti Anayasası kabul edildi. Bahsettiğimiz dönemler çerçevesinde siyasi hayatında birçok köklü değişimler yaşayan Moğolistan, eğitim hayatında da birtakım değişiklikler yapmıştır. Özellikle Sovyetler Birliğinin etkisinin arttığı dönemlerde Sovyet ideolojisi ön planda tutulmuştu. Bu ideolojinin çıkarları doğrultusunda gerçekliklerden uzaklaştırılmış tarih¹⁰ yerine Moğolların ulusal tarih anlayışına yönelik olarak yeni hedefler belirlenmişti.¹¹

1921 yılındaki Moğol Halk Devrimi, ülkenin ekonomik, sosyal ve politik yaşamının örgütlenmesi için yeni fırsatların oluşmasına yol açtı.¹² Halk Devrimi yıllarında Moğol halkına yönelik sosyalist bir halk eğitim sistemi oluşturuldu. Bu yıllarda halk eğitim sisteminin önemli bir parçası ise ortaokullardı.¹³ 1921 devriminden sonra Moğolistan'da emekçilerin çıkarlarını tam olarak yansıtan tamamen yeni bir okul

⁶ Batsayhan Oohnoy, *Mongolia: Becoming a Nation-State (1911-1952)*, Bitpress Yayınevi, Ulaanbaatar 2013, s. 13.

⁷ Urangua Camsran, *XX Zuunu Ehen Üyiyn Mongol Uls (1911-1919)*, Ulaanbaatar 2010, s. 10.

⁸ Batsayhan, *Mongolia: Becoming...*, s. 131.

⁹ Batsayhan, *Mongolia: Becoming...*, s. 141.

¹⁰ Refik Turan, "Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı", *Dünyada Türk İmajı Tarih Ders Kitaplarındaki Durum*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2018, s. 75; Refik Turan, "Azerbaycan SSC ve Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemlerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan Halkının Etnik Kökenine ve Diline Yaklaşım", *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu 23-25 Ekim 2014*, Ed. Nurettin Hatunoğlu, Canan Kuş Büyüktaş, Buluş Tasarım, Zonguldak 2015, s. 272.

¹¹ Gantulga TS., "Eh Tüühiyn Surgalt, Bolovsrolun Önöögiyn Baydal, Tulgamdsan Asuudluud", *Eh Tüühiyn Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud*, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, Ulaanbaatar 2012, s. 11.

¹² Davaasüren B., *BNMAU-in Yerönhiy Bolovsrolun Surguuli, Tüüniy Högeliyn Hetiyn Tölöv*, УБ YXT Yayınevi, Ulaanbaatar 1979, s. 6.

¹³ Davaasüren, *BNMAU-in Yerönhiy Bolovsrolun...*, s. 3.

ve okul sistemi oluşturuldu.¹⁴ 2 Kasım 1921 tarihinde, başkentte ilk kez ilkokul açılarak Moğolistan'da örgün eğitim verecek bir eğitim kurumu kuruldu. Moğolistan Halk Cumhuriyeti Birinci Meclisi tarafından 1924 yılında kabul edilen anayasa, Moğol vatandaşlarının temel eğitim hakkını koruyan ilk üst düzey yasal düzenlemeyi oluşturdu. Ardından Moğol Devrimci Halk Partisi'nin (MPRP) 1926'daki 3. ve 10. Devlet Kongreleri, halk kültürünün ve aydınlanmanın geliştirilmesi için on yıllık bir planı onayladı. Plan, öğretmen yetiştirmeyi ve ortaokulların her yıl devlet bütçesine uygun olarak geliştirilmesini öngörmekteydi.¹⁵

1941 yılına gelindiğinde Kiril alfabesine dayalı yeni Moğol alfabesinin icadı ve kullanımı gündeme getirildi. Bu yeni Moğol alfabesinin 1941-1942 öğretim yılından itibaren ilk, orta okul ve liselerde öğretilmesine ilişkin yasal düzenlemeler yapıldı.¹⁶ Sosyalizm yıllarında Moğol sosyal bilimlerinde her şeyi teorik ve tek ideolojik ölçüyle ölçmeye yönelik dogmatik yaklaşım, tarihsel araştırmalarda ön plana çıkarılmıştı.

1963'te Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, “8 yıllık genel eğitim, çalışma ve politeknik okulunun kuralları” ve “Yeni genel eğitim sisteminin akşam okulunun kuralları” adlı yasaları ayrı ayrı onayladı.¹⁷ Mevcut siyasi, ekonomik ve sosyal değişimlere uygun olarak, genel ortaöğretim de dâhil olmak üzere eğitimin sosyal ihtiyaçları ve değerleri değişime uğradı. Moğolistan'da yeni bir insani ve sivil demokratik toplum ilişkisine geçme süreci başlatıldı. 1971 yılında “Ortaokul sistemini daha da geliştirmek ve eğitim kalitesini artırmak için önlemler hakkında” MPRP Merkez Komitesi ve Bakanlar Kurulu ortak bir karar aldı. Bu karar gereğince genel eğitim, çalışma ve teknik okulların aynı kalmasını öngören ve okul yapısının 8 yıllık ortaokullar, 10 yıllık lise ve gerektiğinde sadece ilköğretim okullarıyla (1,2 ve 3. sınıf) bağımsız bir okul (3+5+2) içermesini şart koşan önemli bir yasal düzenleme getirildi.¹⁸

1990'lardan itibaren toplum bir bütün olarak çoğulculuğu benimsemiş ve kendisini tarihsel öğretim, araştırma, teori ve ideolojinin zincirlerinden kurtarmıştı. Yirminci yüzyılın sonunda, sosyalist ülkeler derin bir krizle karşı karşıya kaldı ve sonucunda sosyalist sistem çöktü. Sosyalist sistemin çöküşüyle birlikte bu ülkeler sosyalizm yolunu terk etmeye başladılar.¹⁹ Moğolların Sosyal bilimleri de Marksizmi terk etmişti. Bundan sonraki süreçte Batı teorileri, alana nüfuz etmeye başlamıştı.²⁰

¹⁴ Davaasüren, BNMAU-in Yerönhiy Bolovsrolun..., s. 7.

¹⁵ Davaasüren, BNMAU-in Yerönhiy Bolovsrolun..., s. 8.

¹⁶ Gelegcamts Tserendorc, Mongol Ulsun Yerönhiy Dund Bolovsrolun Erh Züyn Zohitsuulalt (Üsel, Högcil, Şineçlel), Erүүл Энх Яагнэвн, Улаанбаатар 2000, s. 11.

¹⁷ Namsray Ts., “BNMAU-ın Ardın Bolovsrolun Huuliy Tösliy Tuhay”, BNMAU-ın Ardın İh Hurlun Arav Dahi Udaagiyn Songuuliy Eelcit III Çuulganı Material, Haz. Sancaa G., ABYA Yaynevi, Ulaanbaatar 1983, s. 30.

¹⁸ Adiyaa G., “Yerönhiy Bolovcroliyn Dund Surguuliy Surgalt-Hümüücliyn Aclıg Tsaasid Saycruulah Tuhay”, BNMAU-ın Ardın İh Hurlun Arav Dahi Udaagiyn Songuuliy Eelcit III Çuulganı Material, Haz. Sancaa G., ABYA Yaynevi, Ulaanbaatar 1983, s. 7; 1921-1963'te 4+3+3, 1963-1973'te 4+4+2, 1982'de 3+5+2; 1995 yılında 4+4+2 yapısı oluşturuldu. 1995'ten beri de 4+4+2 sistemi yürürlüktedir. Tserendorc, Mongol Ulsun Yerönhiy..., s. 32, 33.

¹⁹ Otgoncargal S., “Mongolun Tüühiyn Surgaltın Önögiyn Baydal ba Onolun Zarim Asuudal”, Eh Tüühiyn Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud, Ed. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yaynevi, Ulaanbaatar 2012, s. 39.

²⁰ Delgercargal P., “Deed Bolovsrolun Şinetgel ba Mergecliyn Tüvşniy Tüühiyn Surgaltın Tulgamdsan Asuudluud”, Eh Tüühiyn Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud, Admon Yaynevi, Ulaanbaatar 2012, s. 15.

1995 yılında ise Parlamento, “Eğitim Üzerine Devlet Politikası”nı ilk defa onayladı. Devletin eğitim politikasında, bu tarz bir politikanın uygulanmasındaki etkenlerden biri de “Eğitimde yasal ilişkilerin düzenlenmesi” ve vatandaşların eğitim hakkını güvence altına alacak şekilde oluşturulmasıydı.²¹

Moğolistan’daki okullarda devletin kendi kadrosuyla hazırladığı ders kitaplarının haricinde bazı akademisyenlerin yayınları da eğitim kurumlarında yardımcı kitap olarak okutulmaktadır. Özel okullarda da devlet kitaplarının yanı sıra müfredat harici eserler de yardımcı kaynak olarak kullanılmaktadır.²²

Son yıllarda, ortaokullarda “Moğol Tarihi” derslerinin saat sayısında ve ders kitabı içeriğinde bir azalma olduğu görülmektedir. İlkokul, ortaokul ve lise düzeyinde özgün tarih sürekli olarak, yaşa uygun içerik, kuramsal ve metodolojik yaklaşımlarla, ileri düzeyde çalışılması gerekliliği vurgulanmıştır.²³ Moğol tarihinin zorunlu olarak öğretilmesinin nedeni ise; genç nesile tarihleriyle ve atalarıyla gurur duyma duygusunu aşılama olduğu söylenmişti. Moğolların yaklaşık 2220 yıllık siyasi tarihi ve kültürel gelenekleri ile tanışan çocuklar ve gençlerin tarihlerinden, ulusal bilinçlerinden ve vatanseverliklerinden gurur duyacakları Moğol akademisyenler tarafından belirtilmiştir.²⁴

Günümüzde Moğolistan’daki 12 yıllık eğitim sisteminde ilköğretimde 1-6. sınıflar için “İnsan-çevre” ve “İnsan-toplum” konuları toplam 196 saattir. 7-9. sınıflar için temel eğitim düzeyinde “Sosyal Bilimler” ve “Tarih” derslerinin toplam saati 315’tir. Lise düzeyinde, 10-11-12 sınıfları için “Sosyal Bilimler” ve “Tarih” dersleri de toplamda 315 saatten oluşmaktadır. 1-12. sınıfların toplam ders saati 826 olmakla birlikte bunun 280 saati tarih derslerine ayrılmıştır.²⁵

“Tarih” genel adı altında, 6. sınıf Eskiçağ Tarihi veya “Tarih-1”, 7. sınıf Ortaçağ Tarihi veya “Tarih-2”, 8. sınıf Yeni Çağ Tarihi veya “Tarih-3”, 9. sınıf 20. Yüzyıl Tarihi veya “Tarih-4” adı altında Dünya ve Moğol tarihini birlikte işlemektedir. 10. sınıfta ise “Tarih-5” kitabında Dünya ve Moğol tarihinin önemli konuları işlenmektedir. 11. sınıfta “Moğol Kültür Tarihi”, “Moğol Siyasi Tarihi”, “Moğol Ekonomi Tarihi” ve “Moğol Dış İlişkiler Tarihi” seçmeli ders olarak konulmuştur. 12. Sınıfta “Komşu Ülkeler Tarihi”, “Batı Ülkeleri Tarihi”, “Uluslararası İlişkiler Tarihi” ve “İnsan Hakları, Özgürlük ve Demokrasi Mücadelesi Tarihi” ise seçmeli ders olarak konulmuştur.²⁶

Yöntem

Çalışmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. İlk olarak Moğolistan’da okutulan tarih ders kitapları tespit edilmiştir. Bu kitaplardan ortaokul “Tarih 6”, “Tarih 7” ve “Tarih 8”; lise “Tarih 9”, “Tarih 10” ve “Tarih 11” adlı devlet okulları ve özel okullarda tarih derslerinde okutulan altı ders kitabı incelenmeye alınmıştır. Moğolistan’da tarih ders kitaplarının eski baskılarına (2016) doğrudan basılı olarak ulaşılmıştır. Daha sonraki aşamada bu kitaplar incelenerek yeni baskılarıyla (2019)

²¹ Tserendorc, Mongol Ulsın Yerönhiy..., s. 3.

²² Moğol akademisyenleri tarafından hazırlanan “Moğolistan Erken Tarihi” ve “Moğol İmparatorluğu Tarihi” adlı 5 ciltlik iki eser yardımcı kaynak olarak kullanılmaktadır.

²³ Gantulga, “Eh Tüühiyn Surgalt...”, s. 7.

²⁴ Gantulga, “Eh Tüühiyn Surgalt...”, s. 11.

²⁵ Pürev O., “Eh Tüühiin Bolovsrolug Högecüüle Tuhayd”, Eh Tüühiyn Surgalt, Bolovsrolun Ulamelal, Şineçleliyn Asuudluud, Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, s. 24.

²⁶ Baasancav, “Yerönhiy Bolovsrolun Surguuliy...”, s. 67.

karşılaştırma yapılmıştır. Eklenen veya çıkarılan bölümler belirlenerek çalışmada bu kısımlar yazılmıştır. Güncel (2019) ortaokul ve lise tarih ders kitaplarına Moğolistan Eğitim, Kültür, Bilim ve Spor Bakanlığının web sitesinden dijital olarak ulaşılmıştır. Türk tarihi ile ilgili konular ders kitaplarında sırasıyla araştırılmıştır. Ayrıca direkt Türk tarihini kapsamasa da Moğol tarihi ile ilgili konuların içerisinde bahsedilen Türk tarihi ile ilişkili kavramlara da bakılmıştır. İncelenen ders kitaplarının tam künyeleri kaynakçada belirtilmiştir.

Araştırma için kullanılan veriler, yukarıda bahsedilen tarih ders kitaplarından Türk tarihi ile ilgili tüm konuları kapsayacak şekilde ele alınmıştır. İncelenen konulardaki belli başlıklar belirlenerek Türkçeye çevrilmiştir. İncelenen konulara ait bazı görseller ve haritalar ekran alıntısı yapılarak çalışmaya eklenmiştir. Bazı görsellerde yer alan Moğolca açıklamalar yazıldığı şekliyle çalışmaya konulmuştur. Ders kitaplarından belirli konularda doğrudan alıntılar yapılmıştır. Bu doğrudan alıntılar yapıldığı ders kitaplarının isimleri ve sayfa numaraları dipnotlarda verilmiştir. Moğolistan okullarında tarih eğitiminin geçmişi ve bugünü, tarih derslerin içerikleri ve yapısı hakkında yazılmış eserlerden yararlanarak tarih eğitiminin günümüze kadar hangi aşamalardan geçtiği araştırılmıştır.

Bulgular

Moğolistan’da okutulan tarih ders kitaplarının incelendiği çalışmada ilk olarak 6, 7, 8, 9, 10 ve 11. sınıf tarih ders kitaplarında yer alan Türk tarihiyle ilgili bölüm ve alt konu başlıkları belirtilmiştir. Detaylı olarak yazılan bu bölüm ve alt konu başlıkları derinlemesine incelendiğinde günümüz Moğolistan toprakları üzerinde kurulmuş Gök Türkler ve Uygurlar’dan başlayarak Selçuklular ve Memlûk Devleti ile ilgili çeşitli örnek ve görseller kullanılmıştır. İslam öncesi Türk tarihi ile ilgili olarak Gök Türk ve Uygurlar hakkında bilgiler aktarılmıştır. İslamiyet öncesi Türk tarihi anlatılırken nesnel bir yaklaşım sergilenmiştir. Orhun Yazıtları hakkındaki bilgiler de ders kitaplarında yer almaktadır. Osmanlı Devleti öncesi Anadolu Türk tarihi ve Selçuklular hakkında birkaç bilgi dışında bahsedilmemiştir. Osmanlı Devleti ile ilgili bölümler ise yüzeysel kalmıştır. Aktarılan bazı bölümlerde ise Osmanlı Devleti’ne ait herhangi bir görsel öge kullanılmamıştır. Konular sadece okuma metni olarak işlenmiştir. Cumhuriyet dönemi Türk tarihi Moğolistan tarih ders kitaplarında yer almamıştır.

“Tarih 6” adlı ders kitabı toplam 84 sayfadan oluşmaktadır. Gök Türk ve Uygurlar hakkında, bu 84 sayfanın toplam 5 sayfasında bilgiler yazılmıştır. “Tarih 7” adlı ders kitabı 150 sayfadan oluşmakla birlikte Türk tarihinden toplamda 4 sayfada bahsedilmiştir. “Tarih 8” ders kitabı 148 sayfadan oluşmakta ve Osmanlı Devleti hakkında 2 sayfa okuma parçası yer almaktadır. “Tarih 9” ders kitabı 160 sayfadan oluşmaktadır ve “Türkiye” tabiri toplam 5 sayfada yer almaktadır. “Tarih 10” kitabı 72 sayfadır ve 9 farklı bölümde Türklerden bahsedilmiştir. “Tarih 11” adlı ders kitabı ise 72 sayfadan oluşmasına rağmen kitapta sadece Moğol tarihinden bahsedilmiştir.

Moğolistan tarih ders kitaplarında Türklerle ilgili geniş bilgilerin yer aldığı bölümlerden bir diğeri de Osmanlıların anlatıldığı konulardır. Okuma parçası şeklinde anlatılan Osmanlı İmparatorluğu’nun belirli dönemlerine değinmişlerdir. Moğolistan özelinde Osmanlı Tarihi üzerine yeteri kadar araştırma yapılmadığı var olan kaynaklardan gözlemlenmektedir. Bir imparatorluk olan ve uzun yıllar boyunca hayatta kalan Osmanlı’dan özet şeklinde bahsedilmiş ve sadece İstanbul’un Fethi, II. Mahmut dönemi, Tanzimat Fermanı gibi konulara yüzeysel değinilmiştir. Osmanlılardan ilk

olarak “Tarih 7” adlı ders kitabında “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşü” adlı bölümde bahsedilmiştir. 14 ve 15. yy Osmanlı haritasında Anadolu üzerine “Müslüman Sultan Devleti” tabiri yazılmıştır. Dokuzuncu sınıf tarih ders kitabında Birinci Dünya Savaşı’ndaki cepheleden özellikle Çanakkale Cephesi’nden bahsedilmemesi, savaş sonrasında yaşanan gelişmelerden, Lozan antlaşması ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ile Mustafa Kemal Atatürk hakkında bilgiler yer almamıştır.

Altıncı sınıf tarih ders kitabında bulunan “Göçebelerin İlk Ulusu Hunnu İmparatorluğu” başlığı altında anlatılan Hunlar, Moğolların kadim ataları olarak kabul gördüğünden “Moğol Tarihi” adı altında aktarılmıştır. Bu bölümde Hunların siyaseti ve kültürü konuları işlenmiştir. “Cücen” başlığı altında Türklerden bahsedilmiştir. “6-7. yüzyıl Moğollar ve Türk Kökenli Uluslar” başlığı altında Gök Türkler ve Uygurların siyasi yaşamından ve kültüründen bahsedilmiştir. İslamiyet öncesi Türk tarihinin anlatıldığı bölümde Türklerle ilgili isyan, yıkma, fethetme, yönetme gibi eylemler kullanılmıştır.

Yedinci sınıf genel tarih kitabının eski basımında yer alan “Arabistan’ın Halife Ulusu” başlığı altında “Türk Selçuklular” tabiri kullanılmıştır. Arapların Asya’da bulunan ulusları Türk Selçuklular tarafından fethedildiği belirtilmiştir. Memlûklerin güncel kitaba konulmamasının nedeni olarak yapılan Ayn-ı Calut Savaşı’nda Moğol ordularını mağlup etmelerini görmekteyiz. Genel itibarıyla ders kitaplarında Moğolların mağlubiyeti, Moğol ordularının yenilgisi gibi olumsuz ifadelerden kaçınılmıştır. “Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü” adlı başlık güncel ders kitabında “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşü” olarak değiştirilmiştir. Bu bölümde Türk-Osmanlı tabirinin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bu bölümde işgal etme, fethetme gibi kelimeler kullanılmıştır. İstanbul’un Fethi, Batılıların bakış açısıyla aktarılmıştır.

Sekizinci sınıf ders kitabında, “15-18. yüzyıl Dönemi Doğu” başlığı altında Osmanlı İmparatorluğu iki paragraflık “bilgi” kısmında anlatılmıştır. Bu kısımda İstanbul’un Fethi anlatılırken II. Mehmet yerine II. Mahmut yazıldığı görülmüştür. İstanbul’un Fethi konusu işlenirken iki farklı yerde II. Mahmut olarak belirtilmiştir. Ayrıca “Konstantinopolis” yanında “İstanbul” tabiri de kullanılmıştır. Kitabın ilerleyen bölümlerinde “18-20. yüzyıl Başlarında Doğu” başlığı altında “Osmanlı İmparatorluğu’nun Düşüşü” adlı alt başlıkta Sultan II. Mahmut dönemi, Tanzimat Fermanı, Kırım Savaşı ve Abdülhamid dönemi kısaca ele alınmıştır. Tekrar Türk-Osmanlılar olarak konu işlenmiştir. Ayrıca soru kısmında öğrencilerden Osmanlı İmparatorluğu, yıl, kapladığı alan, önemli olay bakımından Mançu İmparatorluğu, Japonya ve Hindistan ile karşılaştırılması istenmiştir.

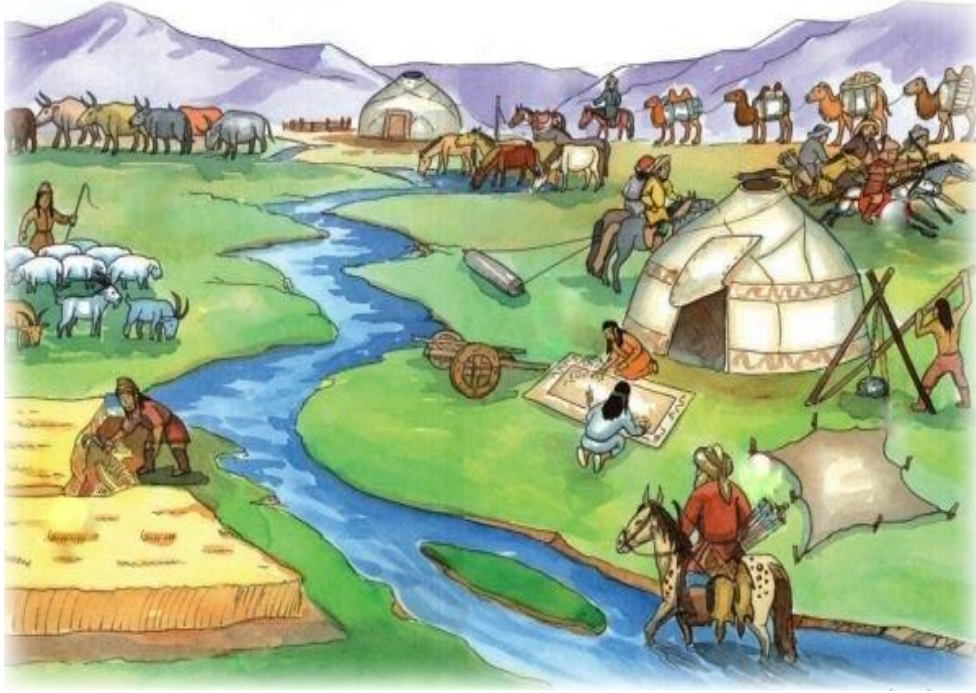
Dokuzuncu sınıf ders kitabında “Birinci Dünya Savaşı ve Moğolistan” başlığı altında savaşta cereyan eden olaylar aktarılırken Türk ve Osmanlı İmparatorluğu tabirleri kullanılmıştır. Türk tarihinde önemli bir bölümü oluşturan Birinci Dünya Savaşı, Moğolistan ders kitaplarında tekrar Avrupa ülkeleri merkezinde aktarılmıştır. Daha önce bahsedilen Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bilgi eksikliği bu bölümde de görülmüştür. 20 ve 21. yüzyıl siyasi olaylarının anlatıldığı dokuzuncu sınıf tarih kitabında “Üçüncü Komşu” politikası olarak Türkiye’nin de belirtilmesi dikkat çekmiştir. Fakat bu kitapta Milli Mücadele dönemi, savaşlar, Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet’in ilanı ile ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması olumsuz taraf olarak değerlendirilmiştir.

Onuncu sınıf ders kitabında “Moğolistan’ın Eski Ulusları (MÖ 4-MS 12. yüzyıl)” başlığı altında Hun İmparatorluğu işlenmiştir. Moğol arkeolog ve tarihçilere göre Hunlar, Moğolların ataları olarak kabul edildiğinden bu kitapta da Türk tarihi Gök Türklerle başlatılmıştır.²⁷ “Gök Türk, Uygur Dönemi Moğollar, Kitan İmparatorluğu” başlığı altında eski Türklerden bahsedilmiştir. Altın Orda, Çağatay ve İlhanlı Devleti’nin anlatıldığı bölümlerde Türkler de yer almıştır. Çağatay Ulusu kısmında nüfusun büyük bir bölümünün Türkçe konuştuğu belirtilmiştir. 1350 yılında Türkçe konuşan, Türk kökenli ancak Moğol soyundan olan Timur bilgisi yer almıştır. On birinci sınıf tarih kitabında 17-21. yüzyıl Moğol tarihine ait iç ve dış olaylar anlatılmış ve Türk tarihine ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamıştır.

1. Moğolistan Tarih Ders Kitaplarında Eski Türkler

Altıncı sınıf tarih ders kitabında İslamiyet öncesi Türk tarihi genel hatlarıyla Gök Türkler’den başlatılmış ve Uygurlar’dan devam etmiştir. Genel Tarih kitabının 5. bölümünde Hun İmparatorluğu’ndan “Moğollar, bizlerin ataları Hunlar” olarak bahsedilmiştir.²⁸ Hunlar hakkında yılın dört mevsimi göç ettiklerinden ve at, öküz, koyun, keçi en çok besledikleri hayvanlar olarak belirtilmiştir. Ancak farklı olarak deve, eşek ve katır da bulunduğu bilgisi aktarılmıştır. Hayvanlarına daha iyi yiyecek ve su bulmak için bir bölgeden diğerine göç ettikleri bilgisi yer almıştır.²⁹

Resim 1: Moğolistan’ın eski uluslarının günlük yaşamı (6.sınıf ders kitabı 2019: 71)

MÖ 209’da Tumen Şanyu’nun oğlu Mo-dun’un, Hunların Şanyusu olduğundan bahsedilmiştir. Hunların yükselişi Mo-dun’un faaliyetleriyle doğrudan ilgili olduğu

²⁷ Bkz. Enkhbat Avirmed, “Moğolların Görüşüne Göre Moğolların Kadim Ataları”, Kökler: Yay Çeken Kavimlerin Şafağı Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni, C. 2, Haz. Sergen Çirkin, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss.305-315.

²⁸ Tuya U. Vd., Tüüh VI: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 6 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Delgersayhan Ts., Ulaanbaatar 2016, s. 70.

²⁹ Tuya U. vd., Tüüh VI: Yerönhiy..., s. 70.

işlenmiştir. Güçlü Donghu'nun Mo-dun tarafından fethinden sonra Yüe-çi, Usun ve Kuzey Dingling bölgelerini fethettiği belirtilmiştir. Hunların güçlü bir devlet haline geldiği aktarılmıştır.

Зураг 5.4. Монголын нүүдэлчдийн довтолгооноос хамгаалан хятад хүмүүсийн барьсан цагаан хэрэм дэлхийд алдартай.

Resim 2: Çin Seddi (6.sınıf ders kitabı 2019: 72)

Çin seddinin anlatıldığı bölümde geçen iki farklı kaynakta Hunların Büyük İmparatoru Mo-dun'un o dönemde Çin'de hüküm süren Han Hanedanlığına yazdığı mektuptan bahsederken şu satırlara yer verilmiştir: “Ben, komşuma... Büyük küçük, uzak yakın otuz altı ülkeyi birleştirip yönettim. Bugün, onlar Hunnu İmparatorluğu adı altında birleşmiş durumdadır. Böylece bozkırın eteklerinde göçebe yaşayan ok ve yaylı halk, tek bir büyük aile olarak birleşerek barış sağlanmış durumdadır. Öyleyse şimdi ben değerli kılıcı kımına koydum, okların sesini içinize çekin.”³⁰

Hun İmparatorluğu tarihi ile ilgili aktarılan en önemli olaylardan biri Mo-dun'un ilk yıllarında yaşanmış olan danışmanları arasında geçen ‘toprak’ olayıdır. Bu olay ders kitabında şu şekilde yer almıştır:

“Mo-dun, şanyu olur olmaz, komşu Donghular ona siyasi baskı yaptı. İlk başta Mo-dun'dan kendi atını ve eşlerinden birini istediler. Sonra Donghular, sınırda kimsenin yaşamadığı, terk edilmiş bir bölgeyi istediler. Mo-dun'un danışmanları 'Bu kimsenin yaşamadığı bölgeyi vermek mümkündür' dediler. Mo-dun ise 'Toprak, devletin temelidir' dedi ve ordusunu toplayarak Donghua'yı işgal etti.”³¹

Moğolistan 6. sınıf tarih ders kitabında “6-10. yüzyıl Moğollar ve Türk Kökenli Uluslar” başlığı altında, Gök Türkler ve Uygurlardan bahsedilmiştir.³² Bu iki devletin tarihi tek bir başlık altında bağlantılı şekilde işlenmiştir. Bu bölümde Gök Türkler ve Uygurlar ile ilgili şu değerlendirmeler yer almıştır:

³⁰ Tuya U., vd., Tüüh VI: Yerönhiy..., s. 73.

³¹ Tuya U., vd., Tüüh VI: Yerönhiy..., s. 73.

³² Tuya U., vd., Tüüh VI: Yerönhiy Bolovsrolım 12 Ciliyn Surguulıyn 6 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Delgersayhan Ts., Ulaanbaatar 2019, s. 80.

“Türkler, Cücen Devleti’nin vatandaşlarıydı. Altay Dağlarında yaşamaktaydılar. 552 yılında Cücen Devleti’ne isyan ettiler ve 555’te onları yıktılar. Bundan sonra Türkler kendi devletini kurdular. Böylece Moğolistan’da Gök Türk (555-745) ve

Зураг 5.14.
Культегинь гэрэлт
хөшөө. Архангай

Uygur (745-840) ulusları hayatlarını sürdürdüler. Moğol kabileleri onların bir parçasıydı ve onlara tabiydi. Gök Türkler topraklarını genişletti ve Kore’den Aral Gölü’ne kadar geniş alanları fethetti. Fakat 590’larda Batı ve Doğu olarak ayrıldılar. Doğu Gök Türkler, Orhun Vadisi’nde idi. Gök Türk egemenliği altındaki Uygurlar, bir isyan çıkararak Gök Türklere karşı mücadele etti.³³

Resim 3: Köl Tigin Yazıtı. Arhangay (6.sınıf ders kitabı 2019: 80)

Bölümün devamında Uygurlar hakkında bilgiler şu şekilde verilmiştir:

“744 yılında Uygur hükümdarı Peylo kendini Kül Bilge Han ilan etti. 755 yılında Gök Türk devletini yıkmıştır. Peylo 747’de ölünce yerine oğlu Moyunçur Han (747-759) geçti. Moyunçur döneminde Uygur devleti güçlendi ve topraklarını önemli ölçüde genişletti. 751 yılında Orhun Vadisi’nde Balıklık veya Har Balgas şehri kurulmuş ve başkenti olmuştur.”

Böylece bu bölümde Gök Türk ve Uygurların siyasi yaşamının başlangıcı ve bitişi belirtilmiştir. Kitabın aynı bölümünde Köl Tigin Yazıtının görseline yer verilmiştir. Yazıt bu bölümde şu şekilde

yer almıştır:

“Orhun Nehri Vadisi’nde, 1889 yılında Rus bilim adamları ilk olarak üzerinde yazıt bulunan büyük bir heykel buldular. Bu yazıt “bilinmeyen” veya “runik” olarak adlandırıldı. İlk olarak 1893’te deşifre edildi. Bu yazıt 8. yüzyılda Eski Göktürkçe olarak yazılmıştır.³⁴”

Tarih 6 adlı ders kitabının ilerleyen kısımlarında Uygurların yıkılışı ile Gök Türk ve Uygurların kültüründen bahsedilmiştir. Bu bölümde; 840 yılında Kırgızların Yenisey bölgesini işgal ettiklerini ve Uygurlar’ı yendikleri yazılmıştır. Daha sonra yenilen Uygurların Moğolistan’dan göç ettikleri, bazılarının Doğu Türkistan’a (Sincan, Çin) yerleştikleri bilgisi yer almaktadır.

Kültür bölümünde şu bilgiler yer almaktadır: Moğolistan’da Gök Türk ve Uygur halklarına ait birçok arkeolojik eser bulunmaktadır. Gök Türkler ile Uygurlar hanları ve soyluları için yapılar inşa ettiler. Yapı, dıştan su girişli toprak duvar, ortada sunak, tapınaktan kapıya giden yol üzerinde ana runik yazıtlı hafif bir heykel ve yolun her iki tarafında insan taşlarıyla dolu bir yapıdır.³⁵

Kültür kısmının anlatıldığı bölümde Uygurların başkenti Har Balgas şehrinin resmine yer verilerek şu açıklama yer almıştır: Orhun’un Batı kenarında Uygur başkenti

³³ Туяа У., vd., Түүх VI: Yerönhiy..., s. 80.

³⁴ Туяа У., vd., Түүх VI: Yerönhiy..., s. 80.

³⁵ Туяа У., vd., Түүх VI: Yerönhiy..., s. 81.

Har Balgas'ın kalıntıları. Uzmanlar, han sarayının dışında askeri alan, el sanatları alanı, çiftçi mahalleleri bütünüyle 30 m²den fazla alana sahip olduğunu belirtmişlerdir.³⁶

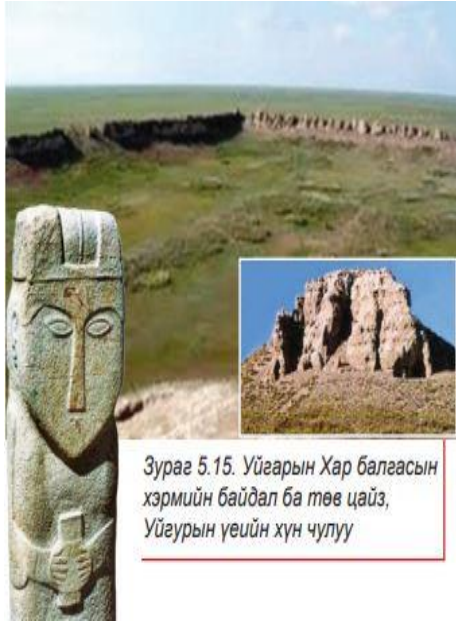
Tarih 6 adlı kitabın “9-10. Yüzyıl Moğollar” adlı bölümünde Ergenekon Destanı anlatılmıştır. Kitapta destan ile ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

14. yüzyılda yazılmış Reşidüddin'in Cami'üt-Tevarih adlı eserinde Ergenekon adlı destan geçmektedir. Bu tarihi efsanede Cücenlerin, Gök Türkler tarafından yenildiği bir zamanı anlattığına inanılıyor. Efsaneye göre, az sayıda Moğol hayatta kaldı ve kayalarla çevrili uzak bir yere yerleştiler. 400 yıl boyunca Ergenekon denilen yerde yaşadılar. Giderek genişlediler ve birçok eyalete ayrıldılar. Hepsi kendilerine “Moğol” adını verdiler. Ayrıca “Moğolların Gizli Tarihi” adlı eserde Ergenekon destanıyla ilgili olarak şöyle denilmektedir. Böylece Türklere yenik düşen ve çok uzaklara kaçan Moğollar, ana vatanlarına dönerek Burhan Haldun Dağları'na yerleştiler.³⁷ Aynı efsanenin Çin kaynaklarında geçtiğini şu satırlarla belirtmişlerdir: Türkler tarafından yenilgiye uğratılan az sayıdaki Moğollar, Doğu tarafa kaçtılar. Şivey eyaletleri arasına yerleştiler. Bu nedenle Moğol eyaletlerine “Moğol Şivey” denildi.

Bu bölümde Türklerle ilişkilendirilip aktarılan diğer bir konu ise “Otuz Tatar” ve

“Dokuz Tatar”lardır. Moğolların çoğunluğunun anavatanlarında kalarak Gök Türk ve Uygurların bir parçası olarak yaşadıklarına inanıldığı yazılmıştır. Bunun nedeni olarak ise Gök Türk ve Uygurlara ait yazıtlarda sıklıkla “Dokuz Tatar” ve “Otuz Tatar” dan bahsedilmesi görülmüştür. Son dönemlerde araştırmacılar, Runik yazılarda bahsedilen Tatar kabilelerinde, Moğolların olduğunu öne sürmüşlerdir.³⁸

Resim 4: Uygurların Har Balgas şehrinin duvarları ve merkez kale, Uygur dönemi insan taşı (6.sınıf ders kitabı 2019: 81)

Зураг 5.15. Уйгарын Хар балгасын хэрмийн байдал ба төв цайз, Уйгурын үеийн хүн чулуу

Bölümün devamında 840 yılında Uygurların, Yenisey Kırgızlarına yenildiğinden bahsedilmiştir. Ancak Kırgızların Moğolistan'da uzun süre kalmadığı belirtilirken bunun nedeninin Tatarların yaptıkları direniş olduğunu yazmışlardır. Kırgızları

ana vatandan kovan Tatarlar, bir zamanlar Moğolistan'da hâkimiyet kurmuş ve meşhur olmuşlardır ifadeleri bölümde yer almaktadır. 840 yılından 923'e kadar olan dönem olarak adlandırılmıştır. Moğol-Tatar Ulusu, 300 yıllık Türk devletlerinin egemenliğine son verdiği işlenmiştir. Bu durumun ise 13. yüzyılda Moğol kabilelerinin yükselişinin temeli olarak görülmüştür.³⁹

Göktürklerle ilgili bilgiler “Tarih 7” adlı ders kitabında da dolaylı olarak yer almıştır. Moğolistan 7. sınıf tarih ders kitabında “Cengiz Öncesi Dönemde Moğolistan

³⁶ Tuya U., vd., Tüüh VI: Yerönhiy..., s. 81.

³⁷ Tuya U., vd., Tüüh VI: Yerönhiy..., s. 82.

³⁸ Tuya U., vd., Tüüh VI: Yerönhiy..., s. 83.

³⁹ Tuya U., vd., Tüüh VI: Yerönhiy..., s. 83.

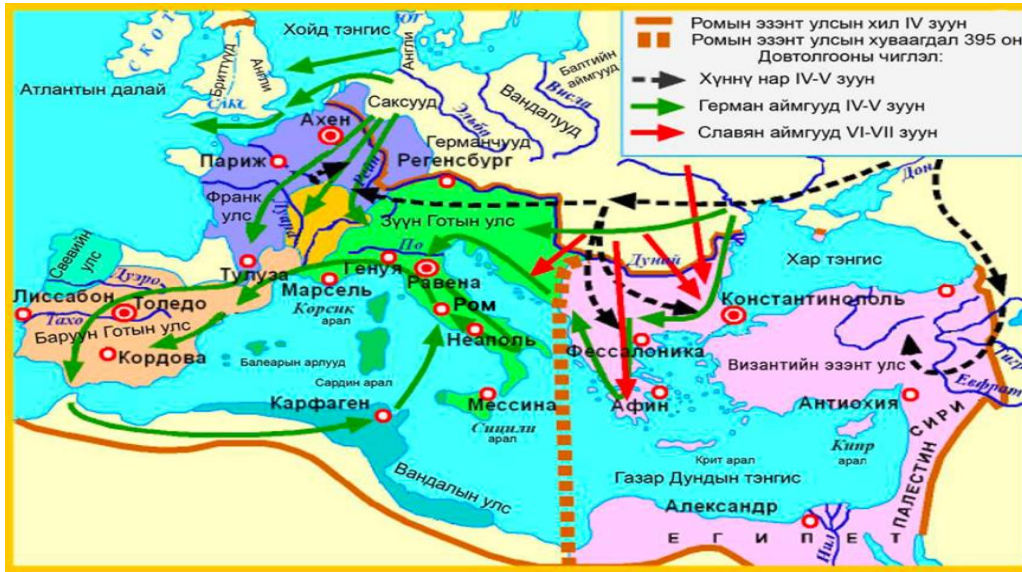

(6-12. yüzyıl)” adlı bölümde Türklerle ilgili birkaç bilgi yazılmıştır.⁴⁰ Burada “Tarih 6” adlı ders kitabındaki bilgiler tekrarlanmıştır. Gök Türklerin 555 yılında Cücenleri yıkmasının ardından Moğolistan’ı fethettikleri ve 842 yılına kadar Moğolistan’a hükmettiklerinden bahsetmektedir.

Kitabın bu bölümünde Göktürklerle bağlantılı şu bilgiler işlenmiştir: Cücenler, Gök Türklerle yenildiler ve üçe bölündüler. Nukuz⁴¹ ve Hiyan⁴² boyları Gök Türklerden kaçarak Ergenekon adlı yere yerleştiler. Ergenekon’a yerleşen Cücenlerin arasından Büyük Moğol İmparatorluğu’nu kuran Borjigonlar ortaya çıktı.⁴³

Göktürklerle ilgili dolaylı olarak yazılan diğer bilgiler de “6-12. yüzyıl Moğolistan’ın Ulusları” bölümünde aktarılmıştır. Yine 6. yüzyılda Cücenlerin yıkılışından sonra Moğolistan’ın bazı eyaletlerinin Gök Türklerle, Uygurlara ve Çinlilere bağımlı hâle geldiğinden bahsedilmiştir. 555-842 yılları arasında Moğolistan, Türk halkları tarafından yönetildi. 842 yılında Moğol-Tatarlar, Kırgızları yenerek Moğolistan’daki Türk egemenliğine son verdiği bilgisi aktarılmıştır.⁴⁴

Tarih 7 adlı ders kitabında Hunlar ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır: Orta Asya’dan göç eden Hunlar, yol boyunca birçok eyaleti fethetti. Doğu Avrupa’ya ulaştılar. Hunlar 370 yılında Don Nehri’ni geçip Gotları yendiler. Doğu Gotları onların egemenliğine girdi. “Büyük Göç” uzun yıllar sürdü. 420 yılında Hunlar, Macaristan’a yerleştiler. Attila liderliğindeki Hunlar, Bizans İmparatorluğu’nu yönetip Roma İmparatorluğu’nu tehdit etti. 5. yüzyıl sonlarında Batı Roma İmparatorluğu topraklarına girdiler.⁴⁵

Resim 5: Kavimler Göçü (7. sınıf ders kitabı 2019: 27)

⁴⁰ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerөнһий Bolovсроһи 12 Cилин Surгууһийн 7 Dугаар Angийн Surah Биçиг, Edt. Baasandorc Ts., Puntsagsüren D., Uлаанбаатар 2016, s. 11.

⁴¹ Nukuz veya Nohos, Moğolcada birçok köpek anlamına gelmektedir ve Moğol kabilesidir.

⁴² Hiyan, Moğolcada cesur anlamına gelmektedir ve Moğol kabilesidir. Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerөнһий..., s. 11.

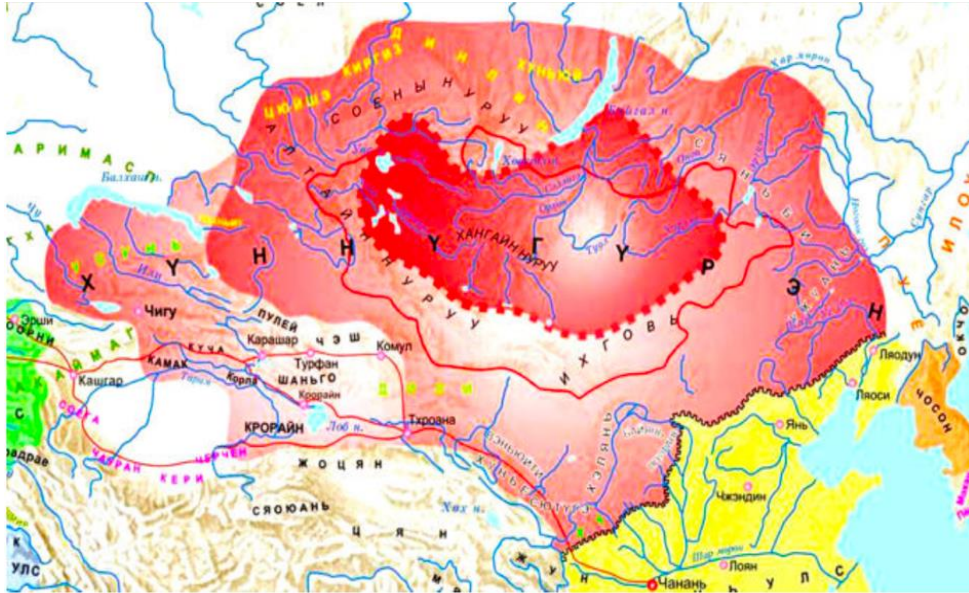
⁴³ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerөнһий..., s. 11.

⁴⁴ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerөнһий Bolovсроһи 12 Cилин Surгууһийн 7 Dугаар Angийн Surah Биçиг, Edt. Baasandorc Ts., Puntsagsüren D., Uлаанбаатар 2019, s. 13.

⁴⁵ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerөнһий..., s. 26.

Tarih 10 adlı ders kitabında da “Moğolistan’ın Eski Ulusları (M.Ö. IV-XII yy)” adlı başlık altında Hun İmparatorluğu hakkında oldukça geniş bilgiler yer almıştır. ‘Tarihî Notlar’ adlı eserin 110. bölümünden alıntı yapılarak “Hunnuların Şanyusu Tumen’di. Hunnuların 200 bine yakın okçusu var” şeklinde aktarılmıştır.⁴⁶ Kitabın devamında ise şu bilgiler yer almıştır:

“Tumen Şanyu, komşu göçebe uluslara tavizler vermekteydi. MÖ 209’da oğlu Mo-dun Şanyu durumu değiştirdi. Mo-dun, Hunnularla toprak anlaşmazlığı olan Donghuları işgal etti ve Yüceçileri ele geçirdi. Mo-dun batı ve kuzeydeki irili ufaklı eyaletleri fethetti. Ordos’u yeniden ele geçirdi. Mo-dun, Hunnuların nüfus ve yönetimini onluk sistemde organize etti. Hunnular toplamda 24 tünden oluşuyordu. MÖ 206’da Qin Hanedanlığı çöktü ve yerine Han Hanedanlığı kuruldu. MÖ 200’de Mo-dun Şanyu 400 bin askeri güçle Han Hanedanını devirdi. MÖ 198’de Hunnular ve Han Hanedanı barış antlaşması imzaladı. İki ülke sınırı Çin Seddi ile çevrildi.”⁴⁷

Resim 6: Hun İmparatorluğu Haritası (10. sınıf ders kitabı 2019: 19)

10. sınıf tarih ders kitabında ‘Gök Türk, Uygur Dönemi Moğollar, Kitan İmparatorluğu’ başlığı altında da diğer ders kitaplarında yer alan bilgilerle doğru orantılı olarak bazı bilgiler aktarılmıştır. Bu bilgilerden bazıları ise şu şekildedir: 555-745 Gök Türk, 745-840 Uygurlar Moğolistan topraklarında hüküm sürdü. Ayrıca Gök Türkler ve Uygurlar hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: “Gök Türklerin ilk kağanı ve Cücenlere karşı isyan eden lideri Bumin Kağan’dı. Onun halefleri Kore Yarımadası’ndan Orta Asya’ya kadar genişledi. Ancak 744 yılında Gök Türk egemenliğindeki Uygurlar isyan ederek Gök Türk devletini yıkarak Uygur devletini kurdular. Uygur kralı, ayaklanmanın lideri Peylo idi. Oğlu Moyunçur zamanında Uygurlar gelişti.”⁴⁸

Uygurların anlatıldığı bölümde ise şu satırlara yer verilmiştir:

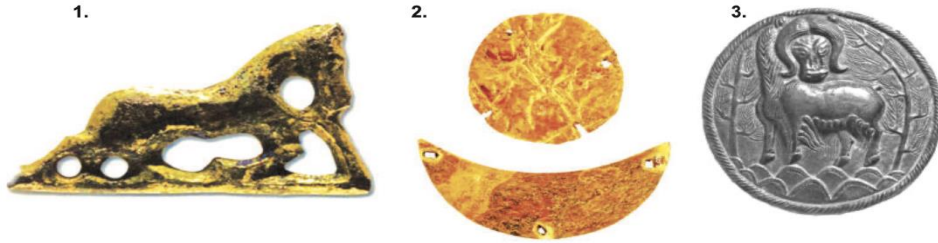
⁴⁶ Gantulga Ts., vd., Tüüh X: Yerönhiy Bolovsrolın 12 Ciliyn Surguuliyın 10 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Tserendorc Ts., Ulaanbaatar 2018, x. 17.

⁴⁷ Gantulga Ts., vd., Tüüh X: Yerönhiy..., s. 18.

⁴⁸ Gantulga Ts., vd., Tüüh X: Yerönhiy..., s. 24.

“840 yılında Uygurlar, Yenisey Kırgızları tarafından işgal edildiğinde Tatarlar Kırgızlara karşı mücadele etmiş, onları yurtlarından kovmuşlardı. Böylece Tatarlar Moğolistan’a hâkim olmuştu. 842’den 922-923’e kadar ‘Tatarlar Dönemi’ olarak adlandırılmıştır. Cücenlerin yıkılmasıyla birlikte Moğol adında az sayıdaki Cücen, ana vatana kaçmış, Ergenekon’a gidip yaşamaya başlamıştı. Birkaç yıl sonra Burhan Haldun Dağı’na geldiler ve Moğolların atası oldular.”⁴⁹

Resim 7: Hun soylularından kalan bazı eşyalar (10. sınıf ders kitabı 2019: 28) 1-Altın sarısı süs, Hentiy İli, Bayan-Adraga İlçesi 2-Güneş ve Ay şeklinde süs, Arhangay İli, Hayarhan İlçesi 3.Yak şeklinde gümüş süs, Töv İli, Bornuur İlçesi

Orhun runik yazısının bahsedildiği bölümde, bazı bilim adamlarının runik yazısının önce Hunlar tarafından sonra Gök Türkler ve Uygurlar tarafından kullanıldığını belirtmişlerdir. Gök Türk ve Uygur döneminden kalma runik yazılı şekillerin çok sayıda olduğu bilgisi aktarılmıştır. Uygurların ilk başlarda runik yazısı kullanıp daha sonraları sogd yazısını kullandıkları yazılmıştır. Ayrıca Moğolistan’da Gök Türk ve Uygur yerleşimleri kaldığı, bunların en büyüğünün ise Orhun Vadisi’ndeki Uygur başkenti Harbalgas şehri kalıntısı olduğu kitapta işlenmiştir.⁵⁰

Resim 8: Uygurların başkenti Harbalgas Şehri kalıntısı (10. sınıf ders kitabı 2019: 30)

⁴⁹ Gantulga Ts., vd., Tüüh X: Yerönhiy..., s. 24.

⁵⁰ Gantulga Ts., vd., Tüüh X: Yerönhiy Bolovsrolın 12 Ciliyn Surguuliyn 10 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Tserendorc Ts., Ulaanbaatar 2019, s. 29.

Uygur başkenti Harbalgas şehrinin kalıntıları Harhorin (Arhangay İli, Hotont İlçesi)'in 25 km kuzeyindeki Orhun Nehri Vadisi'ndedir. Şehir 751 yılında Uygur Hanı Moyunçur tarafından kuruldu ve yaklaşık 30 km² alanı kapsamaktadır. Harbalgas, surları, sarayları, tapınakları, pazarları, gelişmiş ticaret ve el sanatları olan birçok insanın şehriydi.⁵¹

Kitabın devam eden bölümlerindeki “Moğolistan İmparatorluğu (XII-XIV yüzyıllar)” başlığı altında da Cücenlerin yıkılmasıyla birlikte 555 yılında Gök Türklerin zulmüne uğrayan Cücenlerin bir kısmının Ergenekon'a, diğer kısmının da Buir Gölü Havzası'na yerleştikleri, geri kalanların ise Gök Türk ve Uygur kontrolüne girdiklerinden bahsedilmiştir.⁵²

10. sınıf tarih ders kitabında “Altın Orda” başlığı altında Türkler şu şekilde yer almıştır:

“Altın Orda'yı 1242 yılından itibaren bağımsız bir duruma getiren kişi Cuci'nin oğlu Batu'ydu. Altın Orda nüfusunun çoğunluğu Rus liderliğindeki Slavlardan ve Kıpçak liderliğindeki Türklerden oluşuyordu. Moğollar iktidarı elinde tutuyor ve bir yönetim organı oluşturuyordu.”⁵³

2. Moğolistan Tarih Ders Kitaplarında Selçuklu ve Memlûk Dönemi

Moğolistan tarih ders kitaplarında Türklerle ilgili diğer bir bölüm de Selçuklular ve Memlûk döneminin anlatıldığı konulardır. Selçuklular ile ilgili bilgiler “Tarih 7” adlı ders kitabıyla başlamaktadır. Bu bölümde Selçuklular şu şekilde yer almıştır: 11. yüzyılda Asya'daki Arap topraklarının çoğu Türk Selçukluları tarafından işgal edildi. Böylece Arap halifeliği yıkıldı.⁵⁴

Haçlı Seferlerinin anlatıldığı bölümde Selçuklulardan şu şekilde bahsedilmiştir:

“11. yüzyılda Orta Asya'dan Türk asıllı Selçuklu kabileleri Orta Doğu'yu işgal etti. Selçuklular 1071'de Bizans ordusunu yenerek Antalya, İznik ve Kudüs'ü fethettiler. Avrupa'da, Selçukluların Filistin'deki 'Hıristiyan mezarını' işgal ettikleri ve dini halka zulüm ettikleri söylentileri yayıldı. 1095 yılında Selçuklular tarafından zulüm gören Bizans İmparatoru Aleksey Komnin yardım için Avrupa'ya döndü. Bu durum Doğu'nun zenginliklerine aç gözlü Haçlılar için iyi bir bahane oldu ve Haçlı Seferleri başladı. 1095-1270 yılları arasında sekiz büyük sefer düzenlediler.”⁵⁵

Tarih 7 adlı ders kitabında Memlûk Devleti karşımıza çıkmaktadır. Ders kitabında şu şekilde yer almıştır: Memlûk Devleti, Mısır merkezli bir İslam devletiydi. Mengü Han'ın ölümüyle Moğol ordusunun ana gücü geri döndü. Ket Boğa Noyan elçi göndererek teslim olmasını istedi. Altın Orda'da Berke Han, toprak anlaşmazlıkları nedeniyle Memlûk Devleti'nin tarafında yer aldı. Böylece 1260'da Ayn-ı Calut adlı yerde Moğol ordusu yenildi.

Bu bilgilerin ardından Memlûklerin kökeni hakkında birkaç bilgi verildiğini görmekteyiz: Memlûkler, Mısır'ın müttefiki olarak hizmet eden Türk, Kafkas kökenli beyaz kölelerdir. 13. yüzyıl ortalarında Memlûkler, Eyyûbi Hanedanı'nın ana askeri gücünü oluşturuyordu. 1250'de Eyyûbileri yenerek Kâhire'de iktidara geldiler.

⁵¹ Gantulga Ts., vd., Tüüh X: Yerönhiy..., s. 30.

⁵² Gantulga Ts., vd., Tüüh X: Yerönhiy..., s. 31.

⁵³ Gantulga Ts., vd., Tüüh X: Yerönhiy..., s. 52.

⁵⁴ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerönhiy..., s. 59.

⁵⁵ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerönhiy..., s. 132.

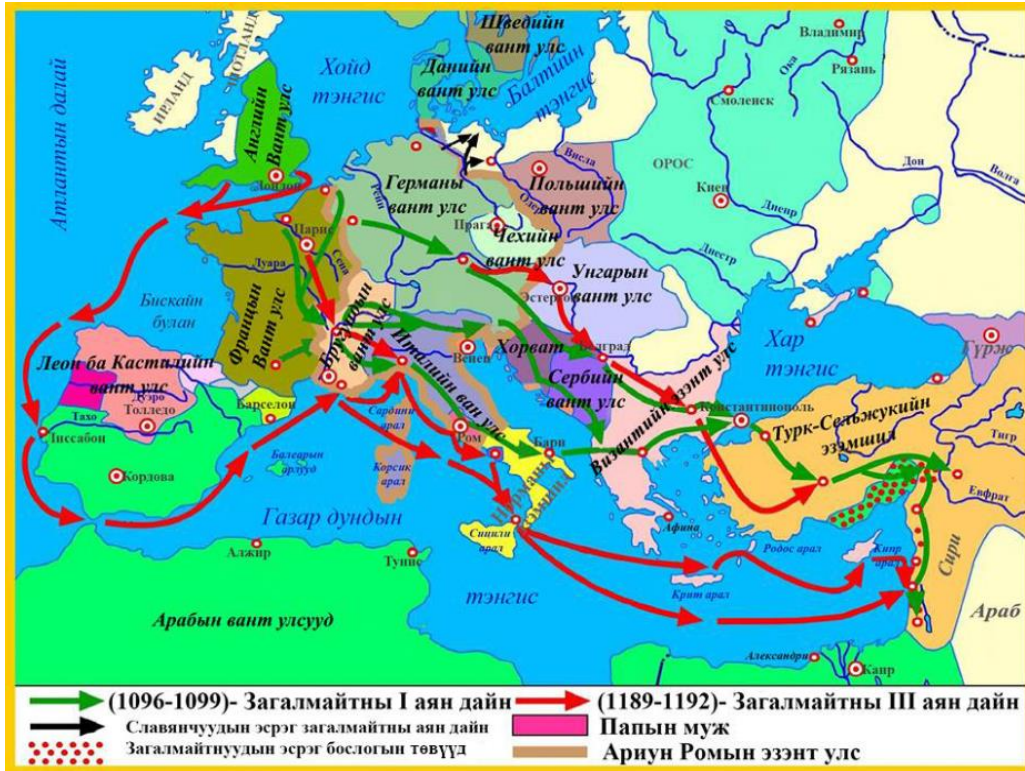

Resim 9: Ayn-ı Calut Savaşı haritası (7. sınıf ders kitabı 2016: 129)

Bölümün devamında bilgiler şu şekilde sıralanmıştır: Moğolların 1258’de Bağdat’ı fethetmesiyle Abbasi Halifeliği yıkıldı ve Memlûk Sultanları, Abbasi Halifeliğini yeniden kurdu. Müslümanların kutsal mabetleri olan Mekke ve Medine Memlûklerin himayesine alındı. Sultan Baybars (1260-1277) Haçlı Seferlerini durdurdu. Kâhire şehri kuzeyden güneye genişletildi. Nil Nehri boyunca sulama tesisleri onarıldı. Sanat ve kültürel gelişmelerin artmasında Moğol savaşlarından kaçarak Memlûklerin himayesine giren filozof, şair ve sanatkarların büyük etkisi olmuştur. Ünlü Ortaçağ tarihçisi İbn Haldun 1381’den itibaren Mısır’da yaşadı. 1517 yılında Memlûk Sultanlığı, Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmiştir.⁵⁶

Memlûklerin anlatıldığı bölüm güncel ders kitaplarından çıkarılmıştır. 2019 yılından itibaren basılmış tarih ders kitaplarında Memlûk Devleti konusu yer almamaktadır.

Memlûklerin anlatıldığı bölüm güncel ders kitaplarından çıkarılmıştır. 2019 yılından itibaren basılmış tarih ders kitaplarında Memlûk Devleti konusu yer almamaktadır.

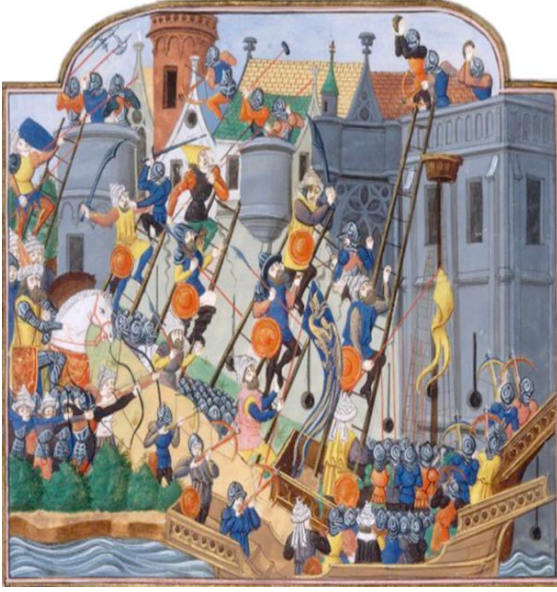
Resim 10: Haçlı Seferlerini anlatan bir görsel (7. sınıf ders kitabı 2019: 132)

⁵⁶ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerönhiy..., s. 129, 130.

3. Moğolistan Tarih Ders Kitaplarında Osmanlılar

Yedinci sınıf tarih ders kitabında “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşü” başlığı altında Osmanlılardan bahsedilirken 13. yüzyılda çok sayıda göçebe Türk’ün Küçük Asya’ya göç ettiği işlenmiştir. Orta Asya’dan göçün sebebi olarak Moğol istilasından kaçtıklarını belirtmişlerdir. Bizans ve Selçuklu sınırına yerleşen Yörüklerin, küçük ama güçlü bir hanlık kurarak birbirleriyle ve Bizanslılarla savaşmaya başladıkları aktarılmıştır. Osmanlıların Türk beyliklerinden daha güçlü hâle geldiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca Osmanlıların sadece Küçük Asya’nın Müslüman ülkelerini birleştirmekle kalmadıkları, aynı zamanda Avrupa’yı işgal ettikleri ve Balkanları birbiri ardına yuttukları şeklinde bilgi vermişlerdir.

Resim 11: İstanbul’un Fethi (7. sınıf ders kitabı 2019: 146)

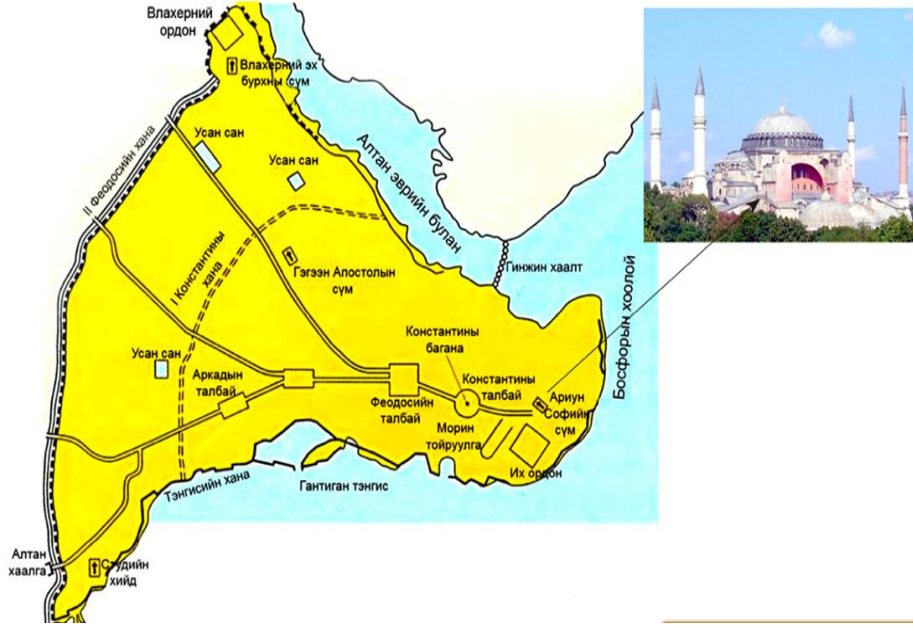
Tarih ders kitaplarına genel olarak bakıldığında Osmanlıların nasıl Anadolu’ya yerleştikleri, sonrasında nasıl güçlendikleri ve Balkanlar’da yaptıkları belirli savaşlar aktarılmıştır. Kosova Savaşı’ndan bahsedilip içeriğine yer verilmiştir. Osmanlı Türklerinin, Küçük Asya ve Balkanlar’daki Bizans mülklerini tamamen işgal ettiklerinden bahsetmişlerdir. 1369’da Türklerin, Kosova Savaşı’nda Sırpıları yenmesi ve Bulgar Krallığı’nı fethettiği yazılmıştır. 1402 yılında ise Osmanlı Padişahı Bayezid’in Orta Asya’dan gelen Timur’a Ankara yakınlarında yenildiği anlatılmıştır. Ankara felaketinden sonra Türklerin kısa sürede toparlandığı, 22 Nisan 1453’te Osmanlı padişahı II. Mehmed’in emriyle bir Osmanlı gemisinin Haliç Körfezine yaklaştığı belirtilmiştir. 29 Mayıs’ta ise Türklerin şehri ele geçirdiği ve yağmaladığı şeklinde işlenmiştir. Böylece Güneydoğu Avrupa’da Osmanlı İmparatorluğu adı verilen güçlü bir Türk devleti kurulduğu aktarılmıştır.⁵⁷

Kitapta yer alan ‘ana kaynak bilgisi’ adlı bölümde Bizanslı tarihçi Mihail Dukas’ın “Bizans Tarihi” adlı eserinden alıntı yapılarak İstanbul’un Fethi şu şekilde aktarılmıştır:

“Savaşın zaferi (29 Mayıs’taki genel taarruz sırasında) Türklerin tarafına geçti. Türk ordusu duvarlara merdivenleri dayayıp tırmanmaya başlamıştı. Düşmanlarla karşı karşıya kalan Bizanslılar ve Latinler, bunlar tarafından öldürülüyordu. Bazıları gözlerini kapatarak surlardan kendilerini aşağıya atıyorlardı. Vücutları paramparça oluyordu. Türkler kartal gibi duvara tırmanmaya başladılar...Türkler, Bizans askerlerinin yirmi katı kadardı...Üstelik Bizanslılar öyle iyi asker değillerdi...Onlar (Türkler) şehre girdiler ve saray kapısından girerken yolda karşılaştıkları herkesi öldürdüler. Böylece iki bin askeri öldürdüler...Büyük

⁵⁷ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerönhiy..., s. 146.

тапнак инсанларла долду. Түрклер янарларна гідерек онлары өлдүрдүлөр, базиларына да yakaladılar. Sabaha karşı kapının kilitli olduğunu görünce baltayla kırdılar...”⁵⁸

Resim 12: Bizans İmparatorluğu 6. yüzyıl (7. sınıf ders kitabı 2019: 44)

İstanbul’un Fethi konusu 2016 ve 2019 yıllarında kullanılan ders kitaplarında başlık olarak farklılık göstermektedir. Eski basımda “Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü” başlığı altında yazılmıştır. Güncel ders kitaplarında “Bizans İmparatorluğu’nun Çöküşü” olarak yer almış ve harita çıkarılmıştır. Çıkarılan harita şu şekildedir:

Resim 13: 14-15. yy Türk-Osmanlı (7. sınıf ders kitabı 2016: 156)

Sekizinci sınıf tarih ders kitabında Osmanlı Devleti’nden ilk olarak “Dünya Tarihi” bölümünde küçük bir bilgi köşesinde bahsedilmiştir. Bu bölümde; Osmanlı İmparatorluğu’nun, Küçük Asya’nın en batı vilayetlerinden birinin hükümdarı

⁵⁸ Altanbagana A., Bayarmaa H., Gerelbadrah C., Tüüh 7: Yerönhiy..., s. 147.

Osman'ın, 1299 yılında kendi adıyla krallık kurduğundan ve bölgelerini genişletmek için savaştığı bilgisi yer almaktadır. Aynı kitabın devamında II. Mehmet döneminde İstanbul'un işgal edildiği yazılmıştır. İstanbul o zamanlar kara ve su kavşağında, iki kıtanın arasında ticaret ve kültürel ilişkilerin önemli bir merkezi konumunda olduğu belirtilmiştir. İstanbul'un 100 bin askerle kuşatıldığı ve şehri 10 kat daha az askerle savunduklarından bahsedilmiştir. Kitabın devamında, II. Mehmet İstanbul'u fethetti, başkent yaptı ve hala aynı adı taşıyan İstanbul adını verdiği bilgileri yer almaktadır. Böylece Balkanlar ve Küçük Asya'yı fetheden güçlü bir imparatorluk doğduğu bilgileri verilmiştir.⁵⁹

Bu bölümde İstanbul'u fetheden II. Mehmet'i yanlışlıkla II. Mahmut olarak yazmışlardır. Aynı sayfada iki kere yapılan bu hatanın bir çeviri hatası olabileceği ihtimali yüksektir. Bu hata ilk olarak 2016 yılında basılan ders kitaplarında bulunmaktaydı. 2019 yılında yeniden basılan ders kitaplarında da hata hâlâ düzeltilmemiştir. Genel olarak bakıldığında bu ders kitabında da İstanbul'un Fethi konusu Batılı tarihçilerin gözüyle ele alınmıştır.

Yazının devamında ise devletin ekonomik durumundan bahsedilmiştir. Türkiye'de çiftçiler gelirler üzerinden %10 vergi ödüyorlardı. Değirmen vergileri, hayvan vergileri, arazi kullanım ve evlilik ödemelerinin yanı sıra askerlik hizmeti, yol, köprü ve sur yapımı için seferberlik edildiği belirtilmektedir. Çiftçilerin zaman zaman topraklarına el konulmuş ve topraklar ekilmediği zamanlarda da müsadere edildiği bilgisi aktarılmıştır.⁶⁰ Bu bölümde Tımar sistemine değinilmek istendiği ancak bu sistemin adından bahsedilmeden detaylı olarak aktarılmadığı gözlenmiştir.

Sekizinci sınıf tarih ders kitabının devam eden bölümlerinde 'XVIII-XX. yüzyıl Dünya Tarihi' bölümünde 'Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü' adlı başlık yer almaktadır. Bu bölümde; 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu çökmüştü. Osmanlı askeri ile devlet gücü azaldı. Bunun sonucunda vilayetlerde ayrılıkçı eğilimler yoğunlaşmıştı. Şehrin el sanatları bir miktar ilerleme kaydetmiş olsa da nicelik ve nitelik bakımından (teknoloji ve iş gücünün organizasyonu açısından) Avrupa endüstrisinin çok gerisinde kaldığından dem vurulmuştur. Türk-Osmanlılar ipek ve baharat satışındaki tekellerini kaybetti. Avrupa ülkelerine arz için tarımsal ürünlerin (ham ipek, yün, tahıl) ana kaynağı haline geldiğinden söz edilmiştir.⁶¹

II. Mahmut döneminin de yer aldığı bu bölümde şu bilgiler aktarılmıştır: II. Mahmut reformları Osmanlı İmparatorluğunun Avrupalılaşması ile ekonomik ve kültürel ilerlemesinin önemli bir adımı olmuş. 1830-40'lı yıllarda başlayan reformlar tarihte Tanzimat olarak bilindiği ve reformların ekonomik hayatı değiştirerek mülkiyet haklarını korumayı başardığından bahsedilmiştir. Reformların eğitim ve aydınlanma alanına da girdiği ancak, her zaman çok büyük ve çok uluslu bir devletin kalkınma ihtiyaçlarını karşılamadıkları aktarılmıştır.

Yazının devamında Kırım Savaşı'ndan (1853-1856) birkaç ayrıntı verilmiştir. Savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun hemen hemen tüm ordularını kaybettiği ve

⁵⁹ Gantulga Ts., vd., Tüüh VIII: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 8 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Tsolmon S., Ulaanbaatar 2016, s. 70.

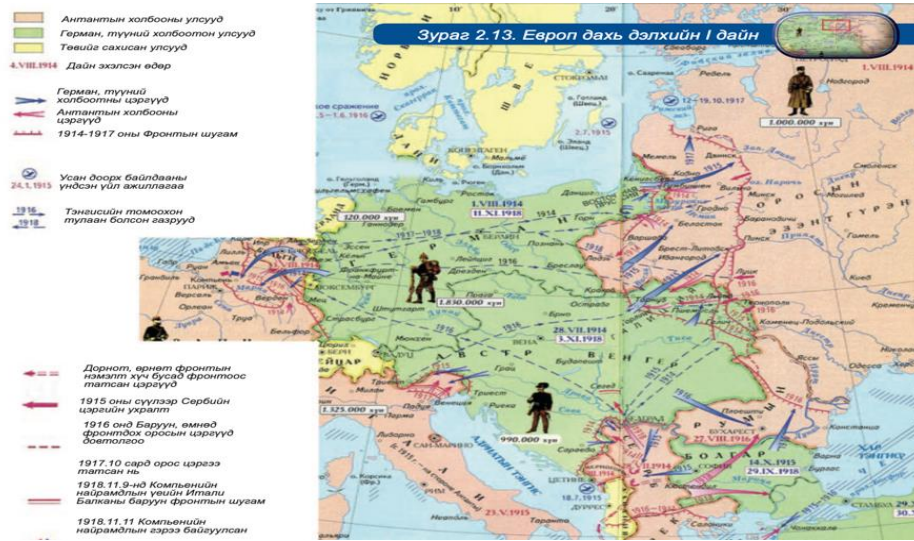
⁶⁰ Gantulga Ts., vd., Tüüh VIII: Yerönhiy..., s. 70.

⁶¹ Gantulga Ts., vd., Tüüh VIII: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 8 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Tsolmon S., Ulaanbaatar 2019, s. 131.

büyük ekonomik kayıplara uğradığı yazılmıştır. Yetkililer, vergi kaçakçılığı da dâhil olmak üzere ekonomik suistimali ortadan kaldıracak reformları duyurmuştu. 19. yüzyıl ortalarında, eskiden güçlü olan imparatorluk ekonomik olarak geride kalmış ve tarımsal hale gelmişti. 1860-70’lerde yabancı sermaye Osmanlı ekonomisine sızmaya başlamıştı.⁶²

Siyasi durum başlığında ise; 1876 Anayasası ile kişi ve malların dokunulmazlığı, basın özgürlüğü ilan edilmiş ve parlamenter sistemi getirmişti. Aynı zamanda tüm kamu görevlilerinin özgürlüğünü ve dine bakılmaksızın kanun önünde eşit hakları garanti edilmişti. 1878-1908 kargaşasının devam ettiği ve Abdülhamit iktidarının ilk on yılında muhalefetin görüşlerinin tamamen bastırıldığı vurgulanmıştır. Bununla birlikte eğitimi aydınlar ve liberal burjuva anayasal ideolojisini sürdürmeye devam ettikleri eklenmiştir.

Dokuzuncu sınıf tarih ders kitabına baktığımızda ‘Birinci Dünya Savaşı ve Moğolistan’ başlığı altında itilaf ve ittifak devletleri anlatılırken Rusya’nın amaçları kısmında Türklerden “Rusya, Güneydoğu Avrupa’daki politikasını sürdürmek, Akdeniz bölgesinde hâkim bir konuma gelmek ve Türkleri bölgeden çıkarmak” şeklinde bahsedilmiştir. İlerleyen kısımlardaki ‘Savaşın İlerlemesi’ adlı başlık altında; “Osmanlı Devleti, kaybedilen toprakları geri almak için ittifak devletleriyle birleşmiştir” bilgileri haricinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı dönemlerinden bahsedilmemiştir.⁶³

Resim 14: Avrupa’da Birinci Dünya Savaşı (9. sınıf ders kitabı 2019: 33)

4. Moğolistan Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti

Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili konuya ilk olarak dokuzuncu sınıf tarih ders kitabında değinilmiştir. “Soğuk Savaş (1946-1991)” başlığı altında ‘Marshall Planı’ konusu işlenmiştir. Bu plan çerçevesinde yapılan yardımlardan yararlanan ülkeler arasında Türkiye’den bahsedilmiştir.⁶⁴ İlerleyen bölümlerde “Moğolistan’ın Dış

⁶² Gantulga Ts., vd., Tüüh VIII: Yerönhiy..., s. 131.

⁶³ Tuya U., vd., Tüüh VIII: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliy 9 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Pürev O., Ulaanbaatar 2016, s. 32.

⁶⁴ Tuya U., vd., Tüüh VIII: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliy 9 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Pürev O., Ulaanbaatar 2019, x. 120.

İlişkilerinin Değişimi” başlığı altında Türkiye, “üçüncü komşu” politikası çerçevesinde ortaklık ve işbirliğini genişletme hedefi koyulan ülkeler arasında da belirtilmiştir.⁶⁵

Sonuç

Günümüzde birçok ülke değişen dünya şartlarına uyum sağlamak amacıyla yönelik olarak hareket etmeye devam etmektedir. Ülkelerin geleceğini belirleyen alanların başında ise eğitim gelmektedir. Uluslararası alanda tarih eğitimi öncelikli konular arasında bulunmaktadır. Geçmişten günümüze tarih eğitiminin ele alındığı Moğolistan tarih ders kitaplarındaki Türk algısının incelendiği çalışmada dikkate değer bulgulara ulaşılmıştır. Coğrafya olarak düşünüldüğünde Türklerin ata yurdu olarak kabul ettiği bir bölgede bulunan Moğolistan’da ortaokul ve liselerde okutulan tarih ders kitaplarında İslamiyet öncesi Türk tarihinin diğer konulara göre detaylı bir şekilde bulunması hiç şaşırtıcı olmamıştır.

Moğolistan tarih ders kitaplarındaki Türk algısı İslamiyet öncesi Türk tarihi (Gök Türk ve Uygur merkezli) ve Osmanlı Tarihi olarak iki yönlü incelenmiş gözükmektedir. Hunlar ise bahsettiğimiz üzere Moğol akademisyenlerinin belirli çalışmaları sonucunda da belirtildiği üzere Moğolların kadim ataları olarak görüldüğünden Moğol tarihi adı altında derslerde işlenmektedir. Osmanlı tarihi kronolojik olarak anlatılmaya çalışılsa da kaynak veya alanında uzman akademisyen yetersizliği nedeniyle yalnızca ön plana çıkan önemli gelişmeler kitaplara aktarılmıştır. Bazı bölümlerde Türkler hakkında zulmeden, işgalci olarak menfi özellikler atfedilmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda ve İstanbul’un Fethi konusunda Türkler ile ilgili olumsuz ifadeleri görmemiz mümkündür. Bu yargıların bir kısmı doğrudan değil dolaylı olarak kaynak eser gösterilerek okuma parçası halinde aktarılmıştır. Türk tarihi konuları hakkında tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirme yapılırken dış dünya ile bağlantılı Türk tarihi konularında karşı tarafın perspektifiyle bir anlatım seçilmiştir. Ön plana çıkan örneklerden biri ise İstanbul’un Fethi örneğidir. Bu konuda ders kitabında Bizanslı yazarın kitabından örnek alınarak algı yapılmıştır.

İslamiyet öncesi Türk tarihine bakıldığında “Tarih 6” ve “Tarih 7” adlı ders kitaplarında birçok başlık altında Gök Türk ve Uygurlar ile ilgili ifadeler yer almaktadır. Bunların arasında Gök Türkler hakkında yer alan bilgiler neredeyse her bölümde tekrar edilmiştir. Diğer bölümlerde yazılanlardan farklı olarak sadece bu bölümde Gök Türkler’in zulmünden bahsedilmiştir. Ayrıca Gök Türklerin yaptıkları eylemlerden bahsederken “zor, zorla, işgal” tabirleri kullanılmıştır. İslamiyet öncesi Türkler hakkında yazılan bilgilerin çoğunluğu Moğollarla bağlantılı olarak işlenmiştir.

Selçuklu ve Memlûk dönemleri aktarılırken 2016 yılında basılmış ders kitapları ile 2019 yılında yeniden basılmış ders kitapları arasında birtakım farklılıklar gözlenmiştir. Asya’daki Arap topraklarının durumu işlenirken Selçuklulardan bahsedilmiştir. Ancak bu bilgi sadece 2016 yılındaki tarih ders kitabında yer almaktadır. 2019 yılında yeniden basılan kitaptan bu bilgi çıkarılmıştır. “Memlûk Ulusu” adlı başlık da kitabın yeni basımından çıkarılmıştır. Ayrıca Haçlı Seferleri kısmında olaylar bir Batılı’nın gözüyle aktarılmıştır. Selçukluların yaptıkları zulüm olarak değerlendirilmiştir. Kitaplarda Selçuklu tarihine göre Memlûk tarihi daha ayrıntılı olarak işlenmiştir.

⁶⁵ Tuya U., vd., Tüüh VIII: Yerönhiy..., s. 156.

Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili ders kitaplarında okuma parçaları, dönemin Batılı kaynaklarından alıntılar ve belirli haritalardan yararlanıldığı görülmektedir. Belirli konularda “işgal etme, yağmalama” gibi terimler kullanılmıştır. Özellikle İstanbul’un Fethi konusunda “şehri ele geçirme, yağmalama, işgal etme” gibi terimlerin kullanılması olumsuz aktarımlara örnek olarak gösterilebilir. Bazı bölümlerde Osmanlılar, bazı bölümlerde ise Türk Osmanlılar ve Osmanlı Türkleri olarak işlenmiştir. Osmanlı Türklerinden bahsedilen kısımlarda “Orta Asya’dan göç edip bu bölgelere yerleşmiş” anlamını vermişlerdir. Bu bölümdeki bilgiler Avrupa merkezli bir bakış açısıyla aktarılarak Osmanlılarla ilgili işgal edici ve yağmalayıcı bir algı yaratılmıştır. İstanbul’un Fethi’nin anlatıldığı bölümde Bizanslı Tarihçi Dukas’ın gözüyle Türk imajı aktarılmıştır. Özellikle Anadolu, Balkanlar ve Avrupa’daki fetihler anlatılırken kullanılan işgal, yağmalama, öldürme gibi kavramlar Türklere bakış açısında olumsuz bir algı ortaya çıkarmıştır. “Bizans İmparatorluğu” konusu işlenirken ‘Sofî Kilisesi’ adıyla Ayasofya görseli kullanılmıştır.

7, 8 ve 9. sınıf tarih ders kitaplarında Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bölümler oldukça az olmakla beraber genel bir açıklama şeklinde yer almıştır. Ancak hem Osmanlı İmparatorluğu hem de dünya tarihi için önemli bir olay olan İstanbul’un fethi konusu aktarılmıştır. Ek olarak Osmanlı tarım sistemi ve Tanzimat Fermanı gibi konulara da değinmişlerdir. Bazı bölümlerde Türk-Osmanlılar tabiri kullanılmıştır. Avrupa’da yapmış olduğu fetihlerden, Arap dünyasına olan etkilerinden ise bahsedilmemiştir. Bunların yanı sıra kitaplarda bulunan kültür ve sanat bölümlerinde Osmanlı kültür hayatı ve sanatı yer almamıştır. Osmanlı Devleti’nin yapmış olduğu seferler sonucunda genel olarak işgal etme fiili kullanılmış olup devletten kitabın bilgi bölümü veya okuma parçası kısımlarında bahsedilmiştir. Herhangi bir padişaha veya devletin sarayına ait fotoğraf kullanılmamıştır.

Kronolojik olarak bakıldığında Moğolistan’da okutulan tarih ders kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti’nden detaylı olarak bahsedilmediği görülmüştür. Birkaç konu ile bağlantılı olmak üzere ‘Türkiye’ tabiri kullanılmıştır. Örneğin Moğolistan’ın “üçüncü komşu” politikasında Türk-Osmanlılar yerine Türkiye tabiri yer almıştır. Moğolistan ve Türkiye Cumhuriyeti ikili ilişkilerinin geliştiği son dönemlerde Moğolistan tarih ders kitaplarında Cumhuriyet ve Mustafa Kemal Atatürk’e dair herhangi bir bilginin bulunmaması Moğolistan nezdinde günümüz Türk imajına olumsuz olarak yansiyebileceği düşünülmektedir.

İslamiyet öncesi Türk tarihi anlatılırken Türeg, Uygur; Osmanlı Devleti anlatılırken Osmanlılar, Türk-Osmanlılar; 21. yüzyıl olaylarında ise Türkiye tabirleri kullanıldığı görülmektedir. Ders kitapları, Türk tarihiyle ilgili görsel yönünden zayıf kalması, haritalar ile desteklenmemesi ve özellikle Osmanlı Tarihi’yle ilgili konuların yer aldığı bölümlerde konuların açık bir şekilde anlaşılması açısından olumsuz tarafı oluşturmuştur. Bazı konuların güncel basımlardan çıkarılması ise Türk algısını daha dar bir çerçevede değerlendirmeye neden olmuştur.

Günümüz Moğolistan toprakları, Hun, Gök Türk, Moğol ve Mançu İmparatorluğu gibi önemli bir tarihe şahitlik etmiştir. Ancak bu tarihlerin Moğolistan’da okutulan tarih ders kitaplarına yansımalarına bakıldığında Türk tarihi hakkında yüzeysel kaldığı görülmektedir. Türklere ve Moğollar arasındaki dil ve tarih bağlantısı tarih ders kitaplarındaki Türk imajına etkisini göstermediği ve aynı önem düzeyinde tutulmadığı gözlemlenmiştir. Moğolistan topraklarında yaşamış olan Türklere haricinde Anadolu,

Balkan ve diğerk coğrafyalardaki Türklerden Memlük, Selçuklu ve Osmanlı Devleti hariç bahsedilmediğı görölmüştür.

Kaynakça

- A., Altanbagana, H., Bayarmaa, C, Genelbadrah, Tüüh VII: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 7 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Baasandorc Ts., Puntsagsüren D., Ulaanbaatar 2016.
- _____, Tüüh VII: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 7 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ulaanbaatar 2019.
- Akman, Şefik Taylan, “Türk Tarih Tezi Bağlamında Erken Cumhuriyet Dönemi Resmî Tarih Yazımının İdeolojik ve Politik Karakteri”, Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 1/1, Ankara 2011, ss.80-109.
- B., Davaasüren, BNMAU-ın Yerönhiy Bolovsrolun Surguuli, Tüüniy Högeliyn Hetiyn Tölöv, Ulaanbaatar 1979.
- G., Adiyaa, “Yerönhiy Bolovsrolun Dund Surguuliyn Surgalt-Hümüücliyn Aclıg Tsaaşid Saycruulah Tuhay”, BNMAU-ın Ardun İh Hurlun Arav Dahi Udaagiyn Songuuliyn Eelcit III Çuulgannı Material, Haz. Sancaa G., ABYA Yayınevi, Ulaanbaatar 1983, ss.1-29.
- Camsran, Urangua, XX Zuunu Ehen Uyeiyn Mongol Uls (1911-1919), Ulaanbaatar 2010.
- O., Pürev, “Eh Tüühiin Bolovsrolun Högcüüleh Tuhay”. Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, ss.23-39.
- Ookhnoi, Batsaikhan, Mongolia: Becoming a Nation-State (1911-1952), Bitpress Yayınevi, Ulaanbaatar 2013.
- P., Delgercargal, “Deed Bolovsrolun Şinetgel ba Mergecliyn Tüvşniy Tüühiin Surgaltın Tulgamdsan Asuudluud”, Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, ss.14-24.
- S., Otgoncargal, “Mongolun Tüühiin Surgaltın Önögiyn Baydal ba Onolun Zarim Asuudal”, Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, ss.38-45.
- Şıvgın, Hale, “Ulusal Tarih Eğitiminin Kimlik Gelişimdeki Önemi”, Gazi Üniversitesi Gazi Akademik Bakış Dergisi, 2/4, Ankara 2009, ss.35-52.
- Şimşek, Ahmet, Cou, Ee Young, “Güney Kore Tarih Ders Kitaplarında Türk ve Osmanlı Algıları”, bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 89, 2019, ss.143-170.
- Şimşek, Ahmet, Meherremova Cengiz, Nigar, “Rusya Tarih Ders Kitaplarında Türk-Osmanlı İmgesi”, Türk Tarih Eğitim Dergisi, 4, 2015, ss.225-258.

- Ts., Gantulga, “Eh Tüühiyn Surgalt, Bolovsrolun Önöögiyn Baydal, Tulgamdsan Asuudluud”, Eh Tüühiin Surgalt, Bolovsrolun Ulamclal, Şineçleliyn Asuudluud, Edt. Gantulga Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Ulaanbaatar 2012, ss.5-15.
- Ts., Gantulga, L., Altanzayaa, B., Natsagdorc, D., Puntsagsüren, M., Tsogbayar, Tüüh VIII: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 8 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Tsolmon S., Ulaanbaatar 2016.
- _____, Tüüh VIII: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 8 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Tsolmon S., Ulaanbaatar 2019.
- Ts., Gantulga, P., Delgercargal, D., Anhbayar, P., Myagmar, S., Tsolmon, H., Erdenetulga, Tüüh X: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 10 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Gantulga Ts., Ed. Tserendorc Ts., Ulaanbaatar 2018.
- _____, Tüüh X: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 10 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Gantulga Ts., Ed. Tserendorc Ts., Ulaanbaatar 2019.
- Ts., Gantulga, L., Altanzayaa, Ç., Boldbaatar, P., Myagmar, B., Natsagdorc, H., Erdenetulga, Tüüh XI: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 11 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Hişigt N., Ulaanbaatar 2018.
- _____, Tüüh XI: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 11 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Hişigt N., Ulaanbaatar 2019.
- Ts., Namsray, “BNMAU-ın Ardın Bolovsrolun Huuliyn Tösliyn Tuhay”, BNMAU-ın Ardın İh Hurlun Arav Dahi Udaagiyn Songuuliyn Eelcit III Çuulganı Material, Haz. Sancaa G., ABYA Yayınevi, Ulaanbaatar 1983, ss.30-44.
- Tserendorc, Gelegcants, Mongol Ulsın Yerönhiy Dund Bolovsrolun Erh Züyn Zohitsuulalt (Üüsel, Högcil, Şineçlel) 1921-1998 on, Eruul Enkh Yayınevi, Ulaanbaatar 2000.
- Turan, Refik, “Azerbaycan Lise Tarih Ders Kitaplarında Türk İmajı”, Dünyada Türk İmajı Tarih Ders Kitaplarındaki Durum, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2018, ss. 75-91
- _____, “Azerbaycan’da Okutulan Ata Yurdu Ders Kitabında Azerbaycan Ulusal Kimliğinin Temsili”, SUTAD, 42, Konya 2017, ss.593-612.
- _____, “Azerbaycan SSC ve Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemlerinde Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Azerbaycan Halkının Etnik Kökenine ve Diline Yaklaşım”, I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu 23-25 Ekim 2014, Ed. Nurettin Hatunoğlu, Canan Kuş Büyüктаş, Buluş Tasarım, Zonguldak 2015, ss.271-285.
- U., Tuya, P. Delgercargal, B. Çinzorig, D. Yancıncav, Tüüh 6: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 6 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Edt. Delgersayhan Ts., Ulaanbaatar 2016.
- _____, Tüüh 6: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 6 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Edt. Delgersayhan Ts., Ulaanbaatar 2019.
- U., Tuya, S., Amarsanaa, O., Batsayhan, Z., Loncid, D., Nansalmaa, O., Oyuuntungalag, B., Punsaldulam, Tüüh IX: Yerönhiy Bolovsrolun 12 Ciliyn Surguuliyn 9 Dugaar Angiyn Surah Biçig, Ed. Pürev O., Ulaanbaatar 2016.

_____, Түүх IX: Yerönhiy Bolovсролун 12 Cилин Surгуулийн 9 Dугаар Angийн Surah Биçig, Ed. Pürev O., Uлаанбаатар 2019.

Z., Baasancav, “Yerönhiy Bolovсролун Surгуулийн Түүхийн Surgaltын Uламчлал, Шинеçлелийн Zarим Asудал”, Eh Түүхийн Surgalt, Bolovсролун Uламчлал, Шинеçлелийн Asудлууд, Ed. Gantulга Ts., Delgercargal P., Admon Yayınevi, Uлаанбаатар 2012, ss.59-68.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 27.03.2022

Makale Kabul | Accepted: 05.06.2022

Atıf | Cite as: Alihan Büyükçolak, “Altın Orda Tarihi Çalışmalarında Bir Kaynak Olarak Ordalı Petro Hagiografyası (Tahlil-Tercüme)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 154-171.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1094079>

ALTIN ORDA TARİHİ ÇALIŞMALARINDA BİR KAYNAK OLARAK ORDALI PETRO HAGİOGRAFYASI (TAHLİL-TERCÜME)*

Alihan BÜYÜKÇOLAK**

Öz

Ordalı Petro Hagiografyası'nın tercümesini ve tahlilini içeren bu çalışma, Cuci Ulusu'nda daha Batu'nun sağlığında iken ilk nüvelerini gösteren Berke'nin hizipçi eylemlerinin sosyal sonuçları da olduğunu göstermek amacı taşımaktadır. Kaynaklarda 1250'li yılların ilk yarısına dek takip edilebilen başkent Saray'daki Hristiyanlık, Altın Orda tarihindeki ilk Müslüman Han olan Berke'nin 1258'de başlayan iktidarıyla birlikte sükûta uğramaktadır. Papalık Makamı ile Sartak'ın sağlığında kurulan diplomatik ilişkilere dair bilgi veren kaynaklarda Sartak'ın ulusunda elli bin civarında Hristiyan Moğol'dan bahis olunurken, Berke sonrası Altın Orda sınırlarında böyle bir Moğol topluluğuna tesadüf edilmemektedir. Üstyüg-Vologda Kroniği'nde, kalabalık bir Moğol topluluğunun Rostov'da meskûn bir halde 1288 yılına dek yaşadığına dair bir kayıt, Hristiyan Sartak'ın siyasi cinayetinden sonra Saray'ın sosyopolitik yapısında vuku bulmuş bir değişime işaret etmektedir. Tercüme ettiğimiz hagiografya da Berke'nin iktidarı nihai olarak ele geçirmesinin arifesinde Saray'dan Rostov'a göçmüş Hristiyan bir Moğol asilzadesinin ve onun soyundan gelen kimselerin hayatlarını konu etmektedir.

Anahtar kelimeler: hagiografya, Sartak, Berke, Saray, Moğollarda Hristiyanlık.

HAGIOGRAPHY OF PETER ORDINSKY AS A SOURCE FOR GOLDEN HORDE RESEARCHES

Abstract

This study, which includes the translation and analysis of the Hagiography of Peter Ordinski, aims to show that Berke's schismatic actions in Ulus of Jochi, which emerged with

* Bu aziz kültürünün, en bariz bir şekilde Kazan hanzadesi Hüdaykul örneğinde olduğu gibi Tatarların Hristiyanlaştırılmasında bir propaganda aracı olarak kullanıldığı olmuştur. Fakat Ortodoksluğu kabulleri sonrasında kimi Tatar ve Nogay ailelerin kimliklerini koruyabilmelerinde de yeri olduğu söylenebilir. Bu çalışmamı, bu kültür ve hagiografya ile tanışmamın vesilesi *apakayıma*, Anastasiya Aleksandrovna Aybadullaeva'ya ithaf ediyorum. Bu çalışmamız, 21 Ekim 2021 tarihinde Aksaray Üniversitesi Genç Tarihçiler Öğrenci Sempozyumu'nda sunduğumuz ve akabinde Genç Kalemler Tarih Düşünce ve Kültür Dergisi'nin 8. sayısında yayımlanan aynı başlıklı bildiriye esas almaktadır.

** Lisans Öğrencisi, St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, St. Petersburg/Rusya, alihan.buyukcolak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0641-5293

their first examples the while Batu Khan was still alive, also had social consequences. Christianity in the capital of Golden Horde, in Saray, which can be traced till to the first half of the 1250s in the sources, suddenly has disappeared with the rule of the first Muslim Khan in the history of Golden Horde i. e. of Berke. In the sources giving information about the diplomatic relations, which established with the Papacy before Sartaq's death, has recorded that around fifty thousand Christian Mongols lived in the Ulus of Sartaq. But such a Mongolian Christian community is not encountered in the borders of Golden Horde after Berke. In this manner a record in the Ustyug-Vologda Chronicle about a large Mongolian community which inhabited Rostov until 1288, indicates that has occurred a change in the socio-political structure of the Saray after the political murder of Christian Sartak. Also the hagiography we have translated is about the lives of a Christian Mongolian nobleman who migrated from Saray to Rostov on the eve of Berke's seizure of power definitely and his descendants.

Keywords: hagiography, Sartaq, Berke, Saray, Christianity among the Mongols.

Hagiografyalar, kilise mensuplarının ve azizlerin yaşam hikayelerinin anlatıldığı, kahramanın mucizelerinin ve inancı uğruna katlandığı zorlukların didaktik bir motif ile işlendiği dini-edebi eserlerdir. Bu metinlerin bir tarih kaynağı olarak kullanılabilmesi için, gerek Orta çağ kilise eseri olmaları, gerekse de birincil amacının gelecek nesillere tarih bilgisi aktarmak olmaması sebebiyle mutlaka dış kaynaklarla senkronize bir tahlili lazım gelmektedir. İslam yazı kültürünün menakıpnameleri nasıl gaza ve cihat olguları temelinde sonradan yazıya geçirilmiş sözlü anlatılar ise, azizler kültü ve onların hagiografyaları da Hristiyan teolojisine uygun olacak bir biçimde din uğruna çekilmiş bir eziyet, mağduriyet ve şehadetin söz konusu olduğu yine sözlü bir gelenekten yazıya sonradan aktarılmış metinlerdir.

Rus tarihçiliğinde hagiografyaları bir tarihi kaynak olarak almak suretiyle, Orta çağ Rusyası'nı tetkik eden ilk akademik çalışmayı Vasiliy Osipoviç Klyuçevskiy kaleme almıştır. Yazarın bir yüksek lisans tezi olarak hazırladığı bu çalışma¹, Kuzeydoğu Rus Knezliklerinin sosyal ve ekonomik hayatında manastırların oynadığı rolü tetkik etmekteydi. Klyuçevskiy, çalışmasının girişinde söz konusu metinlerin, tarihsel olguları ve imajları başarılı bir şekilde yansıttığını ifade etse de tarih ilmi açısından pek çok kusurları olan bu eserlerin müstakil bir tarih araştırmasının birinci dereceden kaynakları olamayacaklarına dikkat çekmektedir.² Fakat hemen her Orta çağ kaynağı için yapılması lazım gelen karşılaştırmalı analizden sonra, yardımcı kaynak olarak hagiografyaların elimizdeki kısıtlı bilgileri takviye ettiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan hagiografyalar, sadece Doğu Slavlarından Rusların değil, muhtelif örneklerinin bir araya getirilmesi suretiyle tüm Slav halklarının da tarihsel gelişimlerinin genel hatları ile takip edilebileceği eserlerdir. Dimitriy Solunskiy (IV. asır) Hagiografyası, Slavların Hristiyanlık öncesi tarihlerine dair bir kaynak olarak kullanılırken, ilk Slav alfabesinin geliştiricileri Konstantin Kiril ve Methodius kardeşlerin (IX. Asır) hagiografyaları, Hristiyanlığı benimseyen ilk Slav topluluklar ve siyasi kültürler hakkında bilgiler içermekte, Bizans-Slav ilişkilerinin en yoğun olduğu dönemi aydınlatmaktadırlar. Boris ve Gleb kardeşlerin (XI. Asır) hagiografyaları, Rurikoviçler arasında Paganlık-Hristiyanlık kavgasını konu edinirken, Aleksandr Nevskiy Hagiografyası (XIII. asır) ise

¹ Vasiliy Osipoviç Klyuçevskiy, *Drevnerusskiye jitiya svyath kak istoričeskiy istočnik*. izdaniye K. Soldatenkova, Moskva 1871.

² Klyuçevskiy, s. II-III.

kahramanın başarılarını içermekte, onu örnek bir Ortodoks-Hristiyan ve devlet adamı olarak önermektedir. Fakat Rus tarihinde yaklaşık iki buçuk asır süren Moğol boyunduruğunun, Rus kroniklerindeki ve çağdaş tarih yazımındaki gibi olumsuz ve bir düşman imajı ile herhangi bir şekilde olsun, bir hagiografyanın ana konusunu temsil etmediği görülmektedir. Halbuki Batı Slavlarının Orta çağ tarihlerindeki “knez hagiografyaları” şeklinde adlandırılan bir hagiografya geleneğinin Doğu Slavlarında da oluşmasını mümkün kılacak “tarihi malzemeler”, Moğol boyunduruğu döneminde de bulunmaktaydı. Knez hagiografyalarının ana kahramanı olan “Hristiyan olmayan bir halkın elinde can veren knezlerin” Rus Orta çağlarında, XIII ve XIV. asırlarda sayısı 14 iken, bunlardan yalnızca Mihail Çernigovski’nin cinayeti (ö.1246), Rus değil bir Sırp tarafından ve Doğu Slavlarının yazı kültürü üzerindeki “*Güney Slavlarının ikinci nüfuz döneminde*” tahminen 1470-1473 yılları arasında, yani cinayetin üzerinden yaklaşık 220 yıl sonra kaleme alınmıştır.³ Buna mukabil XIII. asrın ikinci yarısında Rusya’da Moğollarla barışçıl ve itaatkâr bir ilişkinin takip edilmesinin taraftarı olan Aleksandr Nevskiy’nin hagiografyası, Rus hagiografyalarının en uzun ve detaylısını teşkil etmektedir. Bu durum, bu tarihi karakterin askeri ve siyasi mücadelesinin sadece Batı’ya yani Tapınak şövalyelerine karşı olmasıyla değil aynı zamanda XIII. asırda hagiografya geleneğinin üzerinde mühim bir etki oluşturan dönemin siyasi atmosferiyle de alakalıdır.

Ordalı Petro’ya dair anlatı, Moğol-Slav ilişkilerine dair bilgi içeren hagiografya türünde yegâne örneği temsil etmektedir. Zira Moğolların geleneksel dini hoşgörü siyasetinin bir sonucu olarak Ortodoks geleneğinde Moğol zulmünü konu edinen bir hagiografya geleneği, oldukça geç bir dönemde, Moskova Devleti’nin yükselişi devrinde oluşabilmiştir. Bu aziz kültürünün ortaya çıktığı dönemin ise XIII. asrın ikinci yarısına, Altın Orda’da İslam’ın yayılmaya başladığı bir döneme denk geldiğine dikkat çekmekte fayda vardır. Bazı örnekleriyle kroniklerdeki anlatıların ana veri kaynağını teşkil eden hagiografyalar, biyografyi andıran karakteristik yapıları itibarıyla kroniklerdeki anlatılara kıyasla olayların, daha dar bir bakış açısından fakat daha detaylı tasvirlerini içerebilmektedirler. Kısa bir tahlili ile çevirisini sunduğumuz eser, anlatısına, Altın Orda tarihinin en enteresan ve henüz tam manası ile aydınlatılmamış olayların vuku bulduğu bir dönemden itibaren başlamaktadır. Altın Orda’nın kurucusu Batu’nun 1255’te vefatından sonra yerini alan, ilkinin Hristiyan olduğu bilinen baba-oğul iki Han (Sartak ve Ulakçı) peşi sıra suikastlara uğramışlardır. Altın Orda’nın ilk Müslüman Hanı olan Berke’nin iktidarı 1258’de, Batu’nun eşi Borakçin’in ve onun soyundan gelenlerin katledilmeleri sonrasında başlamıştır.⁴ Günümüz tarih yazıcılığında Berke’nin siyasi faaliyetlerine dair, bilhassa Sartak’ın cinayetinde parmağı olup olmadığı hakkında farklı,

³ Sırp kökenli bir hagiografya yazarı olan Pachomius Logothetes, Moskova Büyük Knezliğine ilticasından sonra aldığı siparişler üzerine kaleme aldığı eserlerde Doğu Slavlarının yazı kültüründe Moğol karşıtlığı temasını yoğun olarak işlemiştir. “Mihail Çernigovski’nin şehit edilmesinin hikayesini” de bir hagiografya formuna dönüştüren kişinin yine bu Sırp din adamı olduğu iddia olunmaktadır. Fakat Moğollara karşı birleşme fikrinin işlendiği edebi değeri en yüksek eser, Batu’nun güya Ruslar tarafından bir muharebe esnasında öldürüldüğüne dair bir kurgusal hikâye olup yine Pachomius Logothetes tarafından kaleme alınmıştır. Bkz. Anton Anatol’yeviç Gorskiy, “Povest’ ob ubiyenii Batıya i russkaya literatura 70-h gg. XV veka” *Srednevekovaya Rus’* Vıpusk 3 Moskva 2001, s. 192-193. Bir görüşe göre Pachomius Logothetes, bu eseri Mihail Çernigovski’nin şehit edilmesinin “intikamının alındığını” ve Ruslar arasında Moğollara karşı daima bir mücadele ateşinin olduğunu göstermek için kurgulamıştır. Bkz. Nikolay İl’iç Serebryanskiy, *Drevnerusskiye knyajeskiye jitiya*. Moskva 1915, s. 127-128.

⁴ Altay Tayfun Özcan “Sartak Han” *Tarihin ve Tarihinin İzinden: Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, ed. Altan Çetin, TKAE yay., Ankara 2014, s. 184-185.

birbirlerini reddeden görüşler, yaklaşımlar söz konusudur.⁵ Fakat Berke'nin çağdaş tarihçilerin tasavvurlarında edinmiş olduğu farklı imajlar, onun, Cuçi'nin en büyük oğulları Orda-İçen ve Şiban'ın 1251 ve 1252'de vefatlarının ardından, mensubu olduğu dini öğretiden kaynaklı olarak hizipçi eylemlerde bulunduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Arap ve Fars Orta çağ tarihçileri, Altın Orda-İlhanlı mücadelesinde alenen saf tutarak, kendi hükümdarlarını yahut hükümdarlarının müttetiklerini haklı ve mağdur gösteren bir tarih yazımı ortaya koymuşlardır. İlhanlılar, Bağdat Halifeliğine ve İslam ülkelerine karşı takip ettikleri istilacı politikalarından ötürü Arap kaynaklarında olumsuz bir imaja sahipken, Altın Orda'yı İlhanlılar ile çatışmaya sokan Berke'ye ise antagonist bir karakter rolü biçilmiş, onun iyi ve ideal hükümdar imajını zedeleyecek eylemleri hakkında sessiz kalmak tercih edilmiştir. Çağdaş tarih yazımındaki gerek Sartak'ın cinayeti gerekse de Berke'nin iktidara bir darbe ile mi yoksa kurultayı andıran bir uzlaşa ile mi geldiğine dair farklı görüşler ve kabullerin söz konusu olması, Orta çağ Arap ve Fars yazarların tarafgirliklerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Altın Orda tarihi çalışmalarının bu güncel problemi, başka bir açıdan bakıldığında ise üçüncü bir, tarafsız ve yetkin kaynağın, kaynaklar grubunun bu araştırma sahasında kullanılmıyor olmasından ileri gelmektedir. Eğer Altın Orda'nın, başkent Saray'da tecrübe ettiği toplumsal hareketler ve iç siyasi çatışmalar, Rus kronik yazarları tarafından kayıt altına alınmış olsaydı, bu kaynak grubunun ötekilere göre daha tarafsız bir yaklaşım sergilemesi umulabilirdi. Altın Orda iç siyasetine dair verilerin Rus kroniklerinde yankı bulamamasının en büyük sebebi Saray ile Rus knezlikleri arasındaki uzaklıktır. Rus kroniklerindeki Saray ile alakalı anlatılar, Rus knezlerinin ve onların beraberinde bulunan ruhbanların *yarlık*⁶ almak amacıyla buraya yaptıkları ziyaretlerle alakalı iken sosyal yapıya yahut herhangi bir çatışma ortamına dair bir bilgi muhteva eder mahiyette değillerdir. Lakin Ordalı Petro'nun hagiografyası, Rus kroniklerindeki kimi anlatıları takviye ederken, Rus kroniklerinden takip edilemeyen Berke-Borakçin kavgasına, kapalı bir anlatımla da olsa atıf yapan yegâne Orta çağ Rus kaynağını teşkil etmektedir. Bu mahiyetiyle eser, aynı zamanda Rostov'da Altın Orda'nın iç siyasetine dair bir sözlü tarih geleneğinin olduğuna işaret etmektedir. Bu sözlü tarih geleneği ise eserdeki anlatıda üçüncü kuşağa dek adları zikredilen Ordalı Petro'nun soyundan gelen kimselerce sürdürülmüş olmalıdır.

Ordalı Petro'nun Rostov'a ilticasını, kendisinin ve soyundan gelen kimselerin hayatlarını ve Rostov Knezleri ile giriştikleri mücadeleyi konu edinen bu metin hakkında öncelikle cevaplanması gereken soru, bu eserin alelade bir tarih hikayesi mi yoksa hagiografya mı olduğudur. Bu suretle eserin dinî bir metin mi yoksa tarihi bir metin mi olduğunu kararlaştırmak, yazarının hangi amaçla bu inisiyatifi üstlendiğinin anlaşılmasını ve ayrıca eserin ortaya çıktığı dönemin koşullarının daha yerinde yaklaşımlarla tetkik

⁵ Sabitov, V. P. Kostyukov'un, Altın Orda'nın müstakil bir devlete dönüşmesini engellemek amacıyla Sartak'ın Mönge Kağan tarafından öldürüldüğü kanaatini desteklemektedir. bkz. Jaksılık Muratoviç Sabitov "Politiceskaya istoriya ulusa Cuci v 1256-1263 godah" *Zolotoordinskoye Obozreniye* No.2. 2015 s. 52. Altay Tayfun Özcan ise Sartak'ın Berke tarafından zehirlendiği ve kaynaklarda Berke'nin azmettiriciliğine dair üstü kapalı bir anlatımın tercih edilmiş olduğu kanaatindedir. bkz. Özcan, "Sartak Han", s. 182. Berke'nin cinayette parmağı olduğu yönünde veri muhteva eden kaynaklar ve görüşler için bkz. Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri (1223-1341)*, TTK. Yay., Ankara 2017, s. 199.

⁶ Moğol Boyunduruğu devrinde Rusya'da iktidar ve mülkiyet ilişkilerinin tanzimi için Altın Orda Hanları tarafından Rus Knezlerine ve ruhbanlarına verilen berat. Özel kişilere tevdi edilen bu evrak, bir kneze verilmiş ise onun diğer knezler arasındaki statüsünü artırırken taşınmaz mülkiyetlerin iyeliklerine ve vergi yükümlülüklerine dair hükümler içermektedir.

edilebilmesini mümkün kılacaktır. Orta çağ Rus kaynaklarında da eserin türüne dair farklı yaklaşımların söz konusu olması, çağdaş tarih yazımında olası bir terminoloji karmaşasının önüne geçmek için bu tetkikin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Metropolit Makariy döneminde (1542-1563) Rostovlu Dimitriy tarafından hazırlanan çeşitli dini metinlerin ve hagiografyaların derlendiği Çet'i-Minei (Четьи-минеи) adlı eserde, «жизне» yani hagiografya olarak kabul edilirken, daha sonraki dönemlerde ise «повесть» yani tarihi hikâyeye adını almıştır.⁷ Bu durum, Ordalı Petro kültürünün bugün dahi münhasır bölge ve etnik gruplar arasında sınırlı kalmasından ileri gelmektedir. XVI. asrın ikinci yarısında bu kült ve onun hagiografyası Moskovalı ruhbanlar tarafından bilinmekteydi zira Tatar hanlıkları ve Moskova Devleti'nin bünyesine giren bozkır halkları XV-XVI. asır boyunca siyasi iktidarı en çok meşgul eden konulardı.⁸ Bu süreçte Rus Kilisesi'nin ise bozkır kökenli halklar arasında yapılacak olan misyonerlik faaliyetlerinin hazırlığıyla meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ordalı Petro'nun aziz ilan edildiği ve kültürünün de bu suretle ulusal bir mahiyet kazandığı 1553 yılı, Kazan'ın düşüşüyle sonuçlanan Korkunç İvan'ın son Kazan Seferi'nin bir yıl sonrasına tekabül eder. Halbuki yerel kültlere, ulusal bir mahiyet verilmesine 1547'de başlanmıştı lakin Ordalı Petro Kültü'nün, 1547 ve 1549 yıllarında toplu halde kanonize edilen 39 aziz kültü arasında yer almazken, 1553 yılında münferit olarak kanonize edildiği görülmektedir.⁹

Ordalı Petro'nun *kutsal emanetlerini* ziyaret eden ilk ve son Rus Çarı'nın da Tatar Hanlıklarına karşı aktif mücadele veren yine Korkunç İvan olduğu görülmektedir. Çar ailesinin “şefaata almak” için kutsal mekanlara yaptıkları ziyaretlerin kayıtlarını inceleyen bir çalışmada Çar ailesinin 5 kez Rostov'daki kutsal mekanlarda ibadet etikleri tespit edilmiştir.¹⁰ Fakat 1571'deki Korkunç İvan'ın ziyaretinin mahiyeti farklılık arz etmektedir. Rus kronik yazarlarının paylaşmadığı bu detay bilgiyi, Korkunç İvan'ın Alman kökenli oprıçniklerinden Henri Ştaden vermektedir: “*Rostov, korunmasız bir şehirdir ama orada bir manastır bulunmaktadır. Kırım Çarı Moskova'ya ateşe verdiği zaman Büyük Knez işte tam da bu manastırda saklanmıştı zira buranın keşişleri ellerindeki yazılarda İsa'ya iman etmeyen düşmanlardan hiçbirinin bu yere dek gelebileceğini tespit ettiler.*”¹¹ Burada zikrolunan çoğul haldeki “yazılar” ile hagiografyayı meydana getirilen sayfalar kastedilmiş olmalıdır. Zira hagiografyanın içeriğinde bahsedilen Altın Orda hanlarından ve elçilerinden alınan yarlıkların akıbeti bilinmemektedir. Görünüşe göre Korkunç İvan, Müslüman bir Tatar Han'dan saklanmak için, yine “*Tatar*” kökenli fakat Hristiyan bir hanzadenin kültürüne sığınmıştır.

⁷ Eserin farklı edebi türlere mal edilmesine hususiyetle dikkat çeken Skripil', eserin içeriğindeki dünyevi meselelerin yoğunlukta olmasından dolayı zamanla Orta çağ yazarlarında iki farklı yaklaşımın ortaya çıktığını ileri sürer. Bkz. Mihail Osipoviç Skripil', “Povest' o Petre, tsareviçe Ordinskom” *İstoriya russkoy literaturı* T. 10, Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1945, s. 351-352.

⁸ 1487'te Moskova Devleti tarafından rehin alınması sonrasında Ortodoksluğa irtidat eden, Kazan Hanı İbrahim'in oğlu Hudaykul'un üzerinde Ordalı Petro Kültü'nün mühim bir etki yarattığına dair bir görüş için bkz. İl'ya Vladimiroviç Zaytsev, “Nadgrobiye Hudaykula (Petra) v Moskovskom Kremle” *Arheologiya Yevraziyskih Stepey* № 6 2017, 196-200. Moskova Kremlin'indeki Uspenskiy Katedrali'nin fresklerini tetkik eden araştırmacı, Ordalı Petro'nun Hudaykul'un *koruyucusu* olarak betimlenmesine dikkat çekmektedir.

⁹ Aleksandr Stepanoviç Horoşev, *Politiçeskaya İstoriya Russkoy Kanonizatsii (XI-XVI vv)*. İzd. Moskovskogo Universiteta, Moskva 1986, s. 170-171, 177.

¹⁰ Aleksandr Gavriloviç Mel'nik, “Bogomol'ya tsarya İvana Groznogo” *Soobsheniya Rostovskogo Muzeya*, Vıspusk XXIII. Rostov 2018, s. 77.

¹¹ Ştaden Genrih, *O Moskve İvana Groznogo Zapiski Nemtsa Oprıçnika*, Moskva 1925, s. 66-67.

Tatar Hanlıklarına karşı askeri ve siyasi üstünlüğün sağlanmasından sonra Ordalı Petro Kültü'nün bir dini propaganda olarak kullanılmasına son verilmiş bu da kültürün tekrar münhasır bölgeler ve gruplar arasına dönmesiyle sonuçlanmıştır. Bugün Kalmıkya, Moğolistan ve İtil Boyu'ndaki Ortodoks inancına mensup bozkır kökenli topluluklar arasında ve ortaya çıktığı Rostov'da (2005'ten sonra) canlılığını koruyan bu aziz kültürün hagiografyası, kültürün tüm Rus kiliselerine yayılamamışlığı, sınırlı kalmışlığı sebebiyle, XVI. asır sonrası çoğunluğunu Moskovalı din adamlarının oluşturduğu yazarların kültürün varlığından habersizliklerinin bir sonucu olarak “povest” yani tarihi hikâye olarak kopya edilmiştir. Aynı durum, hagiografyayı çağdaş Rusçada tarihi hikâye olarak tahlil eden Sovyet Rusya tarihçileri için de geçerlidir.

Eserin kaleme alınışı, olayların gerçekleşmesinden oldukça geç bir döneme tesadüf etmektedir. Bu durumun, anlatılan olaylardaki şahıs isimlerinin yanlış isnat olunmasına yol açtığı anlaşılmaktadır. Bunun en bariz örneği Berke'nin (1208-1266) bir oğlunun olduğundan bahsedilmesidir. Halbuki Berke'nin, ardında kendi neslinden bir varis bırakmadan öldüğü bilinmektedir.¹² Öte yandan Berke, 1253'te Saray'da değil, ağabeyi Batu tarafından Kafkasya'daki topraklarına el konulmasının karşılığında aldığı, İtil'in doğusundaki yeni topraklarında bulunuyor olmalıdır.¹³ Ayrıca, 1240'lı yıllar hakkındaki kronik kayıtları, Hristiyan inancına mensup olduğu bilinen Sartak'ın, Batu'dan sonra tahta geçeceğine dair gayet tatmin edici veriler içermektedir. Bilhassa 1240'lı yılların sonlarına doğru Sartak, Hristiyan dünyası ile ilişkilerin yürütücüsü konumuna gelmiştir.¹⁴ Böyle bir durumda iken Ordalı Petro'nun inancından ötürü kaçmasını gerektirecek bir güvenlik meselesinin söz konusu olması mümkün değildir. Aynı şekilde, metinde anlatıldığı gibi Moğol asilzadesinin Hristiyan inancı ile ilk kez Rostov'da karşılaşması da ikna edici görülmemektedir. Zira Altın Orda'yı konu edinen en önemli iki seyahatnameden birinin yazarı Willem von Rubruck, 1254'te İtil Nehri'nin sağ yakasında Saray'ın karşı tarafında kalan bir konumda Sartak tarafından büyük bir kilisenin inşa ettirildiğini ifade ederken, Rus arkeolog ve tarihçi V. L. Egorov da bu kilisenin bulunduğu yerleşim biriminin Sartak Ulusu'nun idari merkezi olabileceğine dikkat çeker.¹⁵ Dolayısıyla Sartak hakkında elimizdeki kaynak verileri de hagiografyadaki 1253 yılının

¹² Pek çok Orta çağ kaynağında Berke'nin çocuğu olmadığını ifade edildiğini hatırlatan yazar, Berke ile Mısır Sultanı Baybars arasındaki mektuplaşmalarda da Berke'nin akrabalarından ve onların çocuklarından bahsetmesine karşın kendi çocuklarından kimsenin adını anmamasına dikkat çeker. Bkz. Yevgeniy Pavloviç Miskov, *Politiçeskaya istoriya Zolotoy Ordı (1236-1313 gg.)* İzda-vo Volgogradskogo Gosudartsvennogo Universiteta, Volgograd 2003. s. 102-103.

¹³ 1257'de Sartak'ın Karakorum'dan Saray'a dönüş yolunda amcası Berke'yi ziyareti sonrasında zehirlendiği göz önünde bulundurulduğunda, Berke 1257'de Hazar Denizi'nin kuzeyinde İtil Nehri'nin doğusunda kalan bir ulusta oturuyor olmalıdır. Sartak'ın dönüş yolunda suikasta uğradığına dair kaynaklar hakkında bkz. Özcan, “Sartak Han” s. 182-184.

¹⁴ Sartak, daha babası Batu'nun sağlığında iken Papa İnnocentius ile mektuplaşmıştı. Papa'dan aldığı mektupta “Tatarların şanlı kralı” sanıyla anılması Sartak'ın kazandığı nüfuzu gözler önüne sermektedir. Bkz. Aleksandr Vyaçeslavoviç Mayarov, “Papa İv. İnnokent'in Altınorda Hanı Sartak'a Gönderdiği Mektup (Metin, Tercüme, Yorum)”, Çev. Alihan Büyükçolak, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6 (2), Aralık 2021, s. 80. Öte yandan Büyük Knezlik makamına Karakorum'un onayı olmaksızın Saray'dan yapılan ilk atamada da Sartak, etkin bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. 1240'lı yılların ikinci yarısında, Katolik dünyası ile itibata geçerek Moğol karşıtı bir koalisyonun içerisinde yer alan Büyük Knez Andrey Yaroslaviç'e karşı onun ağabeyi Aleksandr Yaroslaviç (Nevskiy), Sartak ile yakın ilişkisini korumuş ve Moğol yanlısı bir politikanın yürütücüsü olmuştur. Bunun neticesinde de Büyük Knezlik kardeşinden alınarak 1252'de kendisine tevdi edilmiştir. Detay için bkz. Özcan, “Sartak Han”, s. 188-194.

¹⁵ Vadim Leonidoviç Egorov, *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XIV. asırlar)*, Çev. Alihan Büyükçolak, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022. s. 168.

isabetsizliğini göstermektedir. Hanlığın Berke'ye isnadının yanlış olduğunun bariz bir diğer kanıtı ise Berke'nin (ö: 1266), anlatıya göre Piskopos Kirill'den (ö: 1262) daha evvel vefat etmesidir.

Hagiografya, Altın Orda'da vuku bulan olayların en azından Rostov'da yankılandığını fakat sözlü gelenek ile aktarıla geldiğinden eserin kaleme alındığı tarihe dek olaylar hakkındaki bilgilerin belirsizleştiğini ve yahut farklı bir form kazandığını göstermektedir. Sartak ile Ulakçı'nın cinayetleri metne, “yegâne varisi rahatsızlandığı için en yakındaki dini otoriteden medet uman bir Han” olarak farklı fakat baba-oğul ilişkisinin korunduğu bir formda aktarılmıştır.¹⁶ Hanların cinayeti, metne olduğu gibi yansımamışsa da Ulakçı'nın cinayetini müteakip Borakçin-Berke kavgasına “Az bir zaman geçmiş ki Han (Berke) vefat etmiş. Orda'da öyle bir kavga başlamış ki kimse bu genç oğlanı arayıp sormamış” ifadeleriyle kronolojiye uygun bir şekilde atıf yapılmıştır. Buradan, Ordalı Petro'nun Rostov'a 1258'den kısa bir süre önce geldiği dolayısıyla başlıkta geliş yılı olarak 1253'ün de yanlış düşüldüğü kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Metinde piskoposun “çağrıldığı için” Han'ın otağına gittiği ifade olunur. Bu ifade, kilise ve knezlik idarecilerinin Han'ın otağına gitmelerini zaruri kılacak bir durumun vaki olduğu yönünde yorumlanmaya müsaittir. Söz konusu olay ise, Sartak'ın ölümü sonrasında yerine geçen yeni Han'dan, yani Ulakçı'dan yarlık alınması olmalıdır. Kaynaklarda, bu minvaldeki ilk ziyaret 1256 yılına ve hemen ardından ikinci bir ziyaret 1257'ye tarihlenirken¹⁷, Rostov Knezi bu yolculuğu sırasında yanında knezliğindeki bir takım kilise mensuplarından mürekkep bir heyet bulundurmuş olmalıdır. Berke'nin, rakibi olabilecek Cuçi oğullarını tasfiye etmesine ve aristokrasinin de amcasının arkasında toplanmasına şahit olan Ordalı Petro bu ortamdan uzaklaşma kararı almış olabilir. Ancak böyle bir tarih kurgusu, Batu'nun ve Berke'nin yeğeni olan bir Moğol asilzadesinin, bir manada, “Altın Orda'dan kaçışına” mantıklı bir izah getirilebilmesini mümkün kılmaktadır. Bu sebeple söz konusu eser, Altın Ordalı ilk Müslüman Han olan Berke'nin, Hristiyan dinine mensup hanlara ve hanzadelere karşı tehlikeli bir siyaset izlediğinin bir kaynağı olarak kabul edilebilir. Bu hususa ilk kez dikkat çeken Horoşev de Ordalı Petro'nun Berke nazarında hoş karşılanmadığı için Rostov'a geldiğini ileri sürse de hagiografyanın, iddiasını temellendirecek tafsilatlı bir tahlilini sunmamaktadır.¹⁸

Eser, Elçi Ahmıl'ın¹⁹ Yaroslavl'ı hedef aldığı bilinen seferde Rostov'un da hedef şehirler arasında olduğunu göstermesi hususiyetiyle Rus kroniklerinin sunduğu verileri takviye ederken, Ordalı Petro'nun evliliğinden bahis olunurken de mühim bir detayı

¹⁶ Bu edebi form, Sartak'ın Papa'ya gönderdiği elçileri dinleyen, Papa'nın biyografı Nikolo de Kalvi'nin eserinde de aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Sartak'ın Hristiyanlığı nasıl kabul ettiği anlatılırken, “Oğlunun amansız bir hastalığa tutulduğu, bunun üzerine bütün ruhbanların çağrıldığı, kim oğlunu iyileştirirse Sartak'ın o ruhbanın dinine geçeceğinin sözünü verdiği” edebi bir form ile aktarılır. Bkz. Mayarov, “Papa Iv. İnnokent'in Altınorda...” s. 82.

¹⁷ Lavrentiyev Kroniği'nde, Ulakçı'yı 1256'da Boris'in tek başına, 1257'de ise tüm knezlerin ziyaret ettiği ifadesi yer almaktadır. Yine 1257'de Rostov knezi Boris Vasilkoviç'in biraderi Gleb Vasilkoviç'in Karakorum'da bir Moğol kadını ile izdivacından bahis olunur fakat Ordalı Petro'nun, vaftizinden sonra Feodora adını alan bu Moğol kadını ile nasıl bir bağı olduğu kroniklerden takip edilememektedir. *Letopis' po Lavrentievskomu Spisku*, Arheografičeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1872, s. 451.

¹⁸ Horoşev, s. 125.

¹⁹ Özbek Han döneminde Rusya'ya gönderilen bir elçi. 1322 yılında, Moskova Knezi İvan Daniloviç Kalita'ya Altın Orda ziyareti sonrası dönüşünde askeri birliklerle eşlik etmiştir. Yaroslavl, bu harekât esnasında yağmalanarak tedip edilmiştir. Bkz. *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey* Tom XXXVII (Üstyug ve Vologda Kronikleri), Nauka, Leningrad 1982, s. 71-72.

gözler önüne sermektedir. Metinde, bu Moğol asilzadesinin Rostov'da, geçici olarak bulunan bir Ordalı soylu ailenin kızıyla evlendirildiği ifade edilmektedir. Bu evlilik sürecinin Piskopos İgnatij'nin görev süresine denk gelmesinden hareketle en erken 1261'de gerçekleştiği söylenebilir. Bu evlilik akdi, Ordalı Petro ile Saray'dan başkaca ailelerin de iltica etmiş olabileceğine işaret etmektedir. Eserdeki anlatıya göre Ordalı Petro'nun Rostov'a gelişinden birkaç yıl sonra Rostov Knezi, dönürlük yapmak için, "Ordalı soylular" olarak tercüme etmeyi uygun gördüğümüz "ordinskiye vel'moji (ордынские вельможи)" ile görüşmüştür. Bu Moğolların akıbetinin ne olduğu hakkında ise iki kronikte 1288 yılı için yapılan şu anlatılar dikkate değerdir: 1. 6796(1288) yılı. *Rostov Piskoposu İgnatij Hakk'a yürüdü. O zaman Rostov'da çok sayıda Tatar vardı. Hepsini kovup, (mallarını) yağma ettiler. Knez Konstantin Rostovski ise Orda'ya gitti.*²⁰ 2. 6796(1288) yılı. *Dimitriy Borisoviç Rostov'a oturdu. O zaman Rostov'da çok sayıda Tatar vardı. Onları veçe(A.B. halk meclisi) ile kovdular ve [mallarını] yağma ettiler. Knez Konstantin ise Orda'ya yine o yıl gitti.*²¹

Metinde Petro ile dönemin Rostov knezi Boris Vasilkoviç'in kilisede İgnatij tarafından kardeş ilan edildiklerine bir atfın yapılması ve Rostov'daki Hristiyan Moğolların halk tarafından hemen Piskopos İgnatij'nin ölümü sonrasında saldırıya uğramaları birlikte değerlendirildiğinde, Piskopos İgnatij'nin, sağlığında olası çatışmaların önüne geçmek için Hristiyan Moğollar ile Rostovlu Ruslar arasında ensar-muhacir ilişkisini andıran bir ilişki kurmaya çalıştığı ve bunda başarılı da olduğu anlaşılmaktadır. Rus kroniklerine bakıldığında, Rus toprakları içerisinde bir şehirde kalabalık bir Moğol topluluğunun hem de yerleşik olarak yerli Ruslarla birlikte yaşadığına dair bir başka vesika söz konusu değilken²², bu hususiyetlere sahip yegâne

²⁰ *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey* Tom XXXVII (Üstyug ve Vologda Kronikleri), s. 71. İlk okumada bu kronik anlatısındaki Moğolların, merkeze bağlı kimseler yahut baskak teşkilatının mensupları olduğu gibi bir algı oluşabilir. Fakat bu ifadeler, daha sonraki yıllarda Rostov'a gelen vergi memurlarına dair anlatılardan belirgin farklılar içermektedir. Öncelikle 1288 yılı olayının Rostov'da kayıtlara geçen ilk büyük Moğol karşıtı eylem olduğunu ifade etmekte fayda vardır. Bu olay öncesinde Rostov'un yine Moğolların saldırılarına uğraması gibi bir kayıt da söz konusu değildir. Bu kaydın, 1280'li yıllarda Altın Orda tahtını meşgul eden Nogay Vak'ası ile alakası olması kuvvetle muhtemeldir.

²¹ *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey* Tom I (Lavrentievskaya i Troitskaya Letopisi), Tipografiya Eduarda Pratsa, Sankt-Peterburg 1846. s. 227. Nogay, Tola Buga Han'a karşı giriştiği mücadeleden, kardeşi Andrey'in Büyük Knezlik makamına göz diken Dimitriy Aleksandroviç ile iş birliği yapmış, bu vaziyetle Kuzeydoğu Rusya'da Altın Orda hakimiyetini zayıflatmıştır. 1288 yılı Dimitriy Aleksandroviç'in, başarılı Tver kuşatmasından sonra Kuzeydoğu Rusya knezliklerinde fiili hakimiyeti sağladığı bir yıl olmuştur. 1286'da yapılan miras anlaşmasında Dimitriy Borisoviç Ugliç Knezliğini alırken kardeşi Konstantin'in payesine ise Rostov düşmüştü fakat anlatıda da görüleceği üzere Dimitriy Borisoviç 1288'de "Rostov'a oturmuştur." Bu anlatıda, halk meclisinin toplanmasından bahsedilmesi ve resmi Rostov Knezi Konstantin Borisoviç'in Saray'a gittiğinin ifadesi önemli detaylardır. Eğer kovulan ve malları yağmalanan Moğollar, Altın Orda memurları olsalar idi Knez Konstantin'in bu olayların ardından kalkıp Saray'a gitmesi beklenemezdi. Bu durumda, umumiyetle sosyal ve siyasi meselelere dair özel durumlarda toplanan halk meclisinde Rostovlular 1288 yılının siyasi gelişmeleri doğrultusunda, Nogay Ordası mı yoksa Altın Orda yanlısı mı bir politika izleyeceklerini tartışmış olmalıydılar. Rostov'daki bu Hristiyan Moğolların, Bizans İmparatorunun damadı olmasından ötürü Nogay yanlısı bir tavır sergilemiş oldukları da kuvvetli bir ihtimaldir. Öte yandan anlatıda kullanılan fiillerin: kovdular(изгнаша) ve yağma ettiler(грабиша) üçüncü çoğul şahıs kipiyle çekimlenmiş oldukları görülmektedir. Bunun da halk meclisi sonrasında bir kitlesel hareketin cereyan ettiği lehine değerlendirilmesi gerekir.

²² Yalnızca 1305 yılının olayları aktarılırken Rostov'daki iki büyük kilise çanının büyük hasar gördüğünün ifadesinden sonra Kutlubuga adlı bir baskakın da o yıl öldüğü bilgisi paylaşılmaktadır. Yine aynı paragrafta Mihail Yaroslaviç'in (Tver ve Vladimir Knezi) Orda'dan Büyük Knez olarak döndüğü ve Metropolit Maksim'in de yine o yıl vefat ettiği haberi yer alır. Bkz. *Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey* Tom I, s.

Moğol topluluğunun bir Moğol asilzadesinin yerleştiğini bildiğimiz bir şehirde, Rostov'da karşımıza çıkması, pek tabii bu asilzade ile Moğol topluluğu arasında doğrudan bir bağ olduğuna işaret etmektedir. Bu bağ ise Ordalı Petro'nun Saray'dan Rostov'a yerleşmesi sırasında, bu iltica hareketine Hristiyan inancına mensup başkaca Moğolların da katılmış olmasıyla ilişkilendirilebilir. Bir başka Orta çağ kaynağı ise bu kanaati kuvvetlendirir mahiyettedir. Altın Orda-Papalık ilişkilerinin tetkik edildiği bir çalışma, Sartak'ın Papa'ya gönderdiği elçiyi muhtemel ki karşılayanlar arasında bulunan ve sonrasında da bu elçinin anlattıklarını aktaran Nicolo de Calvi'nin, Sartak'ın ulusunda elli bin kadar Moğol'un Hristiyan olduğundan bahsettiğini ortaya koymaktadır.²³ Yine, Moğollar arasında Hristiyanlığın bilhassa Nesturi mezhebinin yaygın olduğu göz önünde bulundurulduğunda 1288 yılında Rostov'da, Moğolların şehirden kovulmalarıyla sonuçlanan olayın mezhepsel bir çatışmayı mündemiç olduğu ihtimali, kaynakların yetersizliği sebebiyle ancak iddia edilebilir. Yaptığımız tetkik, Rostov'daki yerleşik Moğolların 1288 yılında şehirden kovulmalarıyla sonuçlanan olayların, Nogay'ın hizipçi eylemlerinin etkisinde cereyan etmiş bir toplumsal hareket olduğu lehinedir.

İlk Müslüman Altın Orda Hanı Berke'nin iktidara gelişi, Orta çağ kaynaklarında olduğu gibi çağdaş tarihçiler arasında da farklı şekillerde yorumlanan bir mahiyete sahiptir. Bu farklılık, kaynakların az sayıda ve verilerinin yetersizliğinden ileri gelmektedir. Biz, Ordalı Petro'nun Hagiografyası'nı Türkçeye tercüme etmekle, Türk tarih yazıcılığına mezkûr problem ile alakalı yeni bir kaynak kazandırmak, Sartak'ın cinayeti sonrasında Saray'daki Hristiyan nüfusun akıbetini aydınlatmak istedik. Hagiografyayı bir tarih araştırmasında kullanılabilir hale getirmek için yaptığımız tahlil, metnin efsanevi ve edebi anlatısının altında, Saray'ın sosyopolitik yapısının Hristiyan inancı aleyhine bir değişime girdiği hakkında veriler barındırdığını ortaya çıkarmış ve böylelikle Aziz Ordalı Petro Kültü'nün de nasıl ve hangi şartlar altında ortaya çıktığını anlaşılır kılmıştır.

Ordalı Çarzade Petro'nun Hikayesi (Tercüme)²⁴

Haziran ayının 29. gününe. Berke Han'ın yeğeni, Aziz Petro'nun yaşam hikayesi. Rabbinin haşyeti nasıl tüm bedenini kavrayıp ruhunun derinlerine dek sirayet etti? Orda'dan 6761[1253] yılında Rostov'a geldikten sonra nasıl vaftiz olundu? Ve, bugün Aziz Petro ve Pavel Kilisesi'nin yer aldığı ve hemen yanına bir de manastırın inşa edildiği o düzlük arazide Havari Petro ve Pavel nasıl [ona] göründüler?

Tanrım, merhamet et bize!

---

228. Bu durumda, paragrafın sadece Rostov ile alakalı olmamasından ötürü Baskak Kutlubuga'nın bu şehirde oturup oturmadığı tam olarak anlaşılammamaktadır. Fakat belirtmekte yarar vardır ki gerek Rus Knezlerinin kendi aralarındaki kavgalarda gerekse de Moğolların taarruzlarında sembolik anlamlarından ötürü kilise çanlarının saldırıya maruz kalmaları sık görülen bir fenomendir. Ancak çanlar hakkındaki bu kaydın, şehrin dışarıdan bir saldırıya uğradığına yönelik bir anlam barındırdığı ancak varsayılabilir. Moğolların Hristiyanlığı umumiyetle Nesturiler mezhebiyle kabul ettiklerini hatırlayacak olursak bu kaydın, şehirdeki iki farklı Hristiyan cemaatin (Ortodoks ve Nesturi) birbirini kırmış olabileceklerine dair bir anlam barındırıp barındırmağı ise ancak başkaca detaylı bir araştırmaayla açıklığa kavuşturulabilir.

²³ Mayarov, "Papa Iv. İnnokent'in Altınorda s. 82.

²⁴ Hagiografyayı Türkçeye tercüme etmek için L. A. Dimitriyev'in metnin bir XV. asır kopyasını çağdaş Rusçaya aktardığı çalışmasını esas aldık: Lev Aleksandroviç Dimitriyev "Povest' o Petre, tsareviçe ordinskom", *Biblioteka Leteraturı Drevney Rusi RAN İRLİ* Tom 9, edited by Lihaçev D. S., Dimitriyev L. A., Alekseyev A.A., Ponırko N. V., Nauka, Sankt-Peterburg 2006, s. 86-96.

Rostovlu muhterem episkop Kirill, Meryem Ana Kilisesi'nin ihtiyaçları ile alakalı olarak Berke Han'ın huzuruna çıkmak için Orda'ya gitmişti. Ve Han, Rostov'a Grek topraklarından Patriarh'ın emri üzerine gelen Aziz Leontiy'i ondan [Kirill'den] duymuştu. Rostov'u nasıl vaftiz ettiğini, ahaliye hak dini nasıl tebliğ ettiğini ve bu azmi için Rus knezlerinden, Grek Çarı ve Patriarh'ından ve dahi Ekümenik Konsil tarafından nasıl övgülere mazhar olduğunu ve Leontiy'in yaşamına dair sıraladıklarından sonra bugün hâlâ onun kutsal emanetlerinden nice mucizelerin peyda olduğunu anlatmış. Ve pek tabii ki Kitab-ı Mukaddes'in öğretilerine dair başkaca pek çok meseleler hakkında da konuşmuş.

Ve, episkopun anlattıklarını beğenen Berke Han, onu takdir etmiş, [episkopun] rica ettiği her bir şeyi temin ettirmiş ve sonra huzurundan çekilmesine izin vermiş. Ayrıca hatırlatmak isterim ki Berke Han, Yaroslavl Knezlerinin, bu azizin vefatından sonra kabristanının bakımını üstlenmelerini ve her yıl çeşitli armağanlarla aziz[in] ruhunu şad etmelerini emir buyurmuştu.

[Bir] zaman sonra Han'ın oğlu bir hastalığa tutulmuş ve Han'ın da tek bir oğlu varmış. Tabiplerden hiçbir fayda olmadığını gören Han şuna karar kılmış: Rostov'a Hazret'in peşine haber salmış ve eğer oğlunu bu illetten kurtarırsa ona pek çok hediyeler ihsan edeceğinin sözünü vermiş. Hazret de, Rostov'daki tüm kiliselerde zikirler ve dualar edilmesini emrettikten sonra, [yanına] aldığı kutsanmış su ile Orda'ya varmış ve Han'ın oğlunu da işte o kutsanmış su ile illetten kurtarmış. Han'ın hanesindeki kimseler dertli dertli düşünmekten kurtulmuş ve [bu haber] tüm Orda'yı sevindirmiş ve Han da bu Rostovlu Hazret'e Meryem Ana Kilisesi için bir yıllık haraç bağlanmasını emir buyurmuş.

Daima, Han'ın maiyetinde hazır bulunan, Han'ın biraderinin oğullarından genççe bir oğlan çocuğu, Hazret'in öğretilerini işittikten sonra duydukları ruhunun derinlerine sirayet etmiş olacak ki gözyaşlarını tutamamış. Bozkıra çekilip, bir başınayken düşüncelere dalmaya başlamış: “Bizim Hanlarımız nasıl olur da güneşe, aya, yıldızlara ve ateşe inanırlar? Gerçek Yaradan kimdir?” Aynı İbrahim gibi, işte böyle düşüncelere dalmış. İyi bir dal ancak iyi bir kökten türemiş ancak bu oğlan çocuğu kötü bir kökten türemiş iyi bir daldır. Zira Rus yurdunun tapınaklarını ve azizlerin elinden peyda olan mucizeleri görmek için Hazret ile birlikte gitmeyi aklına koymuş. “Bizim topraklarımızda ne güneşten ne aydan ne yıldızlardan ne de ateşten mucizelerin olduğu yoktur” deyip dururmuş. Han'ın öz kardeşi olan babasının vefatının üzerinden o esnada belirli bir süre geçmiş idi, annesi ise daha sonra oğluna bırakmak için pek çok malın ve mülkün naipliğini ediyor imiş. O ise her şeyi elinin tersiyle itip kendini yalnızca Yaradan'ı tefekkür etmeye vakfetmiş. Genç oğlunun düşüncelerinden mutmain olmayan annesi, kocasından kalan zenginlikleri ona bir bir göstermiş. Fakat o bütün malı mülkü fakir Tatarlara pay etmiş, Hazret'e de kendi elleriyle pek çok altın getirmiş.

Aynı, geçmiş zamanlardaki çarzade Melhisedek gibi tüm dünya mallarından el etek çekerek, aynı Melhisedek gibi [daha] vaftizinden evvel kalbi haşyetle dolarak kendini Yaradan'a adamaya karar vermiş ve işte böylece bu genç oğlan çocuğu Yaradan'ın aşkını daha vaftizinden önce pek yakînen hissetmiş. Bu öyle bir histir ki Yaradan, onun hakkında Mukaddes Kitap'ta şöyle der: “Ne var ki, birincilerin birçoğu sonuncu, sonuncuların birçoğu da birinci olacak”. İşte böylece, Rostov'a Hazret ile beraber gelmiş ve altınlarla, incilerle, birbirinden değerli taşlarla adeta gelinlik bir kız gibi süslenmiş o kiliseyi daha

o gün görmüş, içinde melekler gibi [sırayla] ilahiler okuduklarını da [o esnada] işitmiş. Hakikaten de o zamanlarda Meryem Ana Kilisesi'nde koronun sol kanadı Grekçe, sağ kanadı ise Rusça okurlardı.

İşte bu ilahileri duyan bu genç oğlanın ki Rostov'a vardığında hâlâ putperest idi, kalbinin tam ortasına bir ateş düşmüş ve hemen orada Hazret'in ayaklarına kapanıverip şöyle haykırmış: "Efendim, ey Yaradan'ın yoldaşı, ben Han'ın, anamın ve babamın Tanrıları, güneş, ay ve ateş hakkında derin derin tefekkür ettim. Bunların hepsi Yaradan'ın yaratmış olduğu şeylerdir. Doğru olan da iyi olan da sizin inancınızdır. Hakikat olan sizin Tanrınızdır. Yalvarırım, bir şeyler yap ki ben de kutsal vaftize kavuşayım." Hazret tabii olarak onun bu ricasını dikkate almış ama biraz daha beklemesi gerektiğini buyurmuş zira Hazret, bu genç oğlanı akrabalarının arayıp aramadıklarından hâlâ tedirgin imiş.

Az bir zaman geçmiş ki Han Berke vefat etmiş. Orda'da öyle bir kavga başlamış ki kimse bu genç oğlanı arayıp sormamış. İşte o zaman Hazret artık onu vaftiz etmiş ve ona Petro adını vermiş. Petro tüm günlerini ibadethanede Hazret'in yanında, Yaradan'ın sözlerini öğrenerek geçiriyormuş. Vakti gelince aziz Hazret Kirill Rabb'ine dönmüş ve onu en güzel ilahilerle yolculamışlar: Işıklar içinde uyusun! Hazretin boşalan koltuğuna Hazret İgnatiy geçmiş. Rostov'daki Meryem Ana Kilisesi'nin kubbelerinin kalaylanmasına ve zemininin mermerle döşenmesine işte onun döneminde girilmiştir ve sonra, yine, Han'a verilecek haraçları toplayarak Orda'ya gitmeye de başlamış. Petro ise Hazret Kirill'in ona öğrettiği gibi gece-gündüz gözyaşları içerisinde Yaradan'ı anarmış ve hiç aksatmadan oruç tutarmış.

Fakat o eski, hükümdarlık soyundan gelme alışkanlıklarını bırakmamış: zaman zaman Rostov Gölü boylarına avcı kuşlarıyla avlanmaya gidirmiş. Bir defasında avın ardından, [karnını doyurup] her zamanki gibi Yaradan'a hamd ü senasını eyledikten sonra, göl kenarında uyuyakalmış. İşte o vakit, gecenin karanlığı çöktüğünde, deyim yerindeyse güneş gibi ışıklar saçan iki adam yavaşmış ona. Şu sözleriyle onu uykusundan uyandırmışlar: "Dostumuz Petro, duaların işitildi, Tanrı ettiğin hayırlarını kabul buyurmuştur".

İşte mucize, kardeşler! Hayır-hasenat eylemenin kudretine şaşırılmamak elde mi? Bu işi eyleyen bir inançsız idi ama bunu Yaradan için yaptığı için duaları onun katında kabul olundu. Kadim zamanlarda Yevstafiy Plakid'in putperest iken eylediği hasenat gibi. O da Yaradan'ın rızasını gözettiği için hem fani dünyada hem de şehadetinden sonra cennet ile öbür alemde layıkıyla ödüllendirilmişti. Yüce Yaradan bu sadakalar hakkında bizzat kendi şöyle der: "Beş serçe iki meteliğe satılmıyor mu? Ama bunlardan bir teki bile Tanrı katında unutulmuş değildir." İşte böyle ki mübarek Petro'nun daha vaftizinden pek önce eylediği bu hasenatı ve sonrasındakiler de ve dahi onun tüm duaları Yaradan tarafından işitilmiştir.

Petro, uyanmış ve başında iki adam görmüş. Öyle iki adam ki boyları bir insandan pek uzunmuş. Korkusundan ona öyle görünüşler ki başları ta bulutlara değinmiş, saçıkları nur ile adeta tüm cihan aydınlanmış. Dehşet içerisinde iki kez ayağa kalkmaya yeltenmiş ama yere kapaklanıvermiş, üçüncüsünde doğrulanmış fakat tekrar düşüvermiş. Sonrasında bu nurlu adamlar ona el verip doğrultmuşlar ve şöyle demişler: "Dost Petro, korkma, biz ikimiz sana Yaradan tarafından gönderildik. O Yaradan ki onun için hayır-hasenat ettin, vaftiz edildin, O da senin soyuna ve kabilene ve dahi olacak

torunlarına kıyamete dek kudret verecektir ve seni yaptığın hasenatın hürmetine ödüllendirecektir, emeklerin amel defterini ebediyete dek açık tutacaktır.”

Sonra ona iki kese verip şöyle demişler: “Bu keseleri al, birinde altın, diğesinde gümüş vardır. Sabah olunca şehre var ve şu üç ikonayı edin: Meryem Ana ve yavrusu, Aziz Dimitriy ve Aziz Nikolay. Bu ikonaları edindiğin kişi ne kadar isterse o kadar veresin.” Petro’ya bu kimseler birer yabancı gibi görünürler iken şimdi birden yıllardır tanıdığı kimseler gibi oluvermişler, keseleri almış ve şöyle düşünceye dalmış: Tatar kabilelerinden birileri onu desteklemek mi istiyor zira neyi kastettiklerini tam manasıyla anlamamıştı.

Ve, cesaretini toplayıp sormuş onlara: “Ey efendiler, eğer ki ikonaları edineceğim kimse bana bu keseleri [nereden edindiğimi] sorar ise ne diyeceğim ben? Ve deyin bana siz kimsiniz?” O vakit şöyle demiş iki nurlu adam ona: “Bu keseleri koynunda saklayasın ki kimse onları görmesin. Ve ikonaları edineceğin kimsenin senden isteyeceği on paranın dokuzu gümüş, sonuncusu ise bir altındır. Sen ise ona paraları verirsen koynundan tek tek sayasın ve ikonaları aldıktan sonra hazretine git ve ona de ki: “Gölün kenarında uykuya daldığım yere bir kilise dikmen için İsa’nın havarileri Petro ve Pavel beni sana gönderdiler. Edindiğim bu ikonalar ise işte onların alametleridir, bu keseleri de bana onlar verdiler. De bana, bunlarla ne yapmam gerektir?” Ve o hazret sana ne buyurur ise onu yap. Biz, İsa’nın havarileri Petro ve Pavel.” Demişler ve oracıkta artık görünmez olmuşlar.

İşte, bakın kardeşlerim, “Beni doğru sözle ananı, doğru yola erdiririm” diyen hiç dediğinden döner mi? İşte Yaradan, Petro’yu yaptığı hayrın yüzü suyu hürmetine kutsamış.

O gece, aziz havariler, Hazret’e de görünerek onu dehşete düşürmüşler ve şöyle demişler: “Kiliseyi episkopluğun parasından hizmetkârımız Petro adına yaptır zira o Hazret Kirill’e episkopluğa bağışlamak üzere pek çok altın verdi, ve o kiliseyi bizim adlarımızla kutsa. Eğer ki bunu yapmazsan, ruhunu bedeninden çeker alırsın.” İşte, bunu deyip hemen gözden kaybolmuşlar. Aziz İgnatıy, uyanır uyanmaz geceleyin bu gördüklerini tefekkür etmeye koyulmuş. Episkopluğun hazinesi de altın ve gümüş ile doluymuş.

İgnatıy, Knez’i çağırmış ve ona şöyle demiş: “Ne yapmak gerek, bilmiyorum. Petro ve Pavel aynı ikonalarındaki halleriyle göründüler bana, pek ürkütücü idi ve bana onların adını taşıyan bir kilise inşa etmemi istediler. Ama nereye ve nasıl inşa edeceğimi hiç bilmiyorum!” Knez ise şöyle mukabelede bulunmuş: “Görüyorum ki efendim siz, büyük bir karmaşa içerisindesiniz.”

Episkopun evinde konuştukları esnada Knez, Meryem Ana Kilisesi’nden episkopun evine gidiyor olmaktadır Petro’yu görmüş. Getirdiği ikonanın saçtığı ışık ateşten daha parlakmış, kiliseden daha yükseklerle ulaşıyormuş. Bunu gören Knez dehşete düşmüş ve şöyle haykırarak: “Aman Hazret bu ne tür bir alevdir?” Petro’nun bedeni onlara alevle kaplıymış gibi görünmüş ama bu alev başka hiçbir kimseye görünmemiş.

Petro sabahleyin şehre gitmiş, aziz havarilerin dedikleri üzere ikonaları teslim almış ve episkopun evine gelerek, Knez’in ve Hazret’in önlerine koyuvermiş. Yere secde ettikten sonra da şöyle demiş: “Hazret, İsa’nın havarileri Petro ve Pavel beni sana gönderdiler ve geçenlerde gölün kenarında uyuyakaldığım yerde bir kilise yapmanı sana

söylememi buyurdular, işte bu ikonalar da onların alametleridir. Bu keseleri ise bana verdiler, bunlar ile ne etmemi buyurursun?”

İbadet vaktine az zaman kalmıştı. Knez ve Hazret doğrulmuşlar ve sonra ikonalara yüz sürmelerine rağmen bunların nereden geldikleri hakkında bir bilgiye vakıf değillermiş. Şehirde bir ikona ustası yokmuş, Petro ise henüz pek genç ve Tatarlardan gelmiş idi. Sormuşlar ona “Kimden teslim aldın bu ikonaları?” Petro ise hemen “Ben onları pazardan aldım, efendilerim.” diye cevaplamış. [Bu sözler üzerine] hazrete geceleyin görünenleri düşünmeye koyulmuşlar ki gördükleri bir bir cereyan ediyormuş. İçinde ayakta durdukları odada, ikonlar birden nurlanıvermişler ki bu nur aynı gün doğumu gibiymiş ve odada bulunan herkesi dehşete düşürmüştü.

İbadetini icra ettikten sonra Hazret İgnatıy, Aziz Meryem Ana'nın, Aziz Dimitriy'nin ve Aziz Nikola'nın ruhlarına dualar okumuş. Ve herkesten önce Hazret İgnatıy evvela Petro'yu kutsamış. Ona ikonaların bulunduğu arabaya geçmesini, diğerlerine ise Petro'nun uyuyakaldığı yere gitmelerini buyurmuş. Hazret, knez ve tüm şehir ahali ilahiler okuyarak Petro'nun uyuyakaldığı yere kadar ikonalara eşlik etmişler, Aziz Havarilerin ruhlarına dualar okumuşlar. Dua merasimi esnasında knez ve hazret göz yaşlarıyla ve mutluluk ile anmışlar Aziz Havariler Petro'nun ve Pavel'in adlarını, yerlerini yurtlarını onların [adlarını taşıyan] ibadethanelerine bağışlamışlar. Dualar edildikten sonra ahali, Knezin buyurması üzerine, şehirden getirilen şapeli ayağa kaldırmış ve etrafını çitle çevirmiş ve Petro ikonları oraya yerleştirdikten sonra da şehrin yolunu tutmuş.

Knez, atına bindiğinde şaka yollu Petro'ya şöyle demiş: “Hazret sana kilise inşa edecek ama ben toprak vermem! O zaman ne yapacaksın?”. Petro ise şöyle yanıtlamış: “[Ey] knez, Aziz Havarilerin buyruğu üzerine, satın alacağım senden bu toprağı, ona biçtiğin değer ne ise.” Knez, tabii olarak, episkopun evinde Petro'nun kesesini gördükten sonra şöyle düşünüyormuş: “Hazret, Aziz Havarilerin önünde, korkudan tabi senden çok bir şey almayacak.” Ve şöyle demiş kendi kendine: “Peki ya İlyas'a olduğu gibi, onun dediği gibi olursa? “Bir avuç un tükenmez, su dolu testi dolu kalır, sürahideki yağ azalmaz” ise? Ve Petro'ya şaka yollu yine şöyle demiş: “Petro, sana ne soracaktım, ikonalar için verdiğin gibi, benim toprağım için de dokuzunu gümüş, onuncusunu altın griven mi vereceksin? [Bana da] öyle mi ödeyeceksin?” Petro şöyle demiş: “Aziz havariler, Hazret bana nasıl buyurursa öyle yapmamı söylediler. [Önce] ona sorarım, efendim.” Ve gidip sormuş Hazret'e. Hazret ise, haçı eline aldıktan sonra Petro'yu kutsayıp şöyle demiş: “Oğul Petro, Efendimiz kendi ağzıyla şöyle demiştir: “Sizden bir şey dileyene verin, sizden ödünç isteyeniyi geri çevirmeyin.” Ve sen, oğul, ananın babanın zenginliğini [bağış etmekten] sakınmadın. Aynı yazdığı gibi [oldu]: “Sürahideki yağ azalmaz, bir avuç un tükenmez.” Oğul, Aziz Havarilerin dualarıyla senin soyun kutsanmış olacaktır, Kneze o ne kadar istiyorsa öde şimdi.” O esnada Petro, Hazret'in önünde secdeye varmış ve sözlerini iyice hazmettikten sonra Kneze yanaşıp şöyle demiş: “Knez, Aziz havariler ne arzulamış, sen ise ne buyurmuşsan öyle olacak.”

Ve knez, bir ölçüm ipiyle, göl başından kapılara dek, kapıların başından [arazinin bir] kenarına, o kenardan da tekrar gölün başına, koca arazinin ölçümünün yapılmasını buyurmuş. Petro ise şöyle demiş: “Knez, bu yerin [ebadını] tespit etmek için Orda'da yaptıkları gibi hendek kazmalarını buyur!” Ve öyle yapmışlar, ikonalara eşlik eden o şehir ahali, hemen hendeği kazıvermişler ki bugüne dek ulaşmıştır o hendek. Petro ise suyun başından başlamış kesesindeki paraları bir bir çıkartarak [yürümeye], her dokuz gümüş

grivenden sonra onuncusu ise altın imiş. Sonrasında, artık Petro'nun [saydığı] paralarla at arabalarını da, şapeli getirdikleri yük arabasını da ağzına kadar doldurmuşlar, öyle ki atlar onları yerlerinden zorlukla hareket ettirebilmişler.

O toprağı on kez satın alacak kadar bol miktarda o altını ve gümüşü gördükten sonra, ki Petro'nun keseleri hâlâ dolu imiş, Knez ve Hazret “Bu olanlar nedir, Rabbim? [Umarız ki] bu olanlar bizim günahlarımız karşılığında vaki olmamışlardır! Adam, Yaradan'ın yüce lütfuna mazhar oldu. Ey Rabbim senin merhametinle, Aziz Havarilerin gücü kuvvetiyle şaşkına döndük.” diye içlerinden geçirmişler. Ve Petro'nun kapısının önüne, dua merasiminde hazır bulunan kimselerden bekçiler dikmişler ve Petro'nun at üzerinde gitmesine karar kılmışlar. Şehirde pek büyük bir coşku olmuş, Petro'yu büyük övgülerle onurlandırmışlar ve şahsına pek çok armağanlar sunmuşlar ve günlerce dualar okumuşlar, Yaradan'a ve onun havarilerine şahit oldukları mucizeleri için şükürler etmişler ve yoksul kimselere pek çok sadakalar vermişler, karınlarını da doyurmuşlar onların.

O mucizenin nasıl vaki olduğuna akıl erdiremeyen Petro, düşüncelere dalmış, sessizleşmiş, halvete çekilmiş. Hazret ve Knez ise, Petro'nun bir şeylere özlem duyduğunu görüp aralarında görüşüp şuna karar vermişler: “Eğer Han soyundan gelen bu genç Orda'ya geri dönerse, o zaman şehrimizin başına büyük belalar gelebilir.” Petro, boyca uzun imiş, güzel bir yüzü var imiş. Ona şöyle demişler: “Petro, seni evlendirmemizi ister misin?” Petro ise göz yaşları içerisinde, Kneze ve Hazrete şöyle cevap vermiş: “Ben, efendilerim, sizin dininizi sevdim ki atalarımın dinini bırakıp da tutuldum ona ve öyle geldim size. Yaradan ve siz ne arzu ederseniz öyle olsun.” O zamanlar Rostov'da hâlâ Ordalı soylular yaşıyor imişler. Knez, işte bu büyük soylulardan Petro'ya bir gelin için dönürlük etmiş. Hazret ise Petro'nun nikahını kıyıp, kilisesini inşa etmiş ve [inşasını tamam ettikten sonra da] Kutsal Havarilerin buyrukları üzerine kutsamış onu.

Knez, Petro'yu dinimiz üzere tutmak için bir eğlence törenine beraberinde götürmüş, göl kenarında kolunda atmacayla yaptığı avlarla gönlünü hoş etmiş onun. Ve bir ara Knez, şunu deyivermiş Petro'ya: “Yaradan'ın yüce lütfuna mazhar oldun ve şehrimizi de buna ortak ettin, [bunun karşılığında] nasıl yazılmış ise “Yaradan'ın verdiği tüm nimetlerin bedelini ödeyeceğim.” Petro, kabul buyur benden atalık toprağımızın bu küçük parçasını, [hem bak] bu gölün başında Aziz Havarilerin [adını taşıyan] kilisenin de tam karşısındadır. Sana tapu kağıda da yazacağım.” Petro ona şöyle cevap vermiş: “Bana, Knez, ne anam ne de babam toprak nasıl işlenir öğretmediler ve yine o dediğin kağıtlar ne için gerektir?” Knez ise şöyle demiş: “Petro, ben her bir şeyi olması gerektiği gibi yapacağım. Tapu kağıtları ise bak şunun için lazım: bizler ölüp gittikten sonra benim çocuklarım ve torunlarım, senin çocuklarının ve torunlarının elinden bu toprakları almasınlar diye lazımlar.” O zaman Petro şöyle demiş: “Knez, Yaradan'ın arzusu ne ise öyle olsun!” Ve sonra Knez, Hazret'in de yanında bulunduğu bir esnada, göl boyundaki pek çok toprağa, suya, ormanlara iyelik hakkı veren tapu kağıtlarının yazılmasını buyurmuş ki bu kağıtlar bugüne dek ulaşmıştır. Başkaca, aldığı toprakların üzerindeki mülkleri de Petro'nun üzerine yazmışlar. İşte o zaman[dan sonra] Orda akın yapmaz olmuş, seneler seneler hep sükûnet ile geçmiş.

Petro'nun pek sakin ve uysal bir tabiatı var imiş ve hemen her şeye iyilikle yaklaşmak gibi bir terbiyeye sahipmiş. Ve Knez, Petro'yu öyle severmiş ki onsuz ziyafet sofrasına dahi oturmaz imiş ve [sonra] Hazret, Petro ile Knez'i kilisede kardeş ilan etmiş.

Ve artık Petro, Knez'in kardeşi diye anılır olmuş. Ve sonra Petro'nun varisleri olacak oğulları da olmuş.

Az zaman sonra Episkop İgnatıy Hazretleri Hakk'ın rahmetine kavuşup Cennet'teki Krallığa göçmüş. Toprağı bol olsun!

Hazret'ten az zaman sonra Knez de vefat etmiş. Ve sonra knezin çocukları Petro'yu, onun vefatına dek amca diye anmışlar. Ve, bu dünyada iç huzur içinde pek çok yıllar yaşayıp epey ileri yaşlarına varınca artık, keşişliğe girdikten sonra Petro da alem değiştirmiş. Her şeyden daha çok sevdiği Yaradan'a yürümüş. Onu, Aziz Petro ve Pavel'in adını taşıyan kilisenin yanındaki o uyuklaya kaldığı yere defnetmişler. Ve o zamandan sonra da işte bu manastır meydana gelmiş.

Önceki Knez'in torunları, Petro'yu da Petro'nun yapıp ettiği hayır hasenatı da unutup, çayırları ve kıyı kenar toprakları da Petro'nun çocuklarının elinden almaya başlamışlar. İşte o zaman Petro'nun oğlu Orda'ya gidip, Han'ın kardeşinin torunu olduğunu söylemiş. [Bunu duyan] amcası pek sevinmiş ve ihtimam göstererek kabul buyurmuş huzuruna, pek çok armağanlar vermiş ona ve bir de Hanlık elçisi vazifelendirmişler onun [işi] için. Han'ın elçisi Rostov'a gelmiş ve Petro'nun da evvelki Knez'in de tapu kağıtlarına baktıktan sonra, davalıları yargılamış. Ve evvelki Knez'in tapu kağıtlarına göre Petro'nun oğlunun topraklarının sınırlarını tespit ve tesis etmiş sonra da ona, evvelki knezin torunları yeni knezlerde de olan, Han'ın adına altın damgalı bir tapu kağıdı vermiş. Bu işi gördükten sonra da elçi gitmiş.

Ve yeni knezler hem kendi aralarında hem de kendi boyarları ile şöyle konuşurlarmış: “Bizim anamız-babamızın onun babası Petro'ya amca dediklerini duymuştuk. Dedemiz bizim, pek çok gümüş almış ondan ve kilisede kardeş olmuşlar. Her ne ise bir kere o Tatar soyundan, kemiği bizden değil, ondan bize akraba olur mu? [Elimizde] gümüşümüz [varsa] bizim, [bunlar bize] ne onlardan ne de bizim ana-babamızdan kaldı.” İşte böyle konuşmalar yapıyorlarmış aralarında, Kutsal Havarilerin mucizelerinin artık hatırlarında yeri yokmuş, atalarının besledikleri sevgiyi de unutmışlar. İşte bu halde pek çok yıllar yaşamışlar, Petro'nun çocuklarına kıskançlık besleyerek. Çünkü Petro'nun çocukları, Orda'da pek büyük bir ihtirama maliklermiş. Petro'nun oğlunun da oğulları ve kızları olmuş ve o da ileri bir yaşta Hakk'a yürümüş.

Petro'nun torunu, Yuriy, ana-babasının vasiyeti üzerine, Rostov Meryem Ana Kilisesi'ne daima gereken önemi göstermiş. Pek çok griven bağışlamış ve din adamlarına, ruhbanlara ve tüm kilise hizmetkarlarına ziyafetler vermiş. Yortularda hazır bulunup, Aziz Havariler Petro ve Pavel'i anarmış. Ve her yıl anasının babasının ve onların anasının babasının da ruhlarını anarmış.

Ve onların balıkçılarının tuttuğu balıklar, şehirdeki [diğer] balıkçılarınkinden daima daha fazla olurmuş. Petro'nun balıkçıları, deyim yerindeyse oyun oynarlarmış gibi, attığı ağları dopdolu geri toplarlarken, şehir balıkçıları takla da atsalar ağlarını neredeyse bomboş toplarlarmış.

Ve bir gün Knez'e varıp: “Knezimiz bizim, efendimiz, eğer Petro'nunkilerin balıkçıları balık avlamalarına bir son vermezler ise bizim Rostov Gölümüz bomboş [balıksız] kalacak. [Zira] son bir tanesine dek tüm balıkları onlar tutuyorlar.” diye şikayetçi olmuşlar. Sonrasında da eski Knez'in torununun çocukları gelip Yuriy'e şöyle demişler: “Duyduk ki çok eskiden, sizin dedeniz bizim dedelerimizden bu sizin

manastırının durduğu yer ve sınırları belirli bir de toprak için tapu almış, ama göl bizimdir. Göle dair bir tapunuz yoktur. [O sebeple] balıkçılarınız gölde daha balık avlamasınlar.” İşte böyle gerçek olmuş, “tapu kağıtları torunlarım anlaşmamızı ihlal edemesinler diye gerekli sana” diyen Petro’nun biraderi eski Knez’in vakti zamanındaki öngörüsü.

Bunları işittikten sonra ise Petro’nun torunu Yuriy, Orda’ya gitmiş ve kendisinin Han’ın kardeşinin torunu olduğunu dile getirmiş. Yuriy’nin amcası ise onu büyük ihtimam ile kabul etmiş, pek çok hediyeler ihsan eylemiş ve bir Hanlık elçisini onun için vazifelendirmiş. Rostov’a gelince o elçi, gölün kenarındaki Petro ve Pavel Manastırı’nda kalmış. Knezler, Hanlık elçisinden korkmuşlar [ki korktukları başına gelmiş], elçi Petro’nun torununu da onlarla beraber başlamış yargılamaya. Yuriy, tüm tapu kağıtlarını yıgmiş elçinin önüne ve elçi bu kağıtlara baktıktan sonra knezlere şöyle demiş: “Bu kağıtlar sahte midir? Göldeki su sizin midir ve onun altında da toprak yok mudur? Siz o topraktan suyu çekip alabilir misiniz?” Knezler şöyle cevaplamışlar: “Evet, efendim, bu kağıtlar sahte değildir. Suyun altında tabii toprak vardır. Bu göl bizim atadan kalma mülkümüzdür, efendim. Ve topraktan suyu [tabii olarak] ayıramayız, efendim.” Bunun üzerine Hanlık elçisi yargıarcasına şöyle demiş: “Mademki topraktan suyu çekip ayıramazsınız, öyleyse nereden hareketle [gölü] kendinizin sayarsınız? Bu göl, yüce Yaradan tarafından herkesin faydası için yaratılmıştır.” Hanlık elçisi, yaptığı yargıda toprakta da suda da Petro’nun torunu Yuriy’nin lehine kararını şöyle beyan etmiş: “Toprak nasıl satın alınmışsa, [o esnada] onun üzerindeki su da [o satışa] dahildir.” Ve Yuriy’e Han’ın adına altın damgalı bir kağıt²⁵ verip oradan ayrılmış. Ve o Rostov Knezleri hiçbir kötülük de edememişler Yuriy’e. Ve böylece uzun yıllar sürecek huzurlu bir hayatı olmuş. [Onun soyundan gelenlerle] ana-babalarından âdet olduğu üzere Yaradan’ın adını ağızlarından hiç düşürmemişler, kederde olsun sevinçte olsun Aziz Havarileri, onların mucizelerini daima anmışlar ve her yıl analarının babalarının ruhları için sadakalar dağıtırken hep eli açık olmuşlar.

Ve zaman gelmiş, Petro’nun torunun oğlu – Yuriy oğlu İgnat büyümüş, yetişmiş. Onun vakti zamanında ise şu olmuş:

Ahmıl, Rus yurduna gelmiş ve Yaroslavl’ı yakıp beraberindeki tüm kuvvetleriyle Rostov’un üzerine yürümüş, bütün memleket dehşet içerisindeymiş, Rostov knezleri ve dahi Hazret Prohor bile kaçmışlar. İgnat ise Hazret’e yetişip hemen davranmış kılıcına ve şöyle demiş ona: “Eğer benimle şimdi gelmezsen Ahmıl’ı karşılamaya, o zaman kendi ellerimle saplarım sana bu kılıcı. Bunlar bizim kabilemizdir, orada onların aralarında akrabalarım var benim.” Ve Hazret, onun dediklerine kani olarak, tüm din adamlarıyla cüppelerine bürünmüşler bir haç ve bir alem alıp yanlarına, Ahmıl’ı karşılamaya yürümüşler. Bu yürüyen haç alayının önünde ise İgnat şehir ahaliyle yol alıyormuş

²⁵ A. P. Grigoryev, Moğol Kağanı Güyük’ün dahi 1246’da Papa IV. İnnocentius’a yazdığı mektubunda kırmızı damga kullandığını ifade eder. Arkadiy Pavloviç Grigoryev, *Mongolskaya Diplomatika XIII-XV vv. (Çingizidskiye jalovanniye gramoti)*, iz-vo. Leningradskogo Universitata, Leningrad 1978. s. 17-18. Rus knezlerine verilen yarlıklarda da altın renkli damga taşıyan bir örnek zikretmez. Fakat Grigoryev’in başvurduğumuz bu eseri, Moğol diplomatik evrakının dil yani iç özelliklerini tetkik eden bir çalışmadır. Bu sebeple fiziki hususiyetlerine dair malumat son derece kısıtlıdır. Özyetgin ise Altın Orda yarlıklarının resmiyet kazanması için kırmızının yanında bazen altın renginde de damgalandıklarına işaret eder. Kimi örneklerde ise altın renginde yazılan satırlarla içeriğe özel vurgu yapılmak istendiğini ifade eder. Bkz. Ayşe Melek Özyetgin, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005. s. 23-25.

ellerinde, gönlünü hoş etmek için muhatabının, avcı kuşlardan, kürklerden ve çeşit çeşit içkilerden müteşekkil hediyeler ile. Gölün kenarındaki düzlüğün kenarında durmuş ve Han soyundan geldiğini dile getirip, Ahmıl'ın önünde dizlerini kırmış ve şöyle demiş: “Efendim, dedemizin satın aldığı, içinde mucizelerin peyda olduğu bu köy, senin ve Han'ındır, efendim.”

Korkunç Tatar ordusunu görmek dehşet verici imiş. Ve Ahmıl şöyle demiş: “Sen bana Han'a verilecek armağanlar sunuyorsun ama bu elinde alem, üstünde beyaz cüppeler giyen kimseler de kim oluyor, bizle vuruşmak mı istiyorlar?” İgnat ise şöyle cevaplamış: “Onlar sen ve Han için Tanrı'ya dualar edenlerdir, seni kutsamak için geldiler, taşıdıkları ise Hristiyan adetlerine göre inanılan, Tanrıların resimleridir.”

O esnada Yaroslavl civarlarında olan Ahmıl'ın oğlunu ise ağır bir eleme düşmüş halde bir arabanın üzerinde getirmişler. Ve Ahmıl, Hazret'in onu kutsaması için oğlunu yanına getirmelerini buyurmuş. Ve Hazret Prohor, suyu kutsayıp içmesi için ona verdikten sonra, haçını doğrultup [tekrar] kutsamış. Ve oğlu hemen iyileşivermiş. Ahmıl ise oğlunun sağlığına kavuştuğunu gördükten sonra atından inmiş, haçların önünde dikilmiş, ellerini göğe doğru kaldırarak şöyle demiş: “Benim buraya gelmeme vesile olan Yüce Yaradan'a şükürler olsun. Piskopos Prohor Efendi, sen doğru yolda yürüyenlerdensin ki senin duan oğlumu ayağa kaldırdı. Sen ise İgnat, kutsanmış bir kimsesin ki hem kendi insanlarını kurtardın hem de şehrini. [Aynı] Han kemiğindeniz, aynı kabiledeniz, eğer burada sana karşı işlenecek herhangi bir yanlış olursa, bize gelmekten geri durma.” Ahmıl, kırk altın griven alıp Hazret'e vermiş, beraberindeki din adamlarına ise otuz griven verip, İgnat'ın [getirdiği] hediyeleri kabul etmiş, ve öpmüş onu ve Hazret'e ise başını eğerek selam verdikten sonra atına binmiş ve gerisin geriye yurduna gitmiş. İgnat ise Ahmıl'ı yolculadıktan sonra Hazret ve şehir ahalisiyle şehre dönmüş, herkes pek sevinmiş ve dualar okuduktan sonra Yaradan'a şükürler etmişler.

Tanrı'm, kadim atalarımızın yapıp ettiklerini yazan ve de okuyanlara teselli ver, onlara bu dünyadaki ve öte dünyadaki hayatlarında huzur ver; Petro'nun bütün soyuna ise sıhhat ve uzun ömürler nasip eyle. Sevinçleri hiç azalmasın, kederden irak olsunlar ve ebedi hatıraları dünyanın sonuna dek diri kalsın.

Şan, şeref, iktidar ve ibadet Rabbimiz İsa Mesih'edir; şimdi, daima ve ebediyete dek. Âmin.

Kaynakça

Letopis' po Lavrentievskomu Spisku, Arheografiçeskaya Komissiya, Sankt-Peterburg 1872.

Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey Tom XXXVII (Üstyug ve Vologda Kronikleri), Nauka, Leningrad 1982.

Polnoye Sobraniye Russkih Letopisey Tom I (Lavrentievskaya i Troitskaya Letopisi), Tipografiya Eduarda Pratsa, Sankt-Peterburg 1846.

Dimitriyev, Lev Aleksandroviç, “Povest' o Petre, tsareviçe ordınskom” *Biblioteka Leteraturı Drevney Rusi RAN İRLİ* Tom 9, edited by Lihaçev D. S., Dimitriyev L. A., Alekseyev A.A., Ponırko N. V., Nauka, Sankt-Peterburg 2006, s. 86-96.

- Egorov, Vadim Leonidoviç, *Altın Orda'nın Tarihi Coğrafyası (XIII-XIV. asırlar)*, Çev. Alihan Büyükçolak, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
- Grigoryev, Arkadiy Pavloviç, *Mongolskaya Diplomatika XIII-XV vv. (Çingizidskiye Jalovanniye Gramoti)*, iz-vo. Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1978.
- Gorskiy, Anton Anatol'yeviç, "Povest' ob ubiyenii Batıya i russkaya literatura 70-h gg. XV veka" *Srednevekovaya Rus' Vıpusk 3*. Moskva 2001. s. 191-221.
- Horoşev, Aleksandr Stepanoviç, *Politiçeskaya İstoriya Russkoy Kanonizatsii (XI-XVI vv)*. İzd. Moskovskogo Universiteta, Moskva 1986.
- Klyuçevskiy, Vasiliy Osipoviç, *Drevnerusskiye Jitiya Svyatıh Kak İstoriçeskiy İstoçnik*, izdaniye K. Soldatenkova, Moskva 1871.
- Mayarov, Aleksandr Vyaçeslavoviç, "Papa Iv. İnnokent'in Altınorda Hanı Sartak'a Gönderdiği Mektup (Metin, Tercüme, Yorum)", Çev. Alihan Büyükçolak, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(2), Aralık 2021. s. 77-91.
- Mel'nik, Aleksandr Gavriloviç, "Bogomol'ya Tsarya İvana Groznogo" *Soobsheniya Rostovskogo Muzeya*, Vıpusk XXIII. Rostov 2018 s. 61-79.
- Mıskov, Yevgeniy Pavloviç, *Politiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı (1236-1313)*, İz-vo. Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Volgograd 2003.
- Özcan, Altay Tayfun, "Sartak Han" *Tarihin ve Tarihinin İzinden: Kazım Yaşar Kopraman Armağanı*, ed. Altan Çetin, TKAE yay., Ankara 2014. 171-190.
- _____, *Rus-Moğol İlişkileri (1223-1341)*, TTK, Ankara 2017.
- Özyetgin, Ayşe Melek, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Skripil', Mihail Osipoviç, "Povest' o Petre, tsareviçe Ordınskom" *İstoriya Russkoy Literaturı*, T. 10, Akademiya Nauk SSSR, Moskva 1945. s. 350-357.
- Sabitov, Jaksılık Muratoviç, "Politiçeskaya İstoriya Ulusa Cuci v 1256-1263 godah" *Zolotoordınskoye Obozreniye* No.2. 2015 s. 51-64.
- Serebryanskiy, Nikolay İl'iç, *Drevnerusskiye Knyajeskiye Jitiya*, Moskva 1915.
- Ştaden Genrih, *O Moskve İvana Groznogo Zapiski Nemtsa Oprıçnika*, Moskva 1925.
- Zaytsev, İl'ya Vladimiroviç, "Nadgrobiye Hudaykula (Petra) v Moskovskom Kremle" *Arheologiya Yevraziyskih Stepey* № 6 2017. s. 196-200.

Çeviri Makale | Translation Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 06.05.2022

Makale Kabul | Accepted: 06.06.2022

Atıf | Cite as: Denis Sinor, “Barbarlar”, çev. Serkan Acar, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 172-182.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1113099>

BARBARLAR*

Denis SINOR
Çev. Serkan ACAR**

Bu makalenin telif sebebi barbar kavramını tanımlamaya gayret etmek ve dahi söz konusu kategoriye dâhil olan halkların tarih boyunca oynadıkları rolün bazı yönlerini göstermeye çalışmaktır¹. Hâl böyle iken, *barbar* terimini son derece esnek bir anlamda kullanacağız ve bizatihi sözcüğün tarihini incelemekten büsbütün imtina edeceğiz. Kelimenin sırasıyla; Helen, Romalı, Bizanslı, Hıristiyan olmayanları ve hatta en nihayetinde İtalyan olmayanları imlediğini biliyoruz². Çok sayıdaki tâli anlamına ve hatta yanlış kullanımına rağmen, bu terimin birinci ve başat mânâsının “medeni” sözcüğünün zıt anlamlısı olduğu fevkalâde açıktır ve bu husus pek çok kez beyan edilmiştir; bu nedenle, “gayr-ı medeni” sözcüğü ile eş anlamlı tüm pratik amaçlar bağlamında, belirgin bir şekilde aşağılayıcı (pejorative) bir nitelik taşımaktadır.

Eski Grekçedeki *barbar* sözcüğünün daha başka mülahazalarla birlikte basit mânâda “yabancı” anlamına geldiği gerçeğinden hareketle, zikredilen aşağılayıcı niteliğinin şovenizmden kaynaklandığı iddiası mevcuttur: A Ülkesi, B Ülkesini barbar olarak görme eğilimindedir ve bunun tersi de geçerlidir. Böyle bir teoriyi haklı çıkarmak için sığ kanıtlar kolaylıkla bulunabilir: Greklere göre Romalılar barbardı; Çin ve Avrupa birbirini barbar olarak görüyordu. Mamafih bu tür delilleri benimsemek bizi çok yanlış yollara sevk eder. Örneğin, Çin-Avrupa münasebetleri daha yakından tetkik edilirse,

* Makalenin özgün künyesi: Denis Sinor, “The Barbarians”, *Diogenes*, Vol. 5, Issue 18, June 1957, p. 47-60.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, serkanacar1980@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-1642-9269

¹ Bazı önemsiz değişikliklerin yapıldığı bu makale elinizdeki haliyle neşredilmiştir. Pek çok derste olduğu gibi, eğlenceli hususlara ilişkin birtakım düşünceler, otoriter bilim adamlarının mecburiyetlerine üstün gelmiştir. Bazı meseleler, örneğin çok mühim bir konu olan barbarların iktisadî yapılarının arka planı, burada bahis konusu edilmemiştir ve belirli bir iddiayı tahkim etmek için eklenen malzeme, mevcut olanın sadece bir kısmıdır. Belirttiğim hususlara ve diğer muhtemel eksikliklerine rağmen, aşağıdaki sayfalar barbar sorunu olarak ele aldığım konunun oldukça sağlam bir resmini vermektedir. Umarım bir gün bu konuyu bütün yönleriyle tetkik edebilirim.

² Barbar sözcüğün tarihi ve farklı kullanımları defalarca incelenmiştir. İlgili literatür içinden aşağıdaki yayınlara müracaat edilebilir: Julius Jüthner, *Hellenen und Barbaren: Aus der Geschichte des Nationalbewusstseins*, (Das Erbe der Alten), Vol. VIII, Leipzig 1923; Kilian Lechner, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner*, Münih 1954; Rodolfo De Mattei, “Sul concetto di barbaro e barbarie nel Medio Evo”, *Studi... in onore di Enrico Besta*, Milan 1939, IV, s. 481-501.

aralarında karşılıklı saygı görülmesi bile en azından birbirlerini kolayca kabullendikleri anlaşılacaktır; bahse konu iki medeniyet de Almanların *Hochkultur* dediği ve daha iyi bir ifade bulamadığımız için “büyük medeniyet” (major civilization) suretinde tercüme edebileceğimiz kavrama karşılık gelmektedir. Çinliler için Hindistan hiçbir zaman barbarlar ülkesi olmadı; tuhaf bir şekilde ne Romalılar ne de Bizanslılar İran’ı barbar olarak gördüler. Bu durum son derece şaşırtıcıdır çünkü bir zamanlar Greklerin bakış açısına göre Persler, terimin gerçek mânâsıyla, barbarların en mükemmel örnekleri idiler. Daha sonra büyük medeniyetlerin bu şekilde adlandırılmasına son verildi; Grekler Romalılara barbar demekten vazgeçtiler. Roma ile aralarındaki ezelî düşmanlığa rağmen Ammianus Marcellinus’un bu mefhumu Persler için kullanmaması şayan-ı hayrettir³. Söz konusu terim bazen zikredilenlerden biri için kullanılmasına rağmen, hiçbir büyük medeniyetin başka bir büyük medeniyeti barbar (yani gayr-ı medenî) olarak görmediğini söylemek mümkündür. Barbar kavramı basit bir şovenizmle izah edilemez.

Başka bir yanlıgı daha var ki, fevkalâde tehlikelidir; zira saptaması zor, bertaraf edilmesi elzemdir. “Barbar” kelimesi adeta “gayr-ı medenî” sözcüğü ile eş anlamlı kabul edildiğinden, büyük medeniyetlerin kendi ölçütlerine uymayanları barbar telakki etmelerini yok mu saymalıyız? Bu sorunun cevabı kesinlikle “Hayır” olmalıdır. Nesnel olmak gerekirse; bir medeniyetin düşük seviyeli olması onun mutlak surette “barbar” olarak adlandırılmasına sebebiyet vermez. Çağdaş kullanımda, mesela Yeni Gine’nin veya Siyahî Afrika’nın gerçekten geri kalmış halklarına dahi asla barbar denilmez. Onlara daha ziyade “vahşi” (savage) diyoruz. Amerika Birleşik Devletleri veya Güney Afrika’daki zenciler gibi daha büyük bir topluluğun hor ve hakir görülen veya dışlanan kesimlerini de barbar addetmiyoruz. Daha da ilginç olanı ise, yayılmacı bir insan topluluğu tarafından geri itilen, kökü kazınan veya imha edilen yerli halkların, umumiyetle barbar kategorisine dâhil edilmemesidir. İtalya’nın Roma öncesi toplumu, Avrupa’nın Kelt ulusları ve Amerika Kızılderilileri bu ifadeye iyi birer örnektir. Nihai bir sonuç olmasa da şunu öne sürebilirim; öyle görünüyor ki, “barbar” yaftasıyla damgalanmak, düşük bir medeniyete sahip olmaktan daha başka nitelikleri gerekli kılıyor. Bir barbar, aynı zamanda saldırgan ve tehlikeli olmak zorundadır.

Zikredilen özelliği bünyesinde barındıran halklara hem tarihte hem de mitolojide genellikle kuzey halkları denir. Bu makalenin konusu olan barbarlar bunlardır. Tarihi bağlamına uygun olarak kabaca ifade etmek gerekirse, batıdan doğuya doğru şu kavimleri ihtiva eder: Germen kabileleri, Avrupalıların tanıdıkları Hunlar, Sarmatlar, Avarlar ve Macarlar adıyla anılan göçebe kabileler, Çinlilerin haber verdiği Asya Hunları, Juan-Juanlar ve Uygurlar, geniş Avrasya kıtasının bir ucundan diğer ucuna at koşturan Türkler ve Moğollar, Çin’in kuzeyinde yaşayan Kitanlar, Cücenler ve Mançular gibi orman halkları sayılabilir fakat bunlar isimlerini bildiğimiz çok sayıdaki kavimden sadece birkaçıdır.

Şimdi, bu halklar ile onları kuşatan büyük medeniyetler arasındaki ilişkilerin temel özelliklerini tetkik etmemiz gerekiyor.

Bu münasebetlerle ilgili araştırmamızın temelini oluşturan ve bel bağlamak zorunda olduğumuz yazılı belgelerin çoğunun esasen “medenî” unsurların bakış açısıyla kaleme alındığı gerçeği şaşırtıcı değilse de elem vericidir. Filvaki en eski zamanlar için Çin kaynaklarına güvenmek zorundayız; bu durum onların sadece Avrupa menşeli membalardan daha eski ve daha zengin oldukları için değil, bilakis medenî ile gayr-ı

³ Krş. Wilhelm Ensslin, *Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus*, (Klio, Beiheft XVI), Leipzig 1923, s. 33.

medenî arasındaki ilişkiyi Çinlilerin Avrupalılardan daha erken ve daha net bir şekilde ele alıp bir dünya tasavvuru yarattıkları ya da en azından onlar tarafından daha iyi korunup bize aktarılmasıyla ilgilidir. Barbar sorunu söz konusu olduğunda Doğu ile Batı'ya ait algılayış biçimlerinin büyük benzerlikler gösterdiği müşahede edilecektir.

Konumuzla ilgili olarak bir değerlendirme yaparsak; büyük medeniyetlerin dünya tahayyülü benmerkezcidir (egocentric) ve dünyanın merkezinde yer alırlar. Onlar esasen insanlığı temsil ederler. Roma İmparatorluğu çöküş döneminde bile Batı'da hem Romalılar hem de barbarlar tarafından yegâne siyasî teşekkül olarak görülüyordu. Merkezî Krallık telakki edilen Çin ise Dört Deniz'in barbarları olan “yabanî otların kapladığı bir bahçenin ortasındaki en güzel çiçekti” (Flower of the Center)⁴. Barbarlar, genellikle hayvan olarak görülmelerine rağmen yine de geniş mânâsıyla insanlığın bir parçası idiler. Ayrıca, insanlık dramının aktörleri olan barbarlar, birbirine zıt olmasına karşın birbirini tamamlayan iki unsur arasındaki bir etkileşim vasıtası olarak tasavvur edilmişti. Çinli tarihçi herkesin kendi yerinde olduğunu ifade etmek için şöyle diyordu: “İçeride başlık ve kuşak takanlar [Çinliler], dışarıda ise barbarlar var”⁵.

Çinliler ile Çinliler, yani medenîler ile medenîler arasındaki savaş, en azından teorik olarak imkânsızdı ve asla olmamalıydı. Şayet olursa taraflar için buradan elde edilecek bir şeref yoktu. Oysa, barbarlarla savaşmak ne kadar farklı bir şeydi! Bu meşgale gözü pek adamların eğlencesiydi. Barbarlara karşı kazanılan zafer hükümdarın meşruiyeti ve aynı zamanda en önemli göreviydi. Saldıran barbarlar isyan suçlusuydu. Esasen özgür olmasına rağmen ona “köle” denmiyor muydu? Selanikli Eustathios'a göre; savaşlar ulusların hastalıkları gibidir fakat barbar bir topluluğun Bizans'a karşı yürüttüğü bir savaş ise adeta bir illetin Tanrı'nın mutlak kudretine meydan okumasıdır⁶.

Medenî ve barbar arasındaki en büyük ayırım davranış farkıdır: Barbarların görgüleri yoktur. Davranışlarında âdâb-ı muâşeret (κατὰ κόσμον) görülmez, düzen bilmezler⁷. Çin Törenler Kitabı'ndan (Chinese Book of Ceremonies) okuduğumuz davranış kuralları şöyledir: “Medenî olan hislerini kontrol altında tutar... hevâ ve heveslerinin peşinde koşmak barbarların yoludur”⁸. Medenî bir devlette her şey düzenli, barbarlar arasında ise her şey düzensizdir. Usturuplu davranış kurallarına sahip değillerdir, dolayısıyla güven telkin etmezler ve “sıçanlar gibi müteredditirler”⁹. Cahildirler. Barbarlara karşı hiçbir şekilde körü körüne önyargılı olmayan Marsilyalı Salvianus yine de onları şöyle tarif eder: “Sadece Roma'dan değil insan bilgeliğinden de yoksun kimselerdir”¹⁰. Albertus Magnus ise şu kayıtları düşmüştür: “Erdemli bir yasa, hükümet veya herhangi bir nizamla terbiye edilmeyenlere barbar denir”¹¹.

Gerçek bir erkek nasıl giyineceğini bilir; rütbesini ve mevkiini müdriktir. Çin'in T'ang Hanedanı'na ait bir yazıtta “iyi tertip edilmiş giysilere ve başlıklara” sitayiş vardır¹². Barbarlar artık giysilerini Çinlilerin yaptığı gibi sağa doğru ilikliyorlardı; barbarca cehaletlerinden dolayı eskiden olduğu gibi sola doğru değil. İktidardaki Çin

⁴ Çinliler ile Barbarlar arasındaki ilişkilerin ustaca yapılan tasviri için şu esere bkz. Marcel Granet, *La Civilisation Chinoise*, Paris 1929, s. 86 vd.; İngilizce tercümesi: *Chinese Civilization*, New York 1951.

⁵ Édouard Chavannes, *Les Mémoires historiques de Se-ma Ts'ien*, I-V, Paris 1895-1905, III, s. 401.

⁶ XII. yüzyıl, krş. Lechner, a.g.e., s. 81.

⁷ A.g.e., s. 87.

⁸ *Li Chi*, Edt. Couvreur, I, 215.

⁹ Édouard Chavannes, *Dix inscriptions chinoises de l'Asie centrale d'après les estampages de M. Ch.-E. Bonin*, Académie des inscriptions et belles-lettres, I. sér., XI, II, Paris 1902, s. 193-295, 220.

¹⁰ *De Gubernatione Dei*, V. 8 (MGH. AA. I, s. 56).

¹¹ *Ethic. Lib.* vii.

¹² Yazıt MS 640 yılına tarihlendirilmiştir. Krş. Chavannes, *Dix inscriptions...*, s. 218.

hanedanının erdemi sayesinde geleneklerinden vazgeçmemişlerse “dağınık saçlarını omuzlarından sarkıtıyorlardı”¹³. Romalı olmasına rağmen barbar kıyafetleri giyen Arcadius’un vekili Rufinus gibilere yazıklar olsun! Şair Claudius Claudianus bu gerçeği anlatırken öfkesinden boğulacak gibi olmuştu¹⁴. MS 400 civarında Konstantinopolis’in bazı züppe gençleri barbar kıyafetleri içinde caka satmaya çalışılırsa da yasalar kısa sürede bu münasebetsiz davranışa son verdi¹⁵. 1274 yılında, yani Macarların Macaristan’a yerleşmesinden neredeyse üç asır sonra, Papa hazretleri, saçlarını ve kıyafetlerini göçebe barbar Kıpçak modasına uydurduğu için Kral IV. László’yu şiddetle kınamıştı¹⁶.

“İdeal Barbar” diyebileceğimiz şeyin kabataslak da olsa bir resmini vermeye çalıştım. Barbarı son derece güvenilir olarak tanımladığımızdan, gerçek ve tarihî barbar arasında mühim bir tutarsızlığa tesadüf etmek bizi şaşırtmamalıdır. İkinin özellikleri bazı noktalarda örtüşür; örneğin açgözlüdürler. İmparator VII. Konstantin Porphyrogenetos oğluna nasihat ederken şöyle der: “Bu nedenle şunu bilin ki, kuzeyin bütün kabileleri, doğaları gereği doymak bilmeyen bir para hırsına sahiptirler, asla tatmin olmazlar ve talepleri ile istekleri bitmez, sınır tanımayan arzuları vardır fakat her zaman daha fazlasını isterler ve küçük bir hizmet karşılığında büyük kârlar elde etmeyi umarlar. Bu nedenle küstah talepleri ve edepsiz istekleri geri çevrilmeli ve makul konuşmalar, ihtiyatlı ve zekice bahanelerle iddiaları çürütülmelidir”¹⁷.

Konstantin’in açıkladığı nedenlerden dolayı barbarlar hediye almaktan hoşlanırlardı; Romalılar, Bizanslılar ve Çinliler bu konuda hemfikirdirler. Ayrıca hediye getirme konusunda da ilginç huyları vardır. Tangutlar ve Uygurlar, Çin’e “yardımda bulunmak için” at tedarik ederlerdi. Bu hizmetleri için onlara yüksek bir bedel ödenirdi. Sadece verdikleri berbat durumdaki ihtiyar atlar için ederinden çok daha yüksek bir ücret almakla kalmazlar, aynı zamanda seyahat masrafları da cömertçe karşılanırdı. Müsrif bir şekilde ağırlandırlar; kendilerine çeşitli hediyeler, ipek ve benzeri şeyler verilirdi. Tarihçinin aktardığı dedikoduya göre, uygunsuz davranışlar sergiliyorlar; ziyafetlerde kafayı bulup kol kola girerek öz yurtlarının şarkılarını söylüyorlardı. Barbarların getirdikleri atlara her yıl milyonlar harcanıyordu ki, bu durum yetkililer için büyük bir sıkıntıydı. Filvaki İmparator Ming-tsong (926-933) bu uygulamayı şu sözlerle tasdik etmektedir: “Barbarlar saraya haraç getirdiğinde Çin onlara hediyeler verir; bu durum bir imparator için olağan bir yükümlülüktür”. Tarihçi, akabinde barbarlara ait koyunların ve atların durmaksızın saraya geldiğini ekler¹⁸.

Bu olaydan dört yüzyıl kadar önce Marsilyalı Salvianus tarafından dile getirilen şikâyet zikredilen duruma ne kadar da uygundur: “Barbarlara vergi ödemek zorundayız. İblis-i lâinler bize günışığının kullanım hakkını satıyorlar. İçimize çektiğimiz nefesi ticarî bir faaliyete borçluyuz. Ey bizim kara bahtımız! Boğazımıza kadar yere battık. Ve bunun için ücret mukabilinde satın aldığımız barbarlara teşekkür ediyoruz... Ayrıca kendimizle daha fazla alay edip, onları çağırarak altın verip ödüllendiriyoruz. Biz bu satın alma bedeline hediye diyoruz; bu, gerçekten de çok acı ve kederli bir alışveriş”¹⁹.

¹³ Bu ifade için bkz. James Russell Hamilton, *Les Ouïghours à l’époque des Cinq dynasties*, Paris 1955, s. 92.

¹⁴ *In Rufinum II*, ll. 78-85, ed. Platnauer (Loeb Classical Library).

¹⁵ Krş. Ferdinand Lot, *Les Invasions Germaniques*, Paris 1945, s. 168.

¹⁶ Krş. *A magyar nemzet története*, Edt. Szilágyi, III, Budapeşte 1896, s. 562.

¹⁷ Gy. Moravcsik (edt.) and R. J. H. Jenkins (trans.), *De Administrando Imperio*, Budapeşte 1949, s. 67.

¹⁸ Krş. Hamilton, a.g.e., s. 107.

¹⁹ *De Gubernatione Dei*, VI, 98-99 (MGH. AA. I, s. 83).

Esasen burada barbarlarla yapılan bir geçici anlaşmaya (modus vivendi) tesadüf etmek mümkün görünmektedir. Bir barbar çoğu zaman maddi güvenlik, yiyecek ve biraz paradan başka bir şey istemez. Bir ahlâk kuramcısının böyle bir eylemi kınayabilmesi mümkün ise de, ister Romalı ister Çinli olsun, yöneticiler, ya diğer barbarlarla savaşmak ya da daha başka “medenî” hükümdarlara karşı yardım elde etmek için düzenli olarak barbar ordularının kapısını çalarlardı. Burada daha detaylı bilgi veremesek de Geç Roma İmparatorluğu’ndaki Germen askerlerinin rolü fevkalâde iyi bilinmektedir.

Genellikle, barbarların mevcut dünya düzenini yok etmek için ortak bir eylemi yoktur; tek istedikleri taraf değiştirmek ya da basit bir şekilde medenîlerin sunduğu kolaylıklardan yararlanmaktır. Yerleşmeye, toprağı işlemeye, askerî veya idarî görevler almaya oldukça isteklidir. Bütüne bakıldığında makul görünürler. Böyle insanlarla bir tür mutabakat yapmak mümkündür. Yutulabilir, asimile edilebilir veya imha edilebilirler; birbirlerine karşı kullanılabilir, hediyeler veya vaatlerle satın alınabilirler. VII. Konstantin’in *De Administrando Imperio* adlı eseri onların saflıklarından ne surette yararlanılacağı; “kuzeyin bu dalavereci ve onursuz kabilelerinin”²⁰ taleplerinin nasıl çürütüleceği konusunda mükemmel tavsiyelerle doludur. Tehlikeli hasımlar veya idaresi güç müttefikler olabilirler ancak koşulları değerlendirmeleri temelde medenî olanlardan farklı değildir. Hatta aynı oyunu oynadıkları ve kurallara saygı duydukları bile söylenebilir. “İçeride başlık ve kuşak takanlar, dışarıda ise barbarlar var” fakat dışardaki kasvetli ortamdan bolluk içerisinde mutlu yaşayan insanların samimi ve sıcak evlerine taşınmak imkân dâhilindedir. Hatta neredeyse mutsuzluklarından mutlu olan, zamanı geldiğinde medenî topluluklara kabul edilmeleri umuduyla ehlileşmiş “uysal” barbarlardan söz etmek dahi mümkündür. Bu uysal barbarlar, güvelerin bir lambanın etrafında toplandığı gibi medenî dünyanın hudutlarına yığılırlar. Fakat onları barbarlığın gerçek temsilcileri olarak görmek yanlış olur; kim bilir kaç hükümdar bu hatanın kurbanı oldu! Savaş dönemi jargonunu kullanacak olursak, barbarlar arasındaki “işbirlikçiler” (collaborationists) uyum sağlamaya ve mevcut koşullardan azami ölçüde yararlanmaya hazırdırlar. Adeta büyük medeniyetlerin etrafında koruyucu bir tabaka vücuda getirirler.

Yarı asimile olmuş uysal barbarlardan oluşan bu koruyucu tabakanın ötesinde ne olduğunu medenîler hemen hemen hiç bilmezdi. Esasen, orada hiçbir şey olmadığını düşünmeye mütemayil idiler. Çinlilerin dediği gibi; “atlar ve çapulcular ülkesinin” derinliğini arşınlamayı kim ister ki?

Bununla birlikte, bilinen barbarların ötesinden o zamana kadar malum olmayan kabileler de ortaya çıkıyordu. Bunlar, dünyanın düzenini tehdit eder, muvazeneyi bozar ve barbar ile medenîyi aynı düzleme getirirlerdi. Oyunun kurallarını bozarlardı. Ortaya çıktıklarında, medenîlere münhasır bir öfkeyle çığlık atar ve barbarları tam da barbarların uymadığı kurallardan uzak tutmak için kendi koydukları kaidelere müracaat ederlerdi. Kriket sopalarının değnek olduğunu düşünen adamlarla kriket oynanmaz!

Daha iyi bir ayırt edici özellik bulunmadığı için medenî olanın “sıradan barbar” ve “mutlak barbar” diyebileceğimiz iki tür barbara karşı tutumunda önemli farkları vardır. Avrupa’daki Germen kabileleri birinci tipi temsil ederler; Hunlar, Macarlar, Moğollar ve benzerleri ise hemen hemen her yerde atlı okçu olarak görülen ikincisine örnektir. Medenî halklar ile sıradan barbar arasında kurulduğunu gördüğümüz denge, ikincisinin ortaya çıkmasıyla tamamen bozulur. Mutlak barbarın uzun vadeli bir siyaseti vardır; hediyelerle veya haraçlarla daimî surette etkisiz hale getirilemez. Küresel ölçekte tanınma

---

²⁰ Moravcsik-Jenkins, s. 71.

iddiasındadır ve ifa etmekle yükümlü kılındığı bir misyonu olduğunu hisseder. Genellikle “Tanrı tarafından verilen bir hakla” barbarlık yapar.

Orhun Türk Yazıtları’ndan şunları okuyoruz: “Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisi arasına kişiöğlü kılınmış. Kişioğlunun üzerine atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş”²¹. Türk kudretinin çöküşünü anlatan yazıtlar şöyle devam ediyor: “Üstte Türk Tanrısı, Türk’ün kutlu yerini düzenlemiş. Tanrı, Türk halkı yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İteriş Kağan’ı ve annem İlbilge Hatun’u yükseltmiş”. Bizans imparatoruna hitaben yazılan bir mektupta Türk kağanı kendisini şöyle tanımlar: “Yedi ırkın başbuğu ve yedi ikliminin efendisi”²².

Priskos’un verdiği habere göre; Hunların Başbuğu Attila, Tanrı Ares’in kılıcına sahipti; onu mucizevî bir şekilde bulmuş ve tüm dünyaya egemen olmuştu²³.

Kaynaklarımızın çok daha ayrıntılı olduğu Moğollar örneğinde ise ilahî bir misyonun verdiği şuur özellikle belirgindir. Moğol hanlarının mühründe şu ibare kazılıdır: *Möngke Tengriyin kücündür* (Ebedî Gök’ün gücüyle)²⁴. Ulu Kağan Güyük, Papa IV. Innocent’e yazdığı mektupta kendisini “Tanrının kudreti ve tüm insanların hükümdarı” olarak adlandırır. Aynı mektuptan şunları okuyoruz: “Biz Tanrıya kulluk ederek, Tanrının kudretiyle doğudan batıya bütün yeryüzünü helak ettik. Eğer Tanrı güç vermeseydi insanlar bunu yapabilir miydi?”. Muhtelif Doğu Avrupa uluslarından bahisle Güyük şöyle devam ediyor: “Çünkü onlar Tanrının sözüne, Cengiz Han’ın ve kağanın [Güyük] emirlerine itaat etmediler ve büyük bir meclis toplayarak ulaklarımızı öldürdüler; Tanrı onların yok edilmesini emretti ve onları bizim elimize verdi. Aksi takdirde, eğer Tanrı izin vermeseydi, insan insana ne yapabilirdi?”²⁵.

Bu, imparatorluğa giriş hakkı elde etmek için tevazu ile hitap eden bir barbarın ifadesi değildir. Böyle konuşan birinin bir mite; medeniyetin doğasında var olan üstünlük mitine, saygı göstermesi beklenemez.

Suidas ilginç bir hikâye nakleder. Attila Milano’ya ulaştığında, ayaklarının dibinde katledilen barbarlarla altın tahtlar üzerinde oturan Roma imparatorlarını temsil eden bir fresk görür. Akabinde, Roma krallarının omuzlarında çuvallar taşıyarak kendisinin ayaklarına altın döktükleri bir tahtta oturduğunu resmeden başka bir fresk yapılmasını emreder²⁶.

Bazı göçebe halkların temsil ettiği gerçek barbarlar, şuurcludurlar ve devletleriyle gurur duyarlar. Tekrar ediyorum: Barbar, medenîden korunma isteyen ve ona hizmet sunan bir dilenci değildir. Filhakika, medenî olmayı isteyerek reddeder; artık zorunlu olarak değil, kendi seçimiyle bir barbardır. Orhun Yazıtları, Türk İmparatorluğu’nun

²¹ MS VIII. yüzyıl. Aslına mümkün olduğu kadar sadık kalmaya çalıştığım ancak katı bir filolojik doğruluk iddiasında olmayan tercümem esasen Thomsen’in yayınladığı Kül Tigin Yazıtı’na istinat etmektedir. V. Thomsen, *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*, (Mémoires de la Société Finno-ougrienne), Vol. V, Helsinki 1896; S. E. Malov, *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moscow-Leningrad 1951, s. 19-55. [Yazıtlardaki iktibasları ağırlıklı olarak Talat Tekin tercümesinden aldık]. (S. A.)

²² Theophylactus Simocatta, VII, 8, Edt. de Boor, s. 257. Türk ile ilgili tüm paragrafın çevirisi için bkz. Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiuc (Turcs) occidentaux*, St. Petersburg 1903, s. 246-49.

²³ Ernst Doblhofer, *Byzantinische Diplomaten und Östliche Barbaren* (Byzantinische Geschichtsschreiber), Vol. IV, Graz 1955, s. 51.

²⁴ Bu mühür hakkında yapılan en son çalışma için bkz. Antoine Mostaert and Francis Woodman Cleaves, “Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV, 1952, s. 419-506, özellikle s. 485-495.

²⁵ *Cronica of Salimbene*, MGH. SS. XXXII, s. 208’den iktibas.

²⁶ Amédée Thierry, *Histoire d’Attila et de ses Successeurs*, I-II, Paris 1856, I, s. 213’ten iktibas.

çöküş dönemini anlatırken, beylere karşı şöyle haykırır: “Türk unvanlarını bırakıp Çin unvanlarını alarak Çin imparatoruna tâbi olmuşlar, elli yıl hizmet etmişler”.

John de Plano Carpini, Moğollarla ilgili olarak şunları kaydeder: “Onlar diğer insanlara karşı çok kibirlidirler ve herkese tepeden bakarlar; esasen yüksek rütbeli ya da düşük payeli olsalar da onları değersiz görürler”²⁷. Çin yıllıklarına göre Türk kağanı “Mech’o”; “fetihlerinden gurur duyuyor, Çin’i hor-hakir görüyor ve mağrurlanıyordu”²⁸.

Gerçek bir barbarın uzun vadeli bir siyaseti olduğunu ifade etmiştik; bu barbar siyasî, iktisadî ve içtimaî açılardan incelenmesi gereken bir ideali, bir anlayışı şuurlu olarak temsil ediyordu. Burada kendimi barbar kavramının içtimaî yönünün tartışmasıyla sınırlandıracam zira bana göre, üçü arasında en ilginç olanı budur.

Hunlar veya Moğollar gibi göçebe bir barbar imparatorluğunun inkişafı, birçok açıdan bir devrim, bir toplumun fakir ve aslı haklardan mahrum sınıflarının yükselişi olarak telakki edilebilir. Böyle bir durumda, mazideki siyasî ve içtimaî akımlar ile zamanımıza uygun eğilimleri okumak kolaydır. Kendisine yabancı olan sorunları ve gerilimleri farklı bir çağa yansıtmaktan kaçınmak, basit ve hatalı teşbihlerden sakınmak için metinlerin tanıklığına her zamankinden daha fazla bağlı kalmak ve ne kadar cazip olursa olsun, onların faraziyelerle desteklenmesine direnç göstermek gerekir.

Türk İmparatorluğu’nun yükselişi (VI. yüzyıl), demirci Türklerin Juan-Juanlı efendilerine karşı bir isyanı olarak başlamıştı; buna dair açık kanıtlarımız mevcuttur. Daha önce iktibaslar yaptığımız Orhun Yazıtları’nda birinci tekil şahıs ağzından konuşan Türk kağanı, fakir halkını refaha kavuşturmanın zorlu sürecini dokunaklı biçimde tasvir eder:

“Ben hiç de zengin ve müreffeh bir halk üzerine hükümdar olmadım. Karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil bir halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Kül Tigin ile konuşup anlaştık... Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ve iki şad ile birlikte ölesiyeye yitesiyeye çalıştım, çabaladım... Her yere gitmiş olan halk, öle yite, yayan yapıldak dönüp geldi. Halkı besleyip doyurayım diye on iki kez büyük ordu sevk ettim... İlahî lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum, çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım”.

Büyük barbar imparatorlukları ulus devletler değildi. Çok dilli idiler ve müşterek bir din ile bir arada tutulmuyorlardı. Başlangıç safhasında, güçlü, ferdî liderlik altında, aslı haklardan mahrum, genellikle yarı aç halkların yeniden birleşmesini temsil ediyorlardı. “Moğolların Gizli Tarihi” isimli eserde de defalarca ifade edildiği gibi; Cengiz Han, “keçe çadırlar altında yaşayan halkları birleştirmişti”²⁹.

Barbar imparatorluklarının halkları, kudretlerinin zirvesindeyken dahi şaşılacak derecede fakir kaldılar. Ammianus Marcellinus’un anlattığına göre; Avrupa’yı titreten Hunlar, daha beşikteyken açlığa ve susuzluğa dayanmaya alışmışlardı ve kıyafetlerini “paçavra haline gelip bölük pörçük olana kadar”³⁰ sırtlarında taşıyorlardı. Plano Carpini,

²⁷ *Istoria Mongolarum*, IV, 4. “Stanbrook Abbey Manastırı’nın bir rahibesi” tarafından yapılan mükemmel tercümeden iktibas ettim. Bkz. *The Mongol Mission*, Edt. Christopher Dawson, London and New York 1955, s. 15.

²⁸ Stanislas Julien, “Documents historiques sur le Tou-kioüe (Turcs)”, *Journal Asiatique*, II, 1864, s. 424. Esasen iktibasın ikinci el bir kaynaktan yapılmış olması bizim amacımız açısından mühim değildir. Tercümenin aslına uygun olup olmadığını kontrol etme fırsatım olmadı. Her halükârda benzer ifadeler Çin kaynaklarında bolca mevcuttur.

²⁹ Metin 1240 tarihlidir. İlk neşri için bkz. Erich Haenisch, *Manghol un Niuca Tobca’an (Yüan-ch’ao pi-shi)*, Leipzig 1937.

³⁰ John C. Rolfe tarafından “Loeb Classical Library” için tercüme edilmiştir. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1935-1939, xxxi, s. 2, 4-5).

Moğolların beslenme alışkanlığına karşı korkuyla karışık bir hayranlık duyar: “Ne ekmekleri ne nebatları ne sebzeleri ne de başka şeyleri var, etten başka bir şeyleri yok fakat o kadar az yiyorlar ki, diğer insanlar burada güç bela hayatta kalabilirler”. Kışın “darıyı suda kaynatıp o kadar inceltirler ki onu yiyemezler ve içmek zorunda kalırlar. Her biri sabahları bir veya iki bardak bundan içer ve gün boyunca başka bir şey yemezler; akşamları ise hepsine bir parça et verilir ve et suyunu içerler... Aç kaldıklarında, bir iki gün hiçbir şey yemediklerinde, kolay kolay sabırsızlık göstermezler, karınları tokmuş gibi şarkı söyleyip eğlenirler”³¹.

Hatta kağanları bile çok mütevazı yaşıyordu. Bizans elçisi Priskos, bir ziyafette Attila’ya ahşap tabaklarla servis yapıldığını, ahşap bir kaptan içtiğini ve sadece et yediğini belirtmiştir. Giydiği kılık kıyafet de gösterişsizdi³².

Barbar yaşamının kıt koşulları ve onun ayırt edici vasfı olan temel sosyal adalet, medenî toplumun daha az şanslı kesimlerine çekici geliyordu. Priskos, Hunlarla yaşamayı tercih eden bir Romalı ile yaptığı uzun bir tartışmayı kayıt altına almıştır; bu zât, yasaları çiğneyen zenginleri koruyan ya da güçlüleri para cezası ödemeye icbar etmeyip, yargıçları boyun eğdirerek kendilerini savunmanın hiçbir yolunu bulamayan yoksullara karşı acımasız davranan Roma adaletine çok sert suçlamalarda bulunmuştu³³. Diğer doğrulayıcı kanıtlar olmasaydı, sunduğu gerçekler *apologia pro vita sua* [yaşadığı hayatı müdafaa] olarak düşünülebilirdi. Marsilyalı Salvianus’un V. yüzyılın umumî vaziyetine ilişkin müthiş suçlaması buna bir örnektir: “Fakirler talan ediliyor, dullar inim inim iniyor, yetimler ayaklar altında çiğneniyor. İşler o kadar kötüleşti ki, kökeni itibarıyla asil ve iyi eğitim almış insanların pek çoğu devletin zulmü ve baskısı altında can vermemek için düşmana sığındı. Onlar, barbarlar arasında Romalıların merhametini arıyorlar çünkü Romalılar arasında barbarlığa ve zulme tahammül edemiyorlar. Sığındıkları kimselerden gelenek ve dil bakımından farklı olmalarına, barbarların bedenleri ile elbiselerinin kötü kokusundan iğrenmelerine rağmen Romalıların iğrenç adaletsizliği altında acı çekmektense, barbarlar arasında yaşayıp tuhaf yaşam tarzlarına katlanmayı tercih ediyorlar”³⁴.

Medenî olanın barbarı övmesiyle ilgili başka örnekler de iktibas edilebilir. Roma ve Çin’deki, Bizans ve Fransa’daki filozoflar, çürümeye yüz tutmuş kendi medeniyetleri ile barbarları olumlu bir şekilde mukayese etmeye genellikle meyilli idiler. Barbarları daha ziyade kendi savundukları siyasî fikirlerine bürünen uygun bir kukla olarak kullandılar. Cengiz Han tarafından Taocu Ch’ang-ch’un’a gönderildiği söylenen uydurma mektup buna ilginç bir örnektir:³⁵ “Kibirli ve müsrif bir hayat sürdüğü için Gök [Tanrı] Çin’den elini çekmiştir. Mamafih kuzeyin vahşi bölgelerinde yaşadığım için ölçsüz tutkularım yoktur. Lüksten nefret eder, mutedil yaşarım. Benim için bir hırka, bir lokma kâfidir. Mütevazı çobanlarımla aynı yemeği yer, aynı paçavraları giyerim. İnsanları evladım olarak görürüm... Askerî seferlerde her zaman önde yürür, cenk meydanında asla geride kalmam. Yedi yıl içinde büyük bir iş başardım ve tüm dünyayı tek bir imparatorlukta birleştirmeye muvaffak oldum”.

Böylesine lütüfkâr söylemler, ister barbar toplumların faydasını esas alan kişisel gözlemlere dayalı olsun isterse hüsn-i zan ile üretilmiş olsun, gerçek barbarlara nadiren

³¹ Dawson (Edt.), a.g.e., s. 15-17.

³² Doblhofer, a.g.e., s. 53.

³³ A.g.e., s. 44.

³⁴ A.g.e., v. 2I (MGH. AA. I, s. 108).

³⁵ E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources, I-II*, London 1910, I, s. 37. Ayrıca krş. Arthur Waley, *The Travels of an Alchemist: The Broadway Travellers*, London 1931, s. 160.

hitap eder. Zikredilen idealize edilmiş barbar tipi, Montesquieu'den Alman Nazi yazarlarına kadar, yakın geçmişte Avrupa siyasî düşüncesi ile edebiyatında daima Germen kabileleriyle özdeşleştirilmiştir. Bu iki barbar türü arasındaki farklılık Montesquieu tarafından kuvvetle vurgulanmıştır:

“Avrupa'nın kuzeyindeki uluslar özgür insanlar olarak, Asya'nın kuzeyindeki insanlar ise köle olarak istila edildiler ve sadece bir efendinin hırsını tatmin etmek için diğerleri gibi boyun eğdirildiler...”

Bu cihetle, Getlerin veya Tatar ulusunun dehasının her zaman Asya imparatorluklarınıninkine benzediği sonucu çıkar. Birinciler sopa zoruyla, Tataristan sekeneşi ise kırbaçla idare edildi. Avrupa ruhu bu tür tutumlara her zaman muhalif olmuştur ve tüm çağlarda, Asya halklarının ceza dediği şey Avrupa'da çok acımasız bir taciz olarak kabul edilmiştir.

Grek İmparatorluğu'nu yok eden Tatarlar, istila ettikleri ülkelerde kölelik düzeni ile despotik devlet kurdular; Gotlar ise Roma İmparatorluğu'na boyun eğdirdikten sonra monarşi ve özgürlüğü inşa ettiler”³⁶.

Gerçek ve saldırgan barbarlara atfedilmemiş hiçbir dehşet yoktur. Filhakika onlar “Şeytan'ın iğrenilen ırkıdır”. Matthew Paris, Moğollar hakkında şunları yazmıştır: “Bu insanlar korkunç; simaları sert, gözleri öfke dolu, elleri yağmacı, dişleri kanlı, ağızları her zaman insan eti yemeye ve insan kanı içmeye hazırdır”³⁷. Yamyamlık, gerçek barbarlara atfedilen önemli bir özellik olsa da bu yalnızca bir tanesidir. Bu onu günahkâr (unclean) olarak yaftalar ve medenî dünyanın hudutları dışına çıkarır. Barbarların suçlandığı bir dizi iğrenç suçlar vardır. Hunlar, Avarlar, Macarlar ve Moğolların tamamı benzer terimlerle tanımlanırlar; onlar hakkında bilgi veren tüm paragraflar genellikle antik yazarlardan basit bir şekilde kopyalanır ve “kuzey bozkırlarından” en son gelen halkları betimlemek için kullanılır. Bunlar kimdir ve nereden geliyolar?

Chateaubriand konuyla ilgili olarak şunları yazmıştır: “Görünüşe bakırsa bunlar güneyden, kuzeyden ve doğudan kendilerini çağıran bir ses işitmişler. İsimleri ve ırkları nedir, ülkeleri neresidir? Bunu, onlara yegâne yolu gösteren göklerden sorun çünkü onlar, geldikleri ve gittikleri yerler kadar insan ırkı olarak da meçhuldürler. Geliyorlar! Her şey onlar için hazır; ağaçlar çadırları, bozkırlar yollarıdır. Nerede konakladıklarını biliyor musunuz? Boğazlanan koyunların kemiklerine, yıldırım çarpmışçasına kırılan çamlara, alevlere boğulan ormanlara ve kül saçan ovalara tanık olun”³⁸.

Belki de onlar İsrail'in kayıp kabileleridir; yoksa Büyük İskender'in ya da başka bir kahramanın sarp dağların ötesinde, demir kapıların ardında bıraktığı Yecüc-Mecüc kavmi midir? Mamafih güvenli bir şekilde seddin ötesinde bırakıldıklarından kim emin olabilir? Her an dünya düzenini tahrip etmek için ortaya çıkabilirler. Hiçbir vahşet abartılamaz; hiçbir sıfat, dünya düzeninin koruyucusu olan medeniyete meydan okumaya cesaret edenleri tanımlayacak kadar değersiz değildir. Medenî dünyanın sınırında yaşayan ve alçakgönüllülükle içeri girmek isteyen barbarlar, hakir hatta aşağılık olabilirler. Ama görünen o ki barbarlar lüzumlu bir musibettir; tarihin muhteşem dramasında medenî âleme ipuçları vermeleri için gereklidirler. Lakin bu oyunda rol almayı reddedenlere yazıklar olsun! Bunların dünyada yeri, tarihte şerefi olamaz!

Gerçek barbarın sahneye girişi mukadderatın işaretidir: “Bin yıl tamamlanınca şeytan, atıldığı zindandan serbest bırakılacak. Yeryüzünün dört bir bucağındaki ulusları,

³⁶ *The Spirit of the Laws*, Trans. Thomas Nugent, London 1914, s. 280 (XVII, 5).

³⁷ *Chronica maiora, Additamenta*, Edt. Luard (Rolls Series), VI, 77. Trans. Giles, III, s. 451.

³⁸ *Les Martyrs*, VII, Edt. Garnier Frères, s. 128.

Yecüc-Mecüc'ü, saptırmak ve onları savaş için bir araya toplamak üzere zindandan çıkacak. Toplananların sayısı denizin kum taneleri kadar çoktur"³⁹. Ancak barbarın eskatolojik görünümü bile utanç verici bir şekilde sona erecektir; başarısızlığa mahkûm edilmiş ve yıkıma teslim olmuştur: "Evet, Rab halkına şöyle yanıt verecek... Kuzeyden gelen çekirge ordusunu sizden uzaklaştıracağım, kurak ve ıssız bir ülkeye süreceğim... Leşleri kokacak, kokuları göklere yükselecek. Çünkü korkunç şeyler yaptılar"⁴⁰.

BİBLİYOGRAFYA

A magyar nemzet története, Edt. Szilágyi, III, Budapeşte 1896.

Bretschneider, E., *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources, I-II*, London 1910.

Chavannes, Édouard, *Les Mémoires historiques de Se-ma Ts'ien, I-V*, Paris 1895-1905.

Chavannes, Édouard, *Dix inscriptions chinoises de l'Asie centrale d'après les estampages de M. Ch.-E. Bonin*, Académie des inscriptions et belles-lettres, I. sér., XI, II, Paris 1902.

Chavannes, Édouard, *Documents sur les Tou-kiuc (Turcs) occidentaux*, St. Petersburg 1903.

De Mattei, Rodolfo, "Sul concetto di barbaro e barbarie nel Medio Evo", *Studi... in onore di Enrico Besta*, Milan 1939, IV, s. 481-501.

Dobelhofer, Ernst, *Byzantinische Diplomaten und Östliche Barbaren*, (Byzantinische Geschichtsschreiber), Vol. IV, Graz 1955.

Ensslin, Wilhelm, *Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus*, (Klio, Beiheft XVI), Leipzig 1923.

Granet, Marcel, *La Civilisation Chinoise*, Paris 1929.

Haenisch, Erich, *Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*, Leipzig 1937.

Hamilton, James Russell, *Les Ouïghours à l'époque des Cinq dynasties*, Paris 1955.

Julien, Stanislas, "Documents historiques sur le Tou-kioüe (Turcs)", *Journal Asiatique*, II, 1864.

Jüthner, Julius, *Hellenen und Barbaren: Aus der Geschichte des Nationalbewusstseins*, (Das Erbe der Alten), Vol. VIII, Leipzig 1923.

Lechner, Kilian, *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner*, Münih 1954.

Lot, Ferdinand, *Les Invasions Germaniques*, Paris 1945.

Malov, S. E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moscow-Leningrad 1951.

Moravcsik, Gy., Jenkins, R. J. H., *De Administrando Imperio*, Budapeşte 1949.

Mostaert, Antoine-Cleaves, Francis Woodman, "Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV, 1952, s. 419-506.

---

³⁹ İncil, Esinleme 20: 7-8.

⁴⁰ Tevrat, Yoel 2: 19-20.

The Mongol Mission, Edt. Christopher Dawson, London and New York 1955.

The Spirit of the Laws, Trans. Thomas Nugent, London 1914.

Thierry, Amédée, *Histoire d'Attila et de ses Successeurs*, I-II, Paris 1856.

Thomsen, V., *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, (Mémoires de la Société; Finno-ougrienne), Vol. V, Helsinki 1896.

Waley, Arthur, *The Travels of an Alchemist: The Broadway Travellers*, London 1931.

Kitap İncelemesi/Book Review

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 24.04.2022

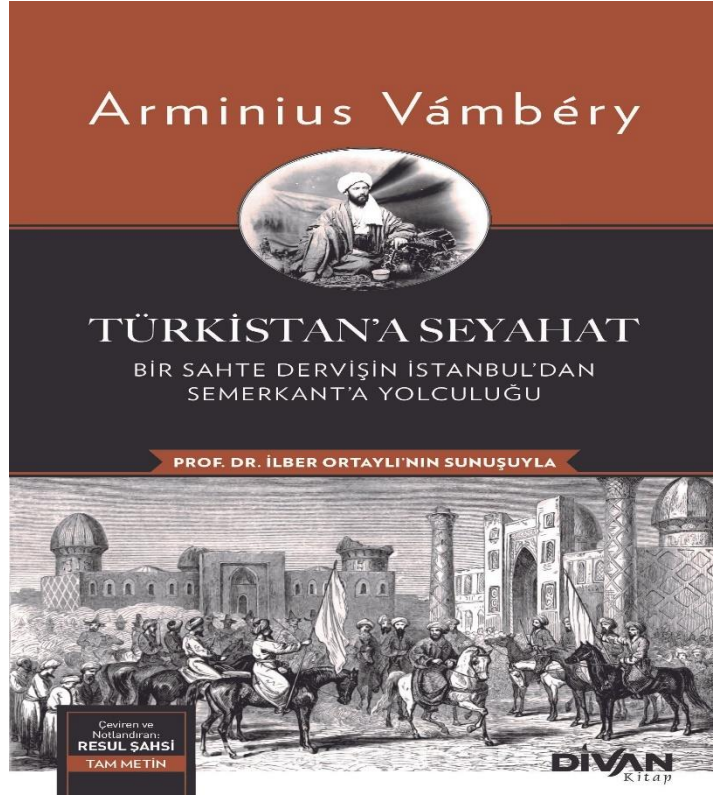
Makale Kabul | Accepted: 07.06.2022

Atıf | Cite as: Abdullah Gündoğdu, “Türkistan’a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul’dan Semerkant’a Yolculuğu (Kitap Tanıtımı)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 183-185.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1108254>

Arminius Vámbéry, Türkistan’a Seyahat Bir Sahte Dervişin İstanbul’dan Semerkant’a Yolculuğu, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2022, 536 s., ISBN: 9786257263313.

Abdullah GÜNDOĞDU*

Arminius Vámbéry, 19. yüzyılın en ilginç şahsiyetlerinden birisidir. Napolyon Takıntısı (Napoleon Complex) olarak tanımlanabilecek belli fiziki engellerine rağmen, olağanüstü kabiliyetleriyle bu yüzyılın tarihini değiştirmeye azmetmiş siyasetçi, asker, bilim adamı, diplomat çok sayıda kişilik arasında temayüz etmiştir. Bizim düşünce ve

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, abdullahgundogdu@yahoo.com ORCID: 0000-0002-9171-6965

siyasi dünyamıza derinden etki etmesi onu ilginç kılan diğer bir husustur. Paşalar, bürokratlar, diplomatlar, aydınlar, sultanlar, hanlar, imparatorlar ile kurduğu yakın teşriki mesaine ilave olarak alim, derviş, seyyah, casus kimlikleri ile iç içe geçen hayat hikâyesi, onun üzerinde fazlasıyla gizem barındırmaktadır. Sultan Hamit'ten Herzl'e kadar kurmuş olduğu derin ilişki ağı onun hakkındaki bu gizemi beslemektedir.

1832'de Peşte'de fakir Yahudi ailenin bir ayağı aksak çocuğu olarak doğan Vámbéry, hayatını kazanmak için genç yaşta geldiği İstanbul'da altı yıldan fazla bir süre kalarak Türk kültür hayatına derinlemesine nüfuz etmiştir. Vámbéry, Tanzimat döneminde paşa konaklarında yabancı dil öğretmenliği yaparken, Fuat ve Âli paşaları da yakından tanımıştır. Âli Paşa'nın kütüphanesinde Türkistan'a yönelik yazılmış kitapların çokluğu onda seyahat ilgisini kamçulamış olmalıdır. Ali Suavi'den Namık Kemal'e, İsmail Gaspıralı ve Abdürreşit İbrahim'e kadar yenileşme döneminin fikir adamları ve aydınları üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak etkisini görmek mümkündür. Ayrıca Panislamizm'den Pantürkizm'e uzanan yelpazede devrin fikir akımları üzerinde de azımsanmayacak bir etkisinden söz edebiliriz. Sultan Abdülmecid'in saltanatının son dönemlerinde, kendi iddiasına göre sahte derviş kılığında, Türkistan'a seyahat ederek Rusya'ya karşı büyük bir Türklük aleminin varlığını keşfetmiş ve Türk kamuoyunun gündemine getirmiştir. Bu yönüyle onu, Rus tahakkümüne karşı mücadele eden Türkler için daha sonra Arap isyanındaki faaliyetleri bakımından Lawrence ile de kıyaslayabiliriz.

Şarkşinaslık çalışmaları yanında, Vámbéry'nin özellikle elimizdeki bu seyahat kitabı ile bizde Türkoloji'nin gelişmesi ve Türk dünyası kavramının oluşmasındaki etkisi büyüktür. Seyahat notları arasına sıkıştırdığı; *“Bir Türk hanedanı olma kimliği ile Osmanlı hanedanı, ortak dil, din ve tarih bağıyla birbirine bağlı çeşitli akraba unsurlardan Adriyatik'in kıyısından Çin'e kadar uzanan ve büyük Romanov'un imparatorluğundan daha güçlü bir imparatorluk”* ifadesi yazıldığı dönem için çok ilham verici bir yaklaşım olarak kabul edilmelidir.

Onun Türkistan seyahati, Kırım Savaşı'nın ardından, Balkanlar ve Karadeniz'de ilerleyemeyen Rus İmparatorluğu'nun Asya'daki Türk topraklarında yayılmakta olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu dönem aynı zamanda İngiliz İmparatorluğu'nun Rusların Hindistan'a giden yolunu, *Kaşkar- Merv- Herat* hattında kesmeye çalıştığı bir dönemdir. Onun bu gözlemlerinin Büyük Oyun çerçevesinde artan rekabet şartları altında yayınlanmış olması, eserinin tüm Avrupa'da olduğu kadar bizde de ilgi görmesine sebep olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nın ufukta belirmediği 1913'te ölümünden az önce bütün hayatına ve faaliyetlerine dair verdiği bir söyleşide Vámbéry, kendi hikâyesini şöyle özetler:

“İngilizler beni pek severler, çünkü onlara Asya'yı ilk tanıtan benim. Dönüşümde İstanbul'da beni kimse dinlemedi. Bu suretle seyahatim Türkiye hesabına iken İngiltere menfaatine neticelendi. Halbuki ben Macarların ecdadını aramaya çıkmıştım. Abdülhamid sözlerimi dinledi. Fakat neticede ne oldu? Birçok ihsan vererek beni Londra'daki Genç Türkleri kandırıp getirmek için İngiltere'ye yolladı. Bu teşebbüs bana biraz pahalıya mal oldu. Hatta İngiltere'deki şöhretimi de bu yüzden lekeleyecektim. Genç Türkler beni takdir etmediler. Bana Abdülhamid'in dostu diye itimat eylemediler. Hatta Meclis-i Mebusan'da alenen aleyhimde bulundular.”

Vámbéry'nin, Türkistan'a Seyahat adlı eseri, daha önce birçok değerli çalışma, seçki ve çevirileriyle tanıdığımız Resul Şahsi çevirisiyle Divan Kitap'tan yayınlandı. Vámbéry'nin eserini büyük bir yetkinlikle çeviren Resul Şahsi, zengin notlarıyla alana, pek çok yanlış anlamayı düzelterek bir katkı yapmaktadır. Bu şekilde eserin daha sonraki ilaveleri de içeren karşılaştırmalı tam metni, Türk okuyucu ile ilk defa buluşmuş oldu. Bu yayın, Vámbéry hakkındaki giz bulutunu bir nebze olsun dağıtacağı gibi, eserin değerinin ve döneminin iyi anlaşılması için de önemli bir fırsat sunmaktadır.

Kitap İncelemesi/Book Review

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 06.01.2022

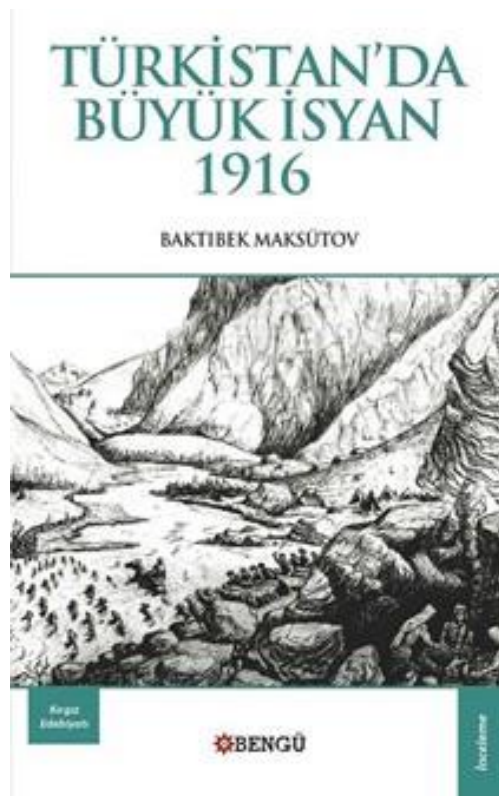
Makale Kabul | Accepted: 14.03.2022

Atıf | Cite as: Asena Gökmen, "Türkistan'da Büyük İsyân 1916 (Kitap Tanıtımı)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), Haziran 2022, s. 186-188.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1054062>

Baktıbek Maksütov, Türkistan'da Büyük İsyân 1916, Bengü Yayınları, Çev. Kaliya Kulaliyeva, Muhittin Gümüş, Ankara 2018, 122 s., ISBN: 978-605-9148-86-3.

Asena GÖKMEN*

Aslen Koçkorlu olan Baktıbek Maksütov, Kırgız Devlet Üniversitesi Ekonomi Fakültesi mezunudur. 1990-1995 yılları arasında Kırgız Cumhuriyeti Yasama Meclisinin ekonomi, bütçe ve finans meseleleriyle ilgili komisyon sekreterliği yapmış ve 1995-

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, gokmenasena@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0317-276X

1996 yıllarında Kırgız Cumhuriyeti Devlet Denetleme Kurulu müfettişi olarak çalışmıştır. 2000 yılından itibaren ise Ayköl Manas Bayanı Sosyal Fonunun başkanı olarak çalışmaktadır. Çağdaş Kırgız edebiyatının önemli isimlerinden olan Baktıbek Maksütov'un bu eseri, Çar II. Nikolay'ın 1916 yazında çıkardığı bir genelgeyle 19-43 yaş aralığındaki gayri Rus erkekleri, askeri birliklerin bulunduğu yerlerde, çeşitli istihkam ve haberleşme işlerinde çalıştırmak üzere istihdam edeceğini bildirmesinin ardından Türkistan'da çıkan isyanları ve Kırgız halkının başkaldırısıyla tarihte "Ürkün" Olayı diye anılacak olan kırgın ve kaçıışı ele almaktadır.

Kitabın içeriği, "önsöz", "çevirmenlerden" ve "yararlanılan kaynaklar" da dahil olmak üzere, "Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Genelgeleri", "Büyük İsyan", "Rus Çarının Genelgesi", "İsyanın Çıkışının Genel Sebepleri", "Çeşitli Yerlerde İsyanların Başlaması; Çüy Vadisindeki İsyanlar", "Isıkgöl'deki İsyan", "Koçkor'daki İsyan", "Yad Ellere Göç", "Verniy'deki Toplantı", "Petrograd'da", "Atayurda Dönüş", "Öz Vatanımıza Geldiğimizde", "İsyanı Tertip Edenler ve Yönetenler", "Sonuç" ve "Kanaat Han" adlı 18 kısımdan oluşmaktadır. Yazar, ilk olarak "*Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Genelgeleri*" adlı bölümde dönemin Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Almazbek Atambayev'in biri "1916 yılında meydana gelen hadiselerin 100. Yılı hakkında" olan 27.05. 2015 tarihli; diğeri "1916 yılında yaşanan acı hadiseler esnasında kurban olanların aziz hatırasına ithafen anıt mezar kompleksi kurulması hakkında" olan 12.08.2015 tarihli iki genelgesini yayımlayarak kitabına başlamıştır. Aynı zamanda "Gayr-i Rus unsurların seferberliğe çağrılması hakkında" başlıklı 25.06.1916 tarihli Rus Çarının genelgesini de kitabın içerisine koymuştur.

Büyük İsyan başlığıyla yazılan bölümde, "bir asır boyu gizlenmiş, üstü örtülmüş bu kanlı hadisenin gerçeğini aydınlığa kavuşturma isteğiyle hareket edildiğini" belirtmiştir.

İsyanın Çıkış Sebepleri bölümünde, isyanın temel çıkış sebebinin "Çarlık Rusya'nın sömürgeciliğinin sınırsız eziyeti ve halkın içinde bulunduğu ağır hayat şartları" olduğunu; bir diğer sebebin ise "dünyada Emperyalizme karşı savaşta Rusya'nın çaresizliği, ekonomik ve siyasi bakımdan zor durumda olmasının etkisi" olduğunu vurgulamıştır. Yazarın bir diğer iddiası ise en temel sebebin Çarlık hükümetinin, Kırgızistan halkını kırıp yok etme ve yeni koloniler sağlama amacıyla toprakları boşaltmak için bu isyanı kasıtlı olarak çıkardığı ve isyanın çıkması için çeşitli bahaneler bulmaya yönelik teşviklerin olduğudur. Çarlık Rusya'nın temel amacı, "Türkistan topraklarını Çin vb. ülkelerden önce sahiplenmek, işgal ettiği topraklara mümkün olduğunca çok sayıda Rus muhaciri yerleştirmek, fabrikaların pamuk ihtiyacını karşılamak, ucuz ve karşılıksız iş gücünden yararlanmak, sonuç olarak yıkılmakta olan ekonomisini düzeltmektir" der. Orduya asker alıp savaşa göndermek için iş gücüne ihtiyaç duyulduğunu, bunun için de Çarlık yönetiminin Türkistan bölgesindeki yerli halktan yararlanmayı düşündüğünü belirtir. Çarın bu fermanına karşı isyanın, 4 Haziran 1916'da Hocend'de başlayarak çok geçmeden Özbekistan'ın bütün bölgelerine yayıldığını ve 8 Ağustos'ta ise Pişpek, ardından Prjevalsk'de (Karakol) isyan çıktığını belirtmektedir.

Çeşitli Yerlerde İsyanların Başlaması: Çüy Vadisindeki İsyanlar adlı bölümde Şabdan Batır ve oğullarından bahsetmiş, Çüy bölgesinde isyanın nasıl başladığını ve seyrini anlatmıştır. Yazdığına göre isyan esasen Çüy vadisinde Tokmok'ta, Kemin'de 8 Ağustos 1916'da başlamıştır. Toplanan isyan yöneticileri Şabdan Batır'ın oğlu Hacı Möküş Şabdonov'u han ilan etmiştir. Bu esnada da isyancıları idam etmek için taşra mahkemeleri kurulmuştur. Çarlık askerlerine karşı durmak mümkün olmayınca Çin'e

göç kararı alınmıştır.

Isıkgöl'de İsyân başlıklı bölümün içeriğinde yazar, öncelikle Rusya'dan gelen göçmenlerin Isıkgöl'ün tarıma elverişli yerlerine yerleştirilip, çabucak zenginleşmelerinden ve Kırgızları iş gücü olarak kullanmalarından yakınmış, ardından isyanın gidişatını anlatarak, 12 Ağustos günü Prjevalsk hapishanesinde devrimci hareketin başındaki 80 kişinin kurşuna dizilmesinden bahsetmiştir.

Koçkor'daki İsyân başlığı altında ise aynı şekilde isyanın başlaması ve gidişatından bahsederek Kanaat Abukin'in han seçildiğini yazmaktadır. Ayrıca kitabın son kısmında Kanaat Han ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir.

Yad Ellere Göç kısmında, Kırgızların Çin'e doğru göç edişini ve orada çektikleri sıkıntıyı işlemiştir. Çin'e giden ve mallarını mülklerini yurtlarında bırakan, yanlarında getirdikleri eşyaları ise ucuza satıp, geçinmek zorunda olan Kırgız mültecilerinin kötü hayat şartlarından bahsetmiştir.

Verny'daki Toplantı bölümünde, 16 Ekim 1916'da Verny'da Türkistan Bölgesi Genel Valisi General Kuropatkin başkanlığında bir toplantının yapıldığını ve bu toplantıda isyan çıkaran ilçelerin Narın'a göç ettirilmesi konusunun görüşüldüğünü yazmaktadır.

Petrograd'da adlı kısımda, Duma üyesi Kerenski'nin konuşmasına yer verilmiş ve isyanın araştırılması için Petrograd'dan bir komisyon gönderildiğinden bahsedilmiştir.

Atayurda Dönüş kısmında, Kırgızların Çin'den öz yurtlarına geri dönüşü ve yaşadıkları zorlu süreç anlatılmıştır.

Öz Vatanımıza Geldiğimizde bölümünde, biçare halkın öz vatanlarına döndüklerinde de rahat bir hayata kavuşamadıkları vurgulanmış; yolda gelirken çektikleri zorluklar ve yakalandıkları hastalıklardan söz edilmiştir. Aynı zamanda bu bölümde, İşenalı Arabayev, İ. Şabdanov gibi kişilerin Lenin'e, Çin'den geri dönenlere önem verilmesini rica ettikleri bir mektup yazdıklarından bahsedilmiştir.

İsyanı Tertip Edenler ve Yönetenler kısmında, kişilerin isimleri yazılmış ve Alımkul Tabaldı Uulu'na özel bir yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde ise yazar, Ekim Devriminin getirdiği Sovyet iktidarına karşı minnettarlığını belirterek ve bu isyanın Kırgız halkının tarihinde çok büyük bir öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.

Kitapta isyanın çıkmasındaki temel savın Rusların, Kırgız topraklarına göçüp, burayı sahiplenmeleri ve Kırgız halkını hor görmeleri olduğu sonucuna varılmaktadır. Buna, Çarlık hükümetinin Türkistan'dan asker-işçi toplamak istemesi de eklenmektedir. Eserde bu konular dile getirilirken belki çeviriden belki de yazarın kendi üslubundan kaynaklanan coşkulu, milliyetçi ve zaman zaman öfkeli bir dil kullanılmaktadır. Bunun dışında yazar, eseri yazarken hem isyanı gören tanıklara başvurmuş hem de dönemin telgraf ve yazışmalarına yer vermiştir. Aynı şekilde hatıratan çok sık yararlanmıştır. Tüm bunların yanında eser, 1916'da Türkistan'da baş gösteren isyanın aydınlatılması ve "Ürkün" olayının anlaşılması açısından önemli bir kaynaktır.